

Олександр Гісем, Ольга Гісем

Всесвітня історія Історія України

Інтегрований курс

6

УДК 94(100)"/.../05":94(477)(075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 №472)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підруч. для 6 кл.
закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Гісем. — Харків : Вид-во
«Ранок», 2019. — 192 с. : іл.

ISBN 978-617-09-5187-8

УДК 94(100)"/.../05":94(477)(075.3)

Інтернет-підтримка
Електронні матеріали
до підручника

1. Як працювати з підручником. Цього навчального року ви продовжите вивчати **курс історії**. Ви дізнаєтеся про основні події стародавнього періоду в історії України, Європи та світу загалом.

Вашим надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Для успішної роботи вам необхідно ознайомитися з його змістом.

Матеріал підручника об'єднано в три розділи, які містять окремі параграфи. Кожен параграф охоплює певну тему.

У тексті ви зустрінете виділені слова й дати. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу. На полях підручника розміщено тлумачення термінів і понять. Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють ілюстрації, таблиці, схеми, історичні документи, додаткові тексти, карти.

Після кожного параграфа подано **висновки** і **запитання та завдання**. Вони допоможуть вам визначити головні думки в тексті параграфа і зрозуміти, чи добре ви запам'ятали матеріал. Якщо завдання передбачає письмову відповідь (заповнити таблицю, скласти повідомлення тощо), його слід виконувати в робочому зошиті.

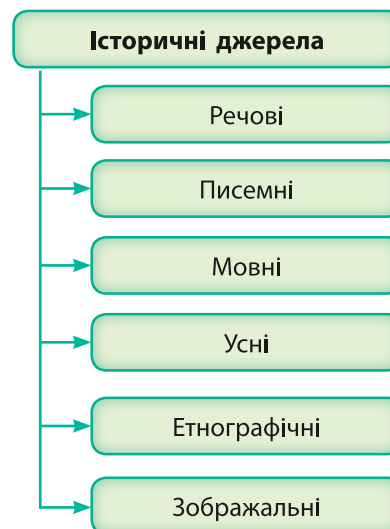
Крім звичайних параграфів, підручник містить **практичні роботи**. Їхня мета — допомогти краще опанувати знання, розвинути вміння та навички.

Наприкінці вивчення розділів або їх частин вам пропонується виконати завдання для **перевірки знань**.

Виконати тестові завдання онлайн ви зможете за допомогою електронного додатка.

2. Цивілізації в історії людства. Світ, що нас оточує, дуже різноманітний. Ви вже дещо знаєте про історію України. Вам також доводилося чути про те, що Україна є частиною Європи й належить до європейської цивілізації. Що ж мається на увазі?

Упродовж тривалого часу історичного розвитку людські спільноти в різних частинах світу формували особливі способи організації суспільства, господарства, культури та світогляду. Їх називають **цивілізаціями**. Цивілізації існують і в сучасному світі. Вчені називають різну їх кількість, але скільки б не налічувалося сучасних цивілізацій,

Типи джерел з історії Стародавнього світу.

Цивілізація — спосіб організації суспільства, господарства, культури, поширений на певній території у визначений проміжок часу. Ознаки цивілізації: наявність міст; держава; писемність.

Одиниці виміру часу

- Рік
  - Декада — 10 років
  - Століття — 100 років
  - Тисячоліття — 1000 років
- Століття та тисячоліття записують за допомогою римських цифр. У такий спосіб можна записати різні числа:

I=1	VIII=8
II=2	IX=9
III=3	X=10
IV=4	L=50
V=5	C=100
VI=6	D=500
VII=7	M=1000

? Визначте, до якого століття та тисячоліття належать 340 р. до н. е., 900 р. н. е., 2989 р. до н. е., 1880 р. н. е., 2 р. н. е.

Періодизація — умовний поділ історичного часу на етапи, кожен із яких має власну назву та характерні особливості.

Ера — великий відрізок часу, більший за епоху чи період. Наприклад, християнська ера (наша ера).

їх підвалини було закладено багато тисячоліть тому. Як це відбувалося, ви дізнаєтеся в курсі історії 6 класу.

Проте вивчення історії розпочнеться зі ще більш давніх часів. Ви дізнаєтеся, як з'явилася перша людина, як вона навчилася налагоджувати відносини з подібними до себе й природою, виготовляти знаряддя праці та прикрашати світ навколо за допомогою мистецтва.

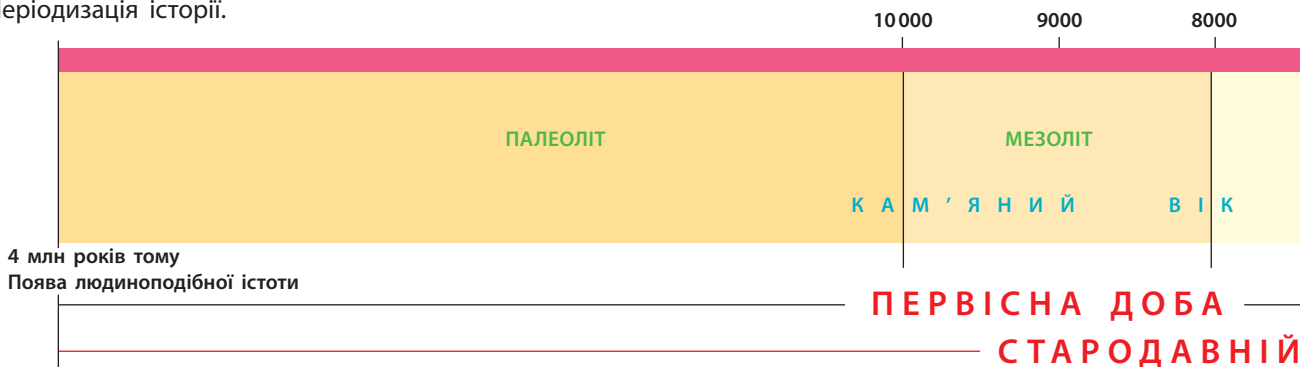
? Що таке цивілізація?

3. Лічба часу в історії. Люди завжди цікавилися своїм минулим. Для того щоб інформацію про минуле було легше розуміти, вони шукали способи її впорядкування. Наприклад, події розміщували в певній часовій послідовності, тобто у хронологічному порядку. Для цього їх **датовали**. Датувати подію — це вказати, скільки часу минуло від неї до певної **точки відліку**. В Україні такою точкою відліку є народження Ісуса Христа. Від цієї події ведеться відлік **років нашої ери (р. н. е.)**, а роки до цієї події рахуються у зворотному порядку і позначаються **р. до н. е.** Упорядковану за роками, місяцями і днями систему відліку часу називають **календарем**. Сучасний **григоріанський** календар, яким користується весь світ, був запроваджений 4 жовтня 1582 р.

? Який рік ближчий до сучасності: 340 р. до н. е. чи 920 р. до н. е.? 340 р. до н. е. чи 920 р. н. е.?

4. Історична періодизація. Отже, тепер ми можемо сказати, що та чи інша подія відбулася в певному році, а історичний процес тривав у названому столітті. Проте не завжди зручно, щоразу згадуючи про якесь явище, додатково вказувати століття, у які воно існувало. Тому деякі **періоди** в історії людства або окремої людської спільноти отримали власні назви. Це, наприклад, **Первісна доба**, що охоплює період від появи першої людини до виникнення

Періодизація історії.

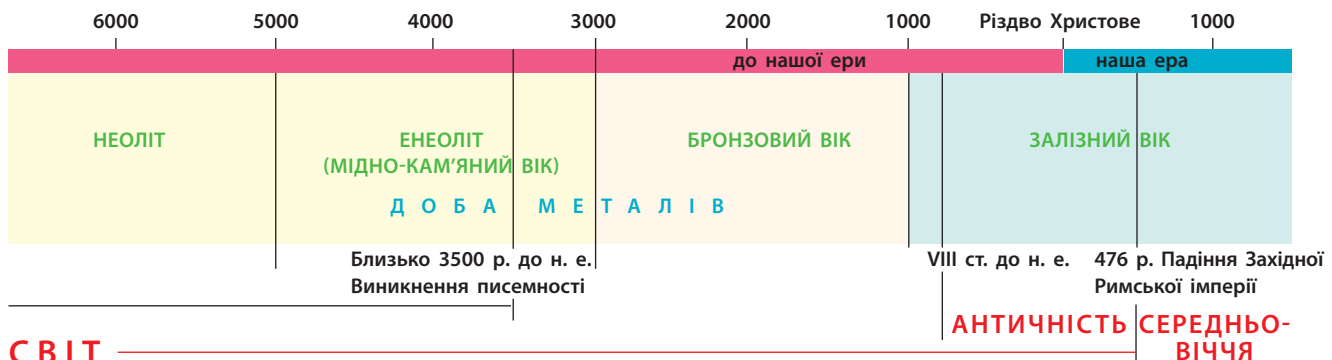
писемності. Вона належить до епохи **Стародавнього світу**, яка закінчилася після падіння Західної Римської імперії. Також до історії Стародавнього світу зараховують період **Античності**, або **Античної історії**, до якого належать історії Давніх Греції та Риму. Узагалі епоха Стародавнього світу є найбільш тривалою в історії людства.

Для пояснення розвитку людства існує багато підходів. **Антропологи** — вчені, що вивчають людину та відносини у людських спільнотах, намагаються з'ясувати, коли людиноподібна істота стала людиною. Вони досліджують процес **антропогенезу** — процес формування людини сучасного типу. Антропологічна періодизація заснована на етапах перетворення людиноподібної істоти на людину. Людина сучасного типу з'явилася 120 тис. років тому, але історія на цьому не закінчилася.

Археологи дотримуються іншої періодизації. Вона заснована на етапах освоєння людиною матеріалів, які використовували для створення знарядь праці. Це **кам'яний вік** — час, коли знаряддя праці були виключно з каменю, і **доба металів**. До останньої належать мідно-кам'яний, бронзовий і залізний віки, за яких знаряддя та зброю виготовляли, відповідно, із міді, бронзи й заліза. Такий спосіб періодизації зручний тим, що визначається не конкретними датами, а поширенням певних знарядь праці. Наприклад, якщо людська спільнота має кам'яні знаряддя, то й житиме в кам'яному віці незалежно від того, у якому столітті це відбувається. Тому для регіонів світу тривалість історичних періодів відрізняється.

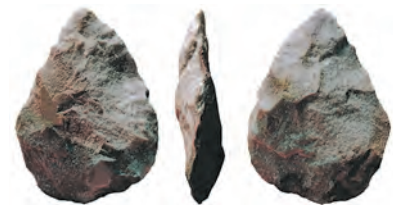
Розв'язання історичних задач

Іноді може виникнути необхідність визначити, скільки часу розділяє дві історичні події. Потренуватися в таких підрахунках можна за допомогою історичних задач. Кожна з них стосуватиметься людей та подій, які ви вивчатимете протягом цього навчального року. Зверніть увагу, що деякі події відбулися в різні ери.

У записі римськими цифрами один символ не можна повторювати більш ніж три рази (325=CCCXXV). Для запису великих чисел потрібно написати римську цифру, що позначає наступний розряд, а ліворуч від неї — найменше число, яке треба відняти, щоб отримати потрібне число (44=XLIV).

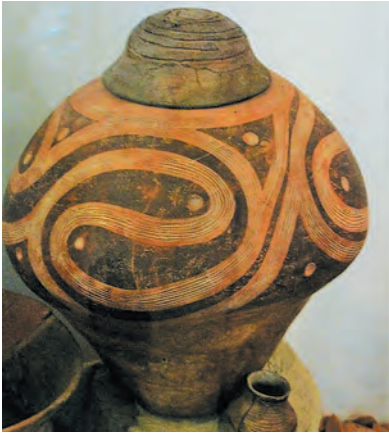
? Запишіть числа римськими цифрами: 2, 33, 1990, 17, 384, 99, 3598.

Рубило — знаряддя праці кам'яного віку.

Залізний меч сарматів — народу, що населяв українські степи у III ст. до н. е. — III ст. н. е.

Розписна кераміка трипільської культури, що існувала в мідно-кам'яний вік.

Шолом бронзового віку, знайдений у Данії.

- 1) Вважається, що писемність виникла 5,5 тис. років тому. У якому тисячолітті це відбулося?
- 2) У 1981 р. археологи відкрили найбільше трипільське поселення Тальянки, яке було засноване приблизно у 3700 р. до н. е. Укажіть тисячоліття, у якому відбулася кожна з подій.
- 3) Історики підраховали, що першу піраміду зодчий Імхотеп почав будувати у 2750 р. до н. е. Остання піраміда була зведена в 1700 р. до н. е. Скільки років минуло між будівництвом першої та останньої піраміди?
- 4) За переказами, перші Олімпійські ігри організував Геракл у 776 р. до н. е., а у 394 р. н. е. імператор Феодосій I заборонив їх як язичницькі. Скільки років проіснувала традиція проведення давніх Олімпійських ігор?
- 5) Рим був заснований у 753 р. до н. е. Скільки років минуло від заснування Рима до 1187 р. — першої писемної згадки назви «Україна»?
- 6) Гай Юлій Цезар загинув у 44 р. до н. е. у віці 56 років. У якому році він народився?
- 7) У 2004 р. до н. е. купець із міста Ур вирушив із торговим караваном до Фінікії. На той час йому було 40 років. Додому він повернувся тільки через 3 роки. За рік до від'їзду в нього народився син. У якому році народився купець? У якому році народився його син? У якому році купець повернувся додому?
- 8) У 221 р. до н. е. правитель царства Цінь об'єднав різні держави Китаю та став першим китайським імператором. Ця держава проіснувала лише 14 років і розпалася через 3 роки після смерті правителя. У якому році помер імператор?

Висновки

- Протягом тривалого часу розвитку людських спільнот відбувалося формування цивілізацій.
- Для того щоб розмістити події у хронологічній послідовності, їх необхідно датувати, тобто вказати, скільки часу минуло від неї до певної точки відліку.
- Періодизація історії заснована на різних визначних подіях або явищах в історії людства.

Запитання та завдання

1. Яка подія є хронологічною точкою відліку в нашій культурі?
2. Яке явище або подія вважається початком історії Стародавнього світу? А кінцем?
3. На чому заснована археологічна періодизація історії людства?

Розділ I

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 1. Еволюція людини

Археологи за роботою.

1. Первісна доба. Період в історії людства, який тривав від появи першої людиноподібної істоти приблизно 4 млн років тому до виникнення писемності 5,5 тис. років тому, називають **Первісною добою**. Його можна поділити на **кам'яний вік** та **добу металів**. Кам'яний вік, у свою чергу, поділяють на менші ери: палеоліт, мезоліт і неоліт. Кожен із цих періодів відображає зміни в господарстві та організації життя давніх людських спільнот.

В еру **палеоліту** та **мезоліту** люди не жили на одному місці, а весь час кочували слідом за переміщенням тварин і в пошуках рослинної їжі. У **неоліті** люди перейшли до осілого способу життя, навчилися обробляти землю й одомашнили тварин. Між кам'яним віком та наступною добою металів існував досить тривалий перехідний період — **енеоліт (мідно-кам'яний вік)**. В енеоліті людство навчилося виготовляти знаряддя праці та прикраси з міді, але основна частина виробів все ще була з каменю. Пізніше люди освоїли обробку бронзи та заліза.

Про ці часи не залишилося жодних письмових свідчень, адже писемність ще не була винайдена. Тому про Первісну добу ми дізнаємося завдяки археологам, які знаходять і досліджують матеріальні залишки життєдіяльності людини.

- ?**
- 1) Що таке Первісна доба?
  - 2) Чим відрізнялося життя людей у палеоліті від життя в неоліті?
  - 3) Чому нам нічого невідомо про писемні джерела тих часів?

2. Що таке еволюція. 6 млн років тому клімат на Землі був набагато вологіший та тепліший, ніж тепер. Величезні простори вкривали тропічні ліси. Там мешкали найдавніші прямі предки сучасної людини, а також горил і шимпанзе — **дріопітеки**. Їхньою батьківщиною була **Південно-Східна Африка**. Зовні вони, як вважають вчені, найбільше нагадували шимпанзе. Майже все своє життя дріопітеки проводили на деревах, а на землі пересувалися на чотирьох кінцівках.

Приблизно 4—3,5 млн років тому почав швидко змінюватися клімат. Він ставав набагато посушливішим. Ліси порідшали, більшу площу зайняли степи — савани.

Еволюція — процес поступової неперервної зміни будь-чого. У біології цей термін використовують для позначення змін у будові живих організмів, що проявляються під час зміни поколінь.

Ці зміни природи змусили людиноподібних мавп — **приматів** пристосуватися до нових умов життя. Так розпочався процес **еволюції** — перетворення **гомінідів** (так називають людиноподібних істот) на сучасних людей.

3. Знаряддя праці, вогонь і мова. Із дерев приматам було зручно спостерігати за хижаками. Проте коли дерев стало менше, примати із чотирьох кінцівок мусили підводитися на дві, щоб у густій та високій траві саван озирнутися навколо. Крім того, у «звільнених» у такий спосіб верхніх кінцівках можна було тримати палицю або камінь, щоб відбиватися від хижаків та інших ворогів. Ті самі предмети можна використати і для інших потреб: викопати їстівні коріння рослин, розбити горіх або мушлю тощо. Першими дерев'яними знаряддями були палиця-копачка та важкий дрючок. Отже, вони стали першими **знаряддями праці**.

Також людиноподібні істоти помітили, що знайдений камінь можна обробити за допомогою іншого каменя, щоб зручніше лежав у руці. Оброблений камінь назвали **рубилом**. Воно було першим знаряддям праці із каменя. Уміння виготовляти знаряддя праці відрізняло людиноподібних істот від тварин.

Ще одним досягненням майбутньої людини стало вміння користуватися вогнем і зберігати його. Це відбулося приблизно 400 тис. років тому. Вогонь був і джерелом світла, і засобом для відлякування хижаків. Згодом на ньому почали готувати їжу. Пізніше людина навчилася і добувати вогонь.

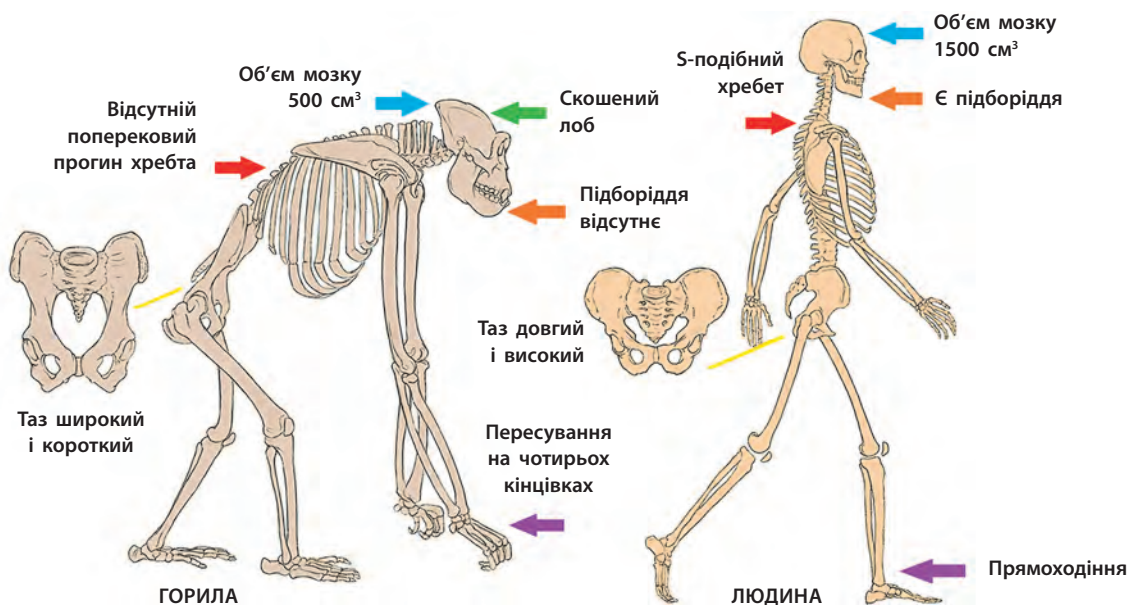
Предки сучасних людей не жили поодинокі, а об'єднувалися в групи, які вчені називають **первісне людське стадо**. Необхідність узгоджувати свої дії під час полювання та

Реконструкція зовнішнього вигляду неандертальця.

? Розгляньте малюнок. Чи схожий неандерталець на сучасну людину? Чому?

Основні відмінності будови скелета горили та людини.

Від вогню степової пожежі людиноподібні істоти запалюють власне вогнище.

Камінь використаний як зброя.

Камінь використаний як знаряддя.

? Розгляньте малюнки. Якими були способи застосування перших знарядь, створених людиноподібною істотою?

для захисту від численних ворогів сприяла вдосконаленню системи сигналів, якими перші людиноподібні істоти користувалися всередині стада. Так з'явилася та розвинулася мова.

4. Як з'явилася сучасна людина. У процесі еволюції приблизно 120 тис. років тому на території Африки сформувалася людина сучасного типу, яку вчені назвали **Homo sapiens** (у перекладі з латини — **людина розумна**). Homo sapiens почали заселяти Європу близько 40 тис. років тому. Людей сучасного типу також називають **кроманьйонцями** за назвою печери у Франції, де вперше було знайдено їхні рештки.

? Хто такі кроманьйонці?

Найбільш важливими змінами, що відбулися в процесі еволюції людини, були такі:

- прямоходіння, яке збільшило поле зору та звільнило верхні кінцівки для виготовлення знарядь праці;
- збільшення об'єму мозку;
- зменшення розмірів зубів та щелеп унаслідок вживання гарячої їжі після опанування вогню;
- поява та розвиток мови, що допомогла передавати знання та узгоджувати дії з іншими.

Процес еволюції був не зовсім послідовним: одночасно могло існувати кілька видів людиноподібних істот. У той час як один із них еволюціонував далі, представники іншого через різні причини вимирали. Так, одночасно із сучасною людиною в Європі жив інший тип людських істот — **неандертальці**, які мали багато спільного з предками людей сучасного типу. Проте вони вимерли приблизно 28 тис. років тому.

Висновки

- Людиною вважають істоту, здатну виготовляти знаряддя праці.
- Процес формування сучасної людини тривав приблизно 4 млн років. Він був не зовсім послідовним: одночасно існували різні види людиноподібних істот, які не дожили до наших днів.
- Приблизно 120 тис. років тому в процесі еволюції сформувалася людина сучасного типу — Homo sapiens, або людина розумна.

Запитання та завдання

1. Де з'явилися перші гомініди?
2. Як називається процес, під час якого гомініди перетворилися на людей?
3. Як вогонь вплинув на формування людини?

§ 2. Розселення людини

1. Перші людиноподібні істоти. Процес формування людини сучасного типу має назву **антропогенез**.

Перші людиноподібні істоти з'явилися близько 4 млн років тому в саванах Південно-Східної Африки. Цей тип людиноподібних істот називають **австралопітеками** (у перекладі із грецької — південна мавпа). Щоб прогодувати себе, вони полювали на невеликих тварин, а також збирали коріння, молоді пагони і плоди рослин. Австралопітеки ще не вміли виготовляти знаряддя праці, а використовували дрючки й камені, які знаходили.

Першою істотою, що навчилася виготовляти знаряддя праці з каменю, була **людина вміла** (латиною — **Homo habilis**). Вона з'явилася 2,5 млн років тому. Свої знаряддя праці ці люди виготовляли з гальки та використовували для того, щоб різати м'ясо і трощити кістки. Людина вміла жила не лише в Південно-Східній Африці, а ще заселила Аравійський півострів і Близький Схід.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке еволюція?
2. Яке вміння відрізняло людиноподібних істот від тварин?
3. Завдяки яким джерелам сучасні люди можуть дізнатися про Первісну добу?

- ?** 1) Назвіть ключову особливість кожного із зображених видів гомінідів.
- 2) Чому, на вашу думку, зріст і вага людиноподібних істот у процесі еволюції переважно збільшувалися?

Дріопітек
Вага — 30 кг
Зріст — 1 м 20 см
Мав великий за розміром мозок.
Жив на деревах

Австралопітек
Вага — 40 кг
Зріст — 1 м 10 см
Прямоходіння

Людина вміла (Homo habilis)
Вага — 60 кг
Зріст — 1 м 50 см
Могла говорити

Пітекантроп (Homo erectus)
Вага — 60 кг
Зріст — 1 м 50 см
Використовував вогонь

Неандерталець
Вага — 80 кг
Зріст — 1 м 65 см
Влаштував поховання

Людина розумна (Homo sapiens)
Вага — 70 кг
Зріст — 1 м 70 см
Біологічний тип сучасної людини

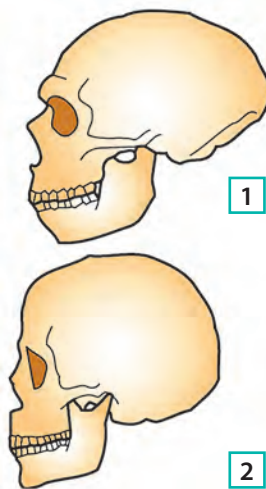

15 млн років тому   4 млн років тому   2,5 млн років тому   1,8 млн років тому   200 тис. років тому   120 тис. років тому

Еволюція людини.

Реконструкція зовнішнього вигляду дитинчати австралопітека (1) та особи жіночої статі, яка отримала ім'я Люсі (2).

Череп неандертальця (1) та кроманьйонця (2).

Приблизно 1,8 млн років тому з'явився **пітекантроп** (латиною — **Homo erectus**). Він умів користуватися вогнем, виготовляти списи для полювання на великих тварин (оленів, коней, слонів) та кам'яні рубила, які використовував як сокири або ножі.

Пітекантропи розселилися по всій Африці, жили на Близькому Сході до Кавказу, на півдні Європи, у Китаї та Індонезії. На землях сучасної України пітекантропи з'явилися 1 млн років тому. Їхні рештки знайдено поблизу **села Королеве** в Закарпатті. Тому пітекантропи є найдавнішими людиноподібними істотами, що жили на території України.

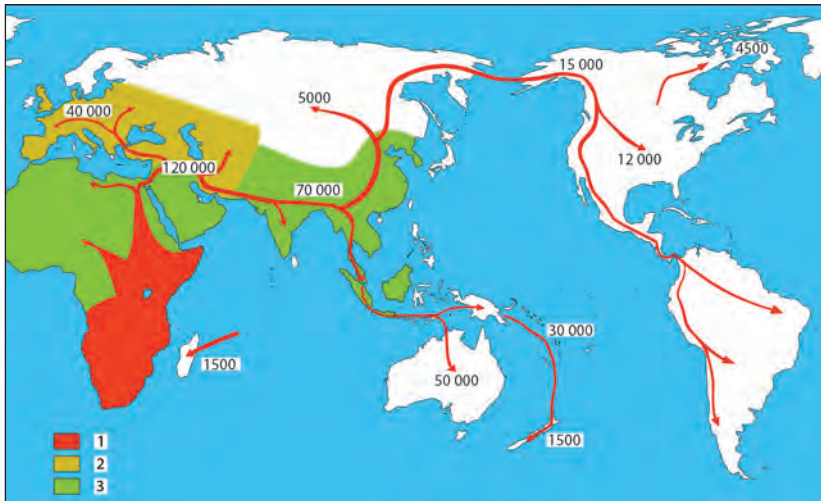
2. Неандертальці та кроманьйонці. У час, коли в Африці з'явився пітекантроп, на території Європи розпочався тривалий період похолодання, який закінчився лише 10 тис. років тому. В умовах льодовикової Європи 200 тис. років тому сформувався окремий тип людиноподібних істот — **неандерталець**. Свою назву він отримав від долини Неандерталь у Німеччині, де вперше було знайдено його рештки. В Україні рештки неандертальців археологи знайшли в **печері Клік-Коба** у Криму.

Неандертальці були добре пристосовані до життя в холодному кліматі. Вони були кремезними, низького зросту, мали великі голови — більші, ніж сучасні люди. Для обличчя неандертальців були характерні суцільні надбрівні дуги, низький похилий лоб, а їхні потилиці мали виступ, відсутній у сучасної людини. Тому зовні неандертальці дуже відрізнялися від людей сучасного типу. Вони вміли виготовляти різноманітні знаряддя праці з каменю, шити одяг зі шкур тварин, а також влаштовували поховання померлих. Приблизно 28 тис. років тому неандертальці вимерли. Остаточні причини цього не з'ясовані.

Отже, неандертальці населяли Європу та Близький Схід у період 200—28 тис. років тому. Одночасно із цим, приблизно 120 тис. років тому, на території Африки формувалася людина сучасного біологічного типу — **Homo sapiens (людина розумна)**. Приблизно 40 тис. років тому вона почала заселяти Європу. У цей час людина розумна зовні вже майже нічим не відрізнялася від сучасних людей.

Homo sapiens поділялися на кілька типів. У Європі вони зустрілися з неандертальцями, із якими частково змішалися. Це, а також необхідність пристосовуватися до різних природних умов стало причиною виникнення різноманіття людських рас.

? Розгляньте малюнок. Назвіть основні відмінності в будові черепа неандертальця та кроманьйонця.

Розселення *Homo sapiens*. Сучасні люди — *Homo sapiens*, або кроманьйонці, з'явилися в Південно-Східній Африці 120 тис. років тому. Кроманьйонці не були нащадками неандертальців, а еволюціонували з пітекантропів.

Висновки

- Процес формування саме людини має назву антропогенез, а еволюція — це процес послідовних змін, який може стосуватися різних сфер життя. Еволюція пояснює, як саме сформувалася людина сучасного біологічного типу.
- *Homo sapiens* з'явилися в Південно-Східній Африці 120 тис. років тому. На територію Європи вони потрапили близько 40 тис. років тому, а Америки — 12 тис. років тому.
- Різні види людиноподібних істот могли жити одночасно та навіть змішуватися.

Запитання та завдання

1. Який тип людиноподібних істот почав виготовляти знаряддя праці? А який навчився використовувати вогонь?
2. Назвіть стоянку неандертальців на території України.
3. Заповніть таблицю, указавши час появи та територію розселення людиноподібних істот.

Назва	Час появи	Територія розселення
Австралопітек		
Людина вміла		
Пітекантроп		
Неандерталець		
Кроманьйонець		

Вважається, що саме в пітекантропа з'явилися потові залози. Це значно розширило можливості підтримувати температуру тіла, а також призвело до зникнення густого волосяного покриву на тілі. Пітекантропи змогли освоїти нові території з різноманітним кліматом.

? Розгляньте картосхему розселення *Homo sapiens*. Коли людина з'явилася в Європі? Які території були заселені найпізніше?

Реконструкція зовнішнього вигляду найдавнішого в Європі представника *Homo sapiens*. Його рештки, яким близько 40 тис. років, було знайдено в печері Пештера-ку-Оасе в Румунських Карпатах. Вчені з'ясували, що один із його недалеких предків, імовірно прапрадід, був неандертальцем.

§ 3. Палеоліт

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке антропогенез?
2. Як вчені називають сучасну людину?
3. Який вид людиноподібних істот жив у Європі одночасно з *Homo sapiens*?

Виготовлення кам'яного рубила.

- ? Розгляньте схему процесу виготовлення кам'яних знарядь праці. Поміркуйте, чи потребує таке вміння тривалого навчання та практики. Аргументуйте свою відповідь.

1. Льодовиковий період. І людиноподібні істоти, і кроманьйонці виготовляли знаряддя праці з каменю. Тому цей час отримав назву **кам'яний вік**. Його найдавніший період називають палеоліт (у перекладі із грецької — давній камінь). На території України він розпочався 1 млн років тому та тривав до XI тис. до н. е.: від появи тут першої людини до закінчення останнього льодовикового періоду.

Людина сучасного типу з'явилася на українських землях 40 тис. років тому. На життя первісних людей на території України в добу палеоліту особливий вплив мав клімат. Льодові шапки вкрили північ Євразії та Америки. Балтійське море було суцільним льодовиком, а рівень Світового океану знизився на 100 м.

? Коли на українських землях тривала доба палеоліту?

Значну частину території сучасної України займали посушливі холодні степи, які простягалися на південь до Південного берега Криму. Тут мешкали мамонти, олені та бізони. На цих тварин полювало місцеве населення. М'яса одного мамонта могло вистачити на місяць харчування 40 особам.

Сучасні археологи стверджують, що на мамонтів полювали за допомогою довгих (до 3 м) металевих списів. Тварині завдавали поранень та чекали, поки вона ослабне від втрати крові. А от у ловчі ями мамонтів не заганяли: в умовах вічної мерзлоти давні мисливці не мали можливості викопати достатньо велику для цієї тварини яму.

? Яким був клімат на українських землях за часів останнього льодовикового періоду?

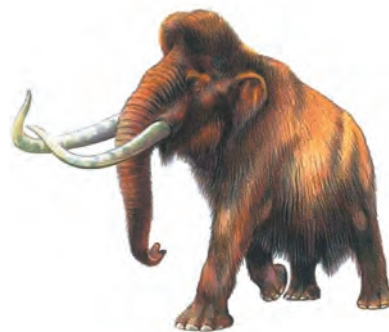
2. Полювання та збиральництво. У добу палеоліту люди забезпечували себе їжею за допомогою збиральництва та полювання. Панувало **привласнювальне господарство** — тип господарювання, за якого людина не вирощувала собі їжу, а знаходила та збирала те, що давала їй природа. Люди користувалися найпростішими знаряддями праці: рубилом, палицею-копачкою і важким дрючком.

Протягом усього періоду палеоліту знаряддя праці вдосконалювалися, кількість їх видів збільшилася. Це були списи та списометалки, ножі, скребла, сокири, проколки та голки тощо. Для виготовлення рубил, скребел, наконечників списів, сокир, ножів тощо первісні люди використовували один вид каменю — **кремень**. Справа в тому, що кремень відносно легкий, його нескладно обробляти, він поширений у природі. Крім того, за умови правильної обробки кремень утворює дуже гострі краї. Інші знаряддя праці, як, наприклад, проколки та голки, робили з рогів або кісток тварин.

Населення доби палеоліту постійно переходило з місця на місце. Із часом ці переселення обмежилися переходами між літніми та зимовими **стоянками**. Найдавніша стоянка на території України була знайдена в Закарпатті біля села Королеве. Людиноподібні істоти жили там 1 млн років тому.

Стоянки кроманьйонців розміщувалися, як правило, у долинах річок. Стоянка складалася із чотирьох-п'яти жител, де разом проживало по кілька сімей. Каркас житла діаметром 4—5 м виготовляли з кісток мамонта й вкривали шкурами бізонів та оленів. Із цих самих шкур виготовляли й одяг. А от товсті шкури мамонта, напевне, у господарстві не застосовувалися: тогочасне населення не мало відповідних знарядь, щоб обробити їх. Крім того, така шкура була занадто важкою та грубою.

? Складіть розповідь про життя в часи палеоліту на території сучасної України. Яким був тоді клімат? Де люди жили та який носили одяг? Чим харчувалися? Чим вони займалися та які знаряддя праці використовували?

Шерстистий мамонт. Вага мамонта становила 8—12 тис. кг, товщина шкури — від 3 до 10 см, а довжина шерсті — 40—90 см.

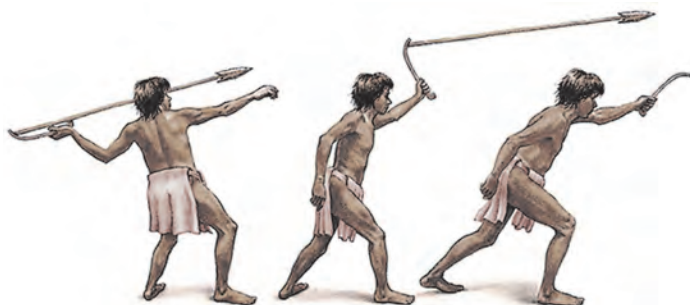
Виготовлення кістяної голки.

Палеолітичні стоянки на території України.

? Що таке палеолітична стоянка? Користуючись картою, назвіть основні палеолітичні стоянки на території України.

Приготування їжі в добу палеоліту. Ні казанів, ні горщиків ще не було винайдено. Щоб підігріти воду, її наливали в підвішений на тринозі мішок зі шкур тварин. Туди кидали розпечені на вогні камені, поки вода не закипить.

Використання списометалки.

Палеолітична стоянка взимку. Сучасна реконструкція.

Збиральництво близько 40 тис. років тому. Сучасний малюнок.

? Поміркуйте, яку їжу можна було знайти за допомогою збиральництва. Як збиральництво було пов'язане з тим, що люди доби палеоліту постійно переходили з місця на місце?

Висновки

- На території України доба палеоліту розпочалася 1 млн років тому й тривала до XI тис. до н. е.
- Населення доби палеоліту переходило з місця на місце. Основними його заняттями були полювання та збиральництво.
- Найбільш поширеним знаряддям праці доби палеоліту було кам'яне рубило.

Запитання та завдання

1. Що таке палеоліт?
2. Як ви розумієте поняття «привласнювальне господарство»? Які джерела харчування доступні людині за такого способу господарювання?
3. Коли людиноподібні істоти вперше прийшли на землі сучасної України? Як називається їх стоянка?

§ 4. Первісне суспільство

1. Давнє людське суспільство. Як ви вже знаєте, найдавнішою формою організації людської спільноти було первісне людське стадо. Протягом доби палеоліту воно еволюціонувало в людський рід, який складався з кількох поколінь кровно споріднених людей — родичів.

Роди об'єднувалися в **родові общини**. Така община спільно володіла майном, мисливськими угіддями, а її члени разом вели господарство. Зазвичай в общині налічувалося 30—40 осіб, які були між собою родичами. Головою общини був **старійшина**. Щоб уникнути кровозмішення, члени однієї общини укладали шлюби з представниками інших родових общин.

Коли родова община розросталася, земель на всіх не вистачало. Тоді один або кілька родів переселялися на інше місце, де й засновували нове поселення. Кілька родів, які прийшли з різних місць, починали жити разом. Так в одному поселенні опинялися люди, які не належали до одного роду, а були сусідами. Сформувалися **територіальні (сусідські) общини**, члени яких не були родичами, але спільно володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, спільно користувалися пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно вирішували найважливіші справи общини.

Кілька сусідських общин утворювали **плем'я**. Головою племені був **вождь**. Зазвичай ним ставав найбільш успішний мисливець. Керувати племенем, а також вирішувати поточні питання й суперечки йому допомагала **племінна рада**, яка складалася з найбільш шанованих членів общини.

Різні племена мали свої особливості у виготовленні знарядь праці та предметів мистецтва. Певний перелік цих характерних рис, притаманний виробам конкретного племені, називають **археологічною культурою**. Крім того, кожне плем'я мало особливості мови, світогляду, релігійних уявлень. Вчені вважають, що саме на основі племен та їхніх об'єднань згодом сформувалися народи.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке первісне людське стадо?
2. Які види людиноподібних істот проживали на території України?
3. Які заняття забезпечували людей палеоліту їжею?

Вождь — керівник війська, племені або роду.

Рід. Сучасний малюнок.

? Як пов'язані племена та археологічні культури?

Релігія — набір вірувань і віровчень, а також звичаїв, традицій, обрядів, правил життя й поведінки людей, що існують у суспільстві.

Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі передають важливі для конкретної людської спільноти події.

Мораль — система неписаних норм і правил, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Первісні форми релігійних вірувань

Фетишизм: віра в надприродні властивості предметів

Магія: віра в можливість людини впливати на світ навколо за допомогою певних дій — заклинань

Анімізм: віра в те, що живі істоти мають душу, яка після смерті потрапляє до потойбічного світу

Тотемізм: віра в походження людського роду від спільного предка — рослини або тварини

Шаманізм: віра у здатність людини спілкуватися з надприродними силами

Культ предків: поклоніння і шанування померлих родичів

Релігійні вірування первісних людей.

2. Магія та релігія. Людина доби палеоліту була дуже слабкою порівняно із силами навколишнього світу. Вона прагнула захиститися від зовнішніх небезпек, причини яких не розуміла, і водночас мати користь від природного середовища, наприклад організувати вдале полювання, вилікувати хворобу. Також вона намагалася зрозуміти світ навколо: причини природних явищ, походження людини та її смертність.

Спроби пояснити світ і вплинути на нього спричинили зародження **релігії**. Первісні форми релігійних вірувань виникли близько 40 тис. років тому. До складових релігії належать **обряди**, традиції тощо.

З існуванням обрядів і традицій у первісному суспільстві тісно пов'язана **магія**. Вона вимагає спеціальних дій, які нібито впливають на світ.

Одним із найдавніших є обряд поховання. Його знали і неандертальці, і кроманьйонці.

Під час проведення обрядів, наприклад таких, які мали гарантувати успішне полювання, члени роду або племені краще відчували свою єдність, спорідненість. Це зміцнювало людську спільноту.

На основі традицій та обрядів у людських суспільствах формувалася **мораль**. Наприклад, важливим обов'язком будь-якого члена племені була допомога своїм одноплемінникам та родичам. До вихідців із чужих племен первісні люди ставилися насторожено: чужинця навіть могли вбити одразу при зустрічі, оскільки чекали від нього біди.

? Яку роль мораль виконує в суспільстві?

Висновки

- Протягом доби палеоліту людське суспільство еволюціонувало від первісного людського стада до племені.
- Релігійні вірування первісних людей мали форми анімізму, фетишизму, магії тощо.
- Проведення обрядів було важливою частиною життя первісних людських спільнот.

Запитання та завдання

1. Послідовно перелічіть форми організації людських спільнот.
2. Що було причиною виникнення релігійних вірувань?
3. Яке завдання виконували обряди в первісному суспільстві?

§ 5. Палеолітичне мистецтво

1. Мистецтво. У первісному суспільстві панувала віра в надприродні сили. Людина вважала, що вона може впливати на них за допомогою обрядів, а також магічних предметів. Тому можна сказати, що витвори первісного мистецтва мали обрядове, релігійне значення.

Найвідомішим видом палеолітичного мистецтва є **наскельний живопис**. Малюнок наносили вугіллям або природними фарбами. Вчені вважають, що наскельний живопис виконував кілька завдань. Передусім він був частиною обрядів, які мали забезпечити вдале полювання: малюнок тварини є її уособленням. Якщо зобразити, як оленя простромлюють списи та стріли, успішне полювання ніби вже відбулося.

Дослідники не виключають, що під час створення наскельних зображень старші члени роду передавали свої знання та досвід молодшим. Крім того, сам процес творчості, як і споглядання його результату приносили просто задоволення первісним митцям.

Із кістки оленя та мамонта виготовляли різні фігурки та прикраси. Цілоком можливо, що вони мали символічне значення й теж використовувалися в різноманітних обрядах або були **талісманами**.

На місцях палеолітичних стоянок було знайдено музичні інструменти: кістки мамонта, по яких ударяли молоточками з кісток оленя. Отже, люди доби палеоліту знали музику. Вони вміли ритмічно рухатися під таку музику, тобто танцювати.

2. Медицина. Археологи знаходять рештки давніх людей із вилікуваними переломами або хірургічно ампутованими кінцівками. Людина з такими ушкодженнями не змогла б вижити без допомоги. Отже, ці знахідки підтверджують не лише існування взаємної підтримки в первісних спільнотах, але й те, що в їх середовищі усвідомлювали цінність життя.

Палеолітичні люди вже змогли накопичити певні практичні знання з медицини. Напевне, вони знали про лікувальні властивості рослин, деяких видів глини.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке плем'я?
2. Перелічіть первісні форми релігійних вірувань.
3. Поміркуйте, які обряди могли існувати в палеолітичних спільнотах.

Талісман — предмет, який, за віруваннями людей, приносить своєму власнику успіх, може захистити від небезпеки.

Так сучасний художник уявив процес видалення зуба первісними людьми.

? Про яку рису первісного суспільства свідчать знахідки решток людей зі слідами лікування?

Зображення мамонта з печери Руффіньяк у Франції.

Малюнок тура з печери Альтаміра в Іспанії.

- ?**
- 1) Розгляньте приклади палеолітичного мистецтва. Що давні люди найчастіше зображували? Якими могли бути причини цього?
  - 2) Поміркуйте, як палеолітичні зображення тварин можуть допомогти сучасним дослідникам дізнатися про тваринний та рослинний світ, природні умови тих часів.
  - 3) Підготуйте презентацію про всесвітньовідомі зразки палеолітичного мистецтва.

Зображення на стінах «печери рук» Куева-де-лас-Манос в Аргентині.

Браслет з орнаментом із бивня мамонта, знайдений на стоянці Мізин в Україні.

Висновки

- Люди доби палеоліту вміли створювати предмети мистецтва.
- Видами палеолітичного мистецтва є наскельний живопис, виготовлення фігурок та прикрас із каменю та кістки, музика.
- Люди доби палеоліту дбали про членів своєї спільноти.

Запитання та завдання

1. Назвіть види палеолітичного мистецтва.
2. Чому, на вашу думку, з'явилося мистецтво?
3. Назвіть матеріали, із яких могли виготовляти предмети палеолітичного мистецтва.

§ 6. Мезоліт

1. Природа. Приблизно 13 тис. років тому на Землі відбулося різке потепління. Льодова шапка, що вкривала значну частину Європи, розтанула. Рівень моря піднявся на 100 м, великі території були затоплені. Клімат загалом став набагато теплішим та вологішим, приблизно таким, як зараз. Колишні степи вкрилися лісами. Великі тварини льодовикового періоду, такі як шерстистий мамонт і носоріг, не змогли пристосуватися до нових умов і швидко вимерли. Замість них поширилося різноманіття дрібних тварин. Великі зміни відбулися і в господарстві людини. Вони ознаменували початок нового періоду кам'яного віку — мезоліту (у перекладі із грецької — середній камінь). Він тривав в XI—VI тис. до н. е. У цей час була залюднена й територія сучасної України. Загалом відомо близько 300 мезолітичних стоянок.

? Що таке мезоліт? Як довго він тривав?

2. Життя людини. Оскільки тварини зменшилися в розмірах, стали спритними, перед тогочасними людьми постала проблема, як прогодуватися, адже тепер уже не можна було вполювати мамонта, м'яса якого вистачало надовго. Рішенням стало винайдення лука і стріл, що дозволяло одній людині самотужки полювати на невеликих тварин. Також було винайдено човен, вітрило, гарпун та рибальський гачок — новим джерелом добування їжі стало рибальство. Люди навчилися плести з лози різні вироби. Згодом було приручено перших тварин: собаку та свиню. Загроза голоду в разі невдалого полювання поступово зникала.

Знаряддя праці ставали все досконалішими. Порівняно з палеолітичними вони були меншими та мали більш продуману форму. Їх називають мікролітами.

Була ще одна причина, чому в мезоліті знаряддя праці зменшилися в розмірах: раніше люди не дуже ощадливо використовували кремій, і його запаси вичерпувалися. Так, шматки кременю, що відколювалися під час виготовлення рубил, у палеоліті викидали як непотріб. У мезоліті із цих уламків могли виготовити ще два мікроліти.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким був клімат на землях сучасної України в добу палеоліту?
2. На яких тварин полювали палеолітичні мисливці?
3. Назвіть знаряддя праці, зброю та предмети мистецтва доби палеоліту. Із яких матеріалів їх виготовляли?

Мікроліти — наконечники стріл.

- ? 1) Які нові заняття з'явилися в добу мезоліту на землях сучасної України? Чому вони поширилися саме в мезоліті?
- 2) На відміну від українських земель, південь Європи в період палеоліту не був укритий льодовиками. Тому зміни клімату 10 тис. років тому там теж не були значними. Поміркуйте, коли на півдні Європи могли поширитися лук і стріли та з'явитися рибальство — раніше чи пізніше, ніж на землях сучасної України.

У добу мезоліту 10 тис. років тому природа українських земель набула сучасного вигляду.

Люди доби мезоліту. Сучасний малюнок.

Виготовлення човна з дерев'яного каркасу, обтягнутого шкурами. Сучасний малюнок.

? Яке значення мало приручення людиною перших тварин?

Мезоліт — епоха, пов'язана зі значними змінами природних умов після закінчення льодовикового періоду. Вплив льодовика був найбільш помітним на півночі Євразії та в Північній Америці, а от на Близькому Сході, у Північній Африці тощо він відчувався набагато менше. Тому не в усіх країнах археологи чітко виділяють епоху мезоліту.

Висновки

- 11 тис. років тому у світі відбулися значні кліматичні зміни.
- Головним винаходом доби мезоліту стали лук і стріли та гарпун.
- У добу мезоліту було приручено перших тварин: собаку та свиню.

Запитання та завдання

1. Які зміни відбулися в житті людини в добу мезоліту порівняно з палеолітом?
2. Складіть послідовний ланцюжок із понять: *зміна клімату, дрібні тварини, лук і стріли*.
3. Які винаходи пов'язані з появою рибальства?

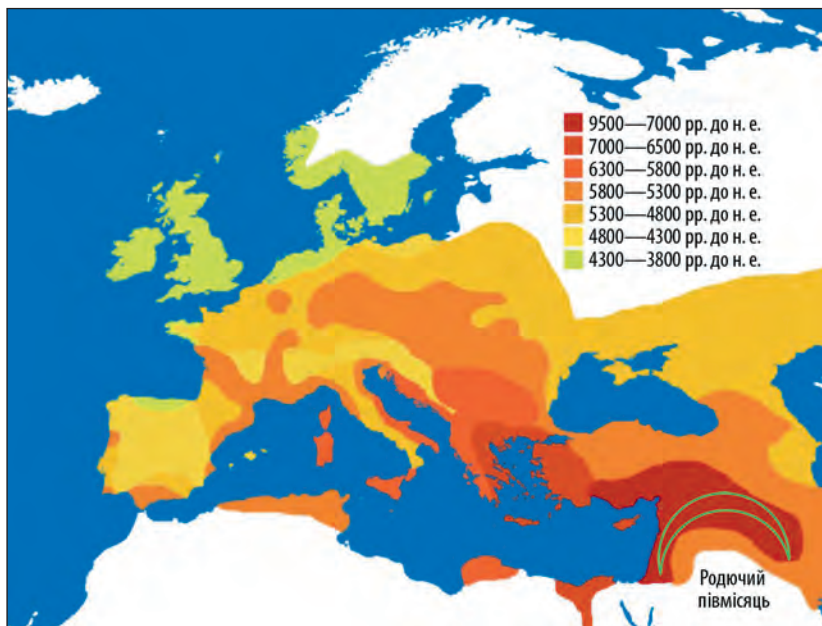
§ 7. Неоліт

1. Початок доби неоліту. Близько 10 тис. років тому в житті людей відбулися великі зміни. Вони навчилися вирощувати рослини та розводити свійських тварин, виготовляти посуд і тканину.

Уперше це відбулося на території Близького Сходу та Північної Африки в регіоні, який називають **Родючим півмісяцем**. Це землі з теплим кліматом, де протікають повноводні річки Тигр, Євфрат і Ніл. Тут можна було вирощувати по два врожаї на рік і завжди мати достатньо їжі. Історична доба, за якої це відбулося, має назву **неоліт** (у перекладі із грецької — новий камінь).

2. Землеробство та скотарство. Раніше, у добу палеоліту та мезоліту, людські спільноти в пошуках їжі постійно переходили з місця на місце. Тепер, у добу неоліту, вони споживали переважно ті продукти, які вирощували.

Це ознаменувало перехід від привласнювального до **відтворювального господарства**. Такі докорінні зміни в способі життя людини назвали **неолітичною революцією**.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яких тварин людина приручила першими?
2. Назвіть основні заняття людей у палеоліті та мезоліті.
3. Як змінився клімат на території сучасної України в мезоліті порівняно з палеолітом?

Мотика з кам'яним наконечником.

Поширення землеробства за межі Родючого півмісяця.

- ?**
- 1) Розгляньте схему поширення землеробства за межами Родючого півмісяця. Звідки перші неолітичні землеробські спільноти прийшли до Європи?
  - 2) Назвіть території, у яких землеробство поширилося одночасно з українськими землями.

Ремесло — ручне виробництво знарядь праці, речей повсякденного вжитку.

Зрізання колосків серпом.

Виготовлення тканини на вертикальному ткацькому верстаті.

Процес виготовлення керамічного горщика.

Першими рослинами, які люди навчилися вирощувати, стали пшениця, ячмінь та жито, а також горох і сочевиця. Крім собак і свиней, люди приручили кіз та овець, а дещо пізніше — корів і волів.

Життя землеробів не було легшим, ніж у тих людських спільнот, чиїми основними джерелами харчування залишалися мисливство, рибальство та збиральництво. Вони залежали від погоди, урожаю — якщо він був невдалим, поселенню загрожував голод. Крім того, археологи та антропологи стверджують, що землероби більше хворіли. Проте зерно можна було зберігати протягом тривалого часу. Також річний цикл землеробських робіт залишав час для заняття **ремеслом**.

? Що було головним досягненням доби неоліту?

3. Нові знаряддя. Люди доби неоліту винайшли нові знаряддя праці: мотику для обробки землі, серп для зрізання колосків, зернотерку для розтирання зерна в борошно. Вид землеробства, коли земля обробляється за допомогою мотики, називається **мотичним**.

Пізніше люди навчилися робити посуд із глини. Спочатку глиняний посуд висувували на сонці, але згодом хтось здогадався обпалити його у вогні. Обпалений глиняний виріб виявився набагато міцнішим і красивішим. Так виникло **гончарство**. Вироби з обпаленої глини мають назву **кераміка**. Керамічний посуд не пропускає вологу, тому зерно в ньому добре зберігається. Також він не боїться вогню. У глиняних горщиках готували їжу. Одним із перших рецептів приготування рослинної їжі була каша з пророщеного зерна, залитого водою.

Навчилися люди і **ткацтва**. Вони виготовляли тканину з вовняних ниток на найпростіших ткацьких верстатах.

Кераміка та тканина стали першими штучними матеріалами, винайденими людством.

? Розгляньте малюнки. Опишіть процес виготовлення посуду із глини.

1 Виготовлення глиняних «ковбасок»

2 Складання горщика

3 Згладжування боків

4 Прикріплення ручок

5 Оздоблення

6 Запекання

4. Перші поселення. Люди доби неоліту перейшли до осілого способу життя. Вони почали жити в поселеннях і вирощувати рослини. Поселення розміщували на височинах поблизу річок. На півдні будинки зводили з висушеної на сонці цегли, яку виготовляли із суміші глини й соломи, а на півночі — із лози, обмазаної глиною. На півдні плоскі дахи робили із гілок і вогкої землі, а на півночі — із соломи.

Найвідомішими дослідженими поселеннями доби неоліту є **Чатал-Хююк** (сучасна Туреччина) та **Єрихон** (Палестина). На території України добі неоліту відповідає **бугодністровська археологічна культура**.

? Чому люди доби неоліту вели осілий спосіб життя?

Висновки

- X—V тис. до н. е. археологічна наука виділяє як добу неоліту. Вона розпочалася на території Близького Сходу та Північної Африки.
- Головними особливостями доби неоліту стали перехід до відтворювального господарства, винайдення гончарства та ткацтва.
- У добу неоліту з'явилися перші постійні поселення.

Запитання та завдання

1. Як археологи називають перехід від привласнювального до відтворювального господарства?
2. За малюнками складіть послідовну розповідь про неолітичне землеробство. Вам допоможуть словосполучення: *обробіток землі мотикою, зрізання колосків серпом, молотіння зерна, зберігання зерна, розтирання зерна на зернотерці, випікання в печі.*

3. Опишіть життя неолітичного поселення. Якими були основні заняття його жителів? Який одяг вони носили? Чим харчувалися?

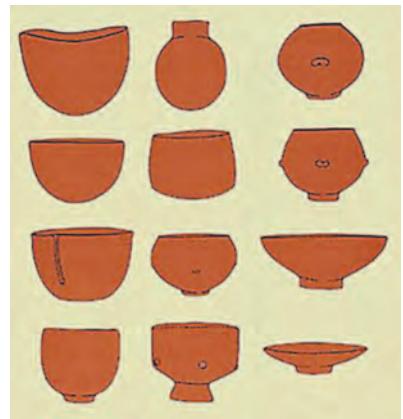
Археологічна культура — сукупність характерних рис, притаманних виробам певної людської спільноти на певній території в певний проміжок часу.

Зернотерка.

Глиняний посуд із Єрихона.

Типові форми неолітичного посуду.

? Розгляньте малюнок. Яким, на вашу думку, було призначення різних видів посуду?

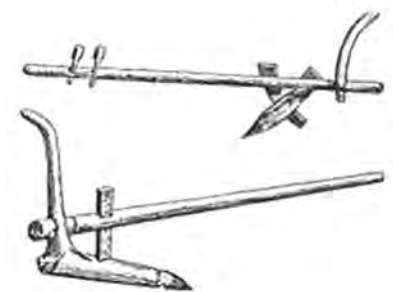
§ 8. Енеоліт

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке неолітична революція?
2. Де розташовані землі Родючого півмісяця?
3. У яку добу людські спільноти почали засновувати перші постійні поселення?

Вікентій Хвойка.

Рало.

1. Обробка металів. Приблизно у V тис. до н. е. людство почало обробляти перший метал — мідь. Із міді виготовляли прикраси, зброю, знаряддя праці. Добу, коли більшість знарядь праці була кам'яною, але при цьому існували й вироби з міді, називають **енеолітом (мідно-кам'яним віком)**. Це був перехідний період між кам'яним віком і добою металів. Він тривав до III тис. до н. е. У цей час людство також навчилося обробляти золото й срібло. Ці метали, так само як і мідь, легко плавляться та досить часто зустрічаються в природі в чистому вигляді.

Спочатку металеві вироби виготовляли із холодного металу, надаючи йому потрібної форми ударами молота. Згодом люди навчилися нагрівати метал у **горнах**, а гарячий метал було набагато легше кувати. Ще пізніше було винайдено **плавлення** металів, що дозволило надавати виробам майже будь-якої форми.

? Що таке енеоліт? Як довго він тривав?

2. Трипільська культура. На території України археологічні культури мідно-кам'яного віку з'явилися в IV тис. до н. е. Вони дуже відрізнялися за способом життя: у лісостеповій смузі жили осілі землероби, а у степовій — кочові скотарі. Саме в період енеоліту скотарство відокремилось від землеробства.

Найвідомішою енеолітичною землеробською культурою, поселення якої розташовувалися на території України, є **трипільська археологічна культура**. Перше поселення цієї культури було відкрите в 1893 р. археологом **Вікентієм Хвойкою** поблизу села Трипільля на Київщині.

Трипільці не були місцевим населенням. Вважають, що вони прийшли з території сучасної Греції.

Основу господарства трипільської культури становило землеробство. Спочатку для обробітку землі використовували мотику, потім трипільці перейшли до орного землеробства. Це означає, що для обробітку землі вони використовували **рало**, яке тягнули воли. Такий вид землеробства називається **орним**.

Розселення трипільських племен.

? Розгляньте карту. Назвіть міста знахідок пам'яток трипільської культури.

Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь і горох. Коли земля виснажувалася, люди залишали своє поселення та переходили на нове місце. Це відбувалося раз на 50—70 років. Розводили велику рогату худобу, свиней, кіз, овець.

Трипільці жили у великих поселеннях, які називають **протомістами**. Найбільше з них — **Тальянки** — мало 2,8 тис. будівель, а проживало в ньому близько 14 тис. осіб. Вважають, що ці будівлі були двоповерховими. Їх стіни робили з лози, яку зверху обмазували глиною та прикрашали розписами. Дахи були із соломи.

Трипільська культура найбільше відома своєю розписною керамікою.

У III тис. до н. е. колись велика культурна спільнота занепадала, а замість неї утворилося багато дрібніших культур.

- ? 1) Чому трипільці були змушені раз на 50—70 років переселятися на нове місце?
- 2) Як називають великі трипільські поселення?

Розписна кераміка трипільської культури.

- ? Визначте характерні риси трипільської кераміки.

Приблизний вигляд трипільського поселення. Сучасний малюнок.

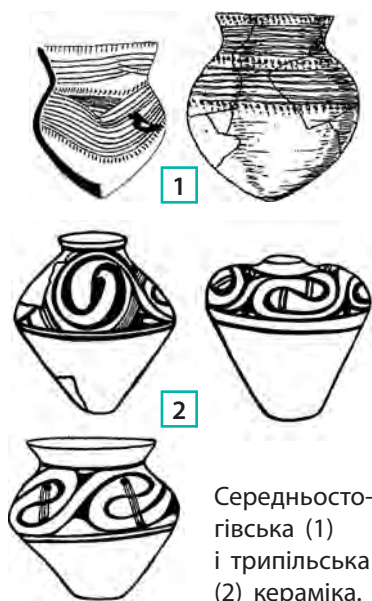

Трипільська глиняна модель будівлі.

Реконструкція трипільського поселення (Майданецьке).

3. Степ. Одночасно з існуванням трипільської культури у степовій частині України була поширена **середньостогівська археологічна культура**. Основним заняттям племен цієї культури було скотарство, розводили переважно коней. Допоміжну роль відігравали землеробство, мисливство та рибальство. Скотарство було відгонним: влітку худобу випасали далеко від постійних поселень, а взимку — поблизу них. Цікавою була середньостогівська кераміка, оскільки цей посуд мав гостре дно.

Середньостогівська (1) і трипільська (2) кераміка.

Висновки

- Енеоліт — перехідний період між кам'яним віком і добою металів.
- В енеоліті людство навчилося обробляти мідь.
- На території сучасної України найрозвиненішою енеолітичною спільнотою була трипільська археологічна культура.

Запитання та завдання

1. Із яких матеріалів виготовляли знаряддя праці та вироби мистецтва за доби енеоліту?
2. Чому мідь, золото й срібло стали першими металами, які людина почала обробляти?
3. Якою була особливість середньостогівської кераміки?

§ 9. Бронзовий вік

1. Початок бронзового віку. Кінець III — початок I тис. до н. е. називають **бронзовим віком**. У цей час було винайдено перший сплав металів — **бронзу**. Її виготовляли із суміші міді та олова або свинцю. Вироби із бронзи були набагато міцнішими та гострішими, ніж кам'яні та мідні. Також бронза має нижчу температуру плавлення, ніж мідь, що сприяло поширенню виробів із неї.

2. Ремісництво і торгівля. Тривалий час окремі людські поселення повністю забезпечували себе всім необхідним. Члени однієї сім'ї обробляли землю, вирощували худобу, шили одяг та виготовляли знаряддя праці. Проте згодом з'явилися товари, які могли бути створені лише в певних регіонах. Наприклад, мідь і вироби з неї на українські землі вперше потрапили з Румунських Карпат або Кавказьких гір.

Виготовлення бронзи й виробів із неї було складною справою, яка потребувала багато часу, сил та спеціальних умінь. Тому цим займалися окремі люди, що присвячували свій час лише одному заняттю: гончарству або ковальству. Так виокремилася нова діяльність — **ремісництво**. Хоча ремесло й виникло раніше, але, на відміну від попередніх часів, тепер ремісники майже не займалися землеробством або скотарством, а витрачали весь час на свою справу.

Бронзові прикраси, знайдені на території Балтії. Їхній вік — понад 3 тис. років.

Давніх людей вражало вміння ковалів отримувати з руди гарячий розплавлений метал і потім перетворювати його на твердий виріб. Ковальське мистецтво прирівнювалося до магії. Мабуть, тому однією з найдавніших у світі казок вважається розповідь про те, як коваль уклав угоду з надприродними силами. Вчені вважають, що вона з'явилася 6 тис. років тому.

? Який метал людство навчилося виплавляти раніше — мідь чи бронзу?

Виготовлення металевих виробів.

Жителі узбережжя Балтійського моря збирають на березі шматки бурштину та обмінюють його на кам'яну сіль із Карпат. Сучасний малюнок.

? Для чого люди використовували бурштин і сіль?

Закон — встановлене органом влади загальнообов'язкове правило.

Суспільство — організоване в певний спосіб стійке об'єднання різних соціальних груп.

Ієрархія — поділ суспільства на вищі і нижчі стани.

Соціальні групи людей у бронзовий вік.

Свої вироби ремісники обмінювали на продукти харчування та інші необхідні речі. Це привело до появи **торгівлі**. Спочатку вона була міною: одні товари обмінювали на інші. Пізніше з'явилися перші гроші — ними були мушлі, шкури тварин тощо.

Ремісництво й торгівля сприяли вдосконаленню засобів транспорту.

? Чому виникло ремісництво?

3. Нове суспільство. У бронзовий вік кількість населення продовжувала зростати, і деякі землеробські поселення перетворювалися на перші міста. У них жили переважно ремісники та торговці.

Необхідність захищати накопичені багатства призвела до появи професійних **воїнів**. Вони з-поміж своїх обирали ватажка. Пізніше ці ватажки перетворилися на військових вождів, а вже за часів Середньовіччя стали відомі як королі.

Розвивалися і релігійні уявлення. З'явилися окремі люди, які проводили обряди, тлумачили **закони**, іноді їм належали й лікарські функції. Це були **жерці**.

Ремісники різних спеціальностей, воїни, жерці почали об'єднуватися в окремі **соціальні групи (верстви)**. Вони накопичували багатство та здобували владу. Так з'явилася майнова нерівність. Ці процеси призвели до розшарування **суспільства**. Воно стало **ієрархічним**. Це означає, що одні соціальні групи мали більше прав і пошани, ніж інші.

? Поясніть, як ви розумієте поняття «соціальна група» та «ієрархія». Наведіть приклади соціальних груп.

4. Землеробство та скотарство. У бронзовий вік на українських землях проживало багато культурних спільнот. Їх можна поділити на землеробські, які жили в лісостеповій частині України, та скотарські, що жили в степу. Різниця між ними стала набагато більшою, ніж у міднокам'яний вік. Землероби використовували рала із металевими наконечниками, які краще обробляли землю. Скотарі, оскільки стада худоби збільшувалися, були змушені постійно шукати нові пасовища. Скотарі змінювали місце свого проживання принаймні двічі на рік, коли переганяли стада на зимові та літні пасовища.

? У чому полягала головна відмінність між скотарями та землеробами бронзового віку?

На території України в період бронзового віку розвинулася **ямна археологічна культура** (середина IV —

Схема кургану
ямної культури.

Керносівський ідол, який було встановлено на верхівці кургану ямної культури.

III тис. до н. е.). Свою назву вона отримала через те, що її представники здійснювали поховання в ямах під великими земляними насипами — **курганами**. Під час поховання тіло посипали рудим барвником — охрою, тому цю людську спільноту ще називають **культурою охрових могил**. Представники ямної культури організовували невеликі тимчасові поселення, навколо яких вирощували зерно. Вони виготовляли бронзові вироби як для власного вжитку, так і для продажу. На далекі відстані представники цієї культури пересувалися на великих возах, запряжених биками. Племена ямної культури розселилися на захід до річки Дунай та на схід до Каспійського моря.

- ? 1) Пригадайте, у яку археологічну добу розвинулася середньостогівська культура. Яка землеробська культура була її сусідом?
2) Чому племенам саме ямної культури вдалося розселитися на такі великі території?

Кістяні прикраси ямної культури.

Висновки

- Виникнення ремісництва сприяло розвитку торгівлі.
- У бронзовий вік з'явилися перші міста.
- Розвиток ремісництва й торгівлі та накопичення багатств окремими групами людей призвели до розшарування суспільства.

Запитання та завдання

1. Як уміння обробляти метал вплинуло на суспільство?
2. Закінчіть речення. На їх основі, а також за допомогою малюнка на с. 29 складіть коротку розповідь про виготовлення металевих виробів.
  - 1) Метал розплавляють у ...
  - 2) Розплавлений метал виливають у ...
  - 3) Після того як виріб охолонув ...
3. Як розвиток торгівлі змінив тогочасне суспільство?

Посуд ямної культури.

- ? Порівняйте посуд ямної культури із середньостогівським і трипільським. Чи помітили ви якусь схожість між ними? У чому саме? Про що це може свідчити?

Практична робота

Повсякденне життя в кам'яний вік

Мета: описати заняття та спосіб життя первісних людей (мисливців і рибалок, землеробів і скотарів) на основі різноманітних джерел.

Для дослідження історії Первісної доби вчені передусім використовують речові джерела. Проте за їхньою допомогою можна відтворити не більше 1/5 частини інформації про минуле. Крім того, багато матеріальних «свідків» минулого не дожили до наших днів. Вироби з дерева та шкіри розкладаються, із металу — ржавіють і руйнуються, кераміка дуже крихка. Тому виникає необхідність залучати інші джерела.

? Ознайомтеся з етнографічними джерелами, які розповідають про життя племен, що перебувають у своєму розвитку на рівні первісного суспільства, і дайте відповіді на запитання.

Із життя племен кубу острова Суматра (Індонезія)

...Він відламує довгу пряму палицю і, піднявши з берега струмка камінь, б'є ним по кінцю палиці, поки та не розщепиться на гострі частини. Потім він здирає кору і, розділивши її на волокна, обмотує ними розщеплений кінець палиці. Спир для ловлі риби (гарпун) готовий.

- ?**
1. Про яке заняття людей розповідається в уривку із джерела?
  2. Які матеріали використано для виготовлення знаряддя праці?

Із життя папуасів Нової Гвінеї

...Приходив Туй із двома іншими тубільцями. Усі були озброєні списами, луками зі стрілами, і кожен мав сокиру на плечі... Я оглянув вміст однієї із сумок, яку носили чоловіки на перев'язі через ліве плече... Знайшов у ній багато цікавого. Крім двох великих кам'яних ножів, тут були кістки, загострені з одного боку, які служили ножем і важелем. У невеликому бамбуковому футлярі знайшлися чотири загострені кістки, мабуть, інструменти, які заміняють голку, шило... Потім знайшов мушлю із зубчастим кінцем, яку тубільці використовують для вишкрібання кокоса. Був також подовжений шматок шкаралупи молодого кокоса, який заміняв ложку...

- ?**
1. Які знаряддя праці мали тубільці?
  2. Із яких матеріалів були виготовлені ці предмети?

Із життя індіанського племені ірокезів

У давні часи ірокези використовували взуття, яке виготовляли зі шкіри лося. Вони надрізували шкіру над і під колінним суглобом тварини й потім здирали його суцільним шматком. Оскільки задня нога лося зігнута в цьому суглобі майже під прямим кутом, то знята з нього шкіра підходить для людської ноги. Нижній кінець туго зшивали сухожиллями, а верхній кріпили до ноги ремінцями...

- ?**
1. Про що розповідається в уривку?
  2. Як індіанці використали свою спостережливість для виготовлення взуття?

Магічні дії напередодні полювання мисливців на острові Ніас (Індонезія)

Мисливці, перш ніж вирушити на полювання, викопували яму й накривали її гілками, травою, листям, а потім заганяли в неї дичину. Під час копання вони мали дотримуватися деяких правил. Не можна було плювати (бо інакше дичина відвернеться від ями), сміятися (бо образять стінки ями), вживати сіль, готувати їжу свинням. Перебуваючи в ямі, заборонялося чухатися, тому що ґрунт може розм'якнутися й осісти...

- ?**
1. Які обряди здійснювали мисливці напередодні полювання?
  2. Чи виправдані придумані ними заборони?
  3. Чому мисливці не сподівалися тільки на яму, а ще використовували магію?

Воїни з острова Ніас. Початок XX ст.

- ?**
- Як спостереження за людськими спільнотами, що перебувають на рівні розвитку первісного суспільства, допомагає скласти уявлення про життя людей у кам'яний вік?

Ловля риби за допомогою гарпуна.
Сучасний малюнок.

Представник племені ірокезів.
Сучасний малюнок.

Перевірка знань

Варіант 1

Варіант 2

1. Заповніть таблицю «Життя людей у Первісну добу».

План характеристики	Палеоліт	Мезоліт	Неоліт	Енеоліт	Доба металів
Житло					
Їжа					
Знаряддя праці					
Заняття					

2. Робота з ілюстраціями.

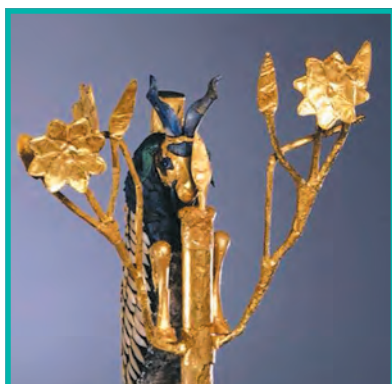
- 1) Назвіть зображені предмети та їх призначення.
- 2) Розташуйте ці винаходи від найдавнішого до більш нового. Назвіть період, коли з'явився кожен із них.

3. За матеріалами таблиці та малюнками, що наведені вище, дайте розгорнуті відповіді (2—5 речень) на запитання.

- 1) Що таке людська еволюція? Чим люди відрізнялися від приматів?
- 2) Як змінився клімат у Європі в мезоліті? Як це вплинуло на життя людей?
- 3) Що таке палеоліт? Як люди жили в цей час?
- 4) Які зміни відбулися в суспільстві в добу неоліту?
- 5) Що стало наслідками розвитку землеробства та початку обробки металів у V тис. до н. е.?

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

§ 10. Месопотамія

Дворіччя.

? Перелічіть назви, які має позначений на фрагменті карти регіон.

Природа сучасної Месопотамії.

1. Перші цивілізації. Приблизно 8 тис. років тому на Близькому Сході деякі неолітичні поселення, які мали достатньо їжі та вели активну торгівлю, переросли в міста. Це свідчило про появу перших **цивілізацій**. У межах цих цивілізацій було винайдено **письмо**. Тому багато відомостей про перші цивілізації ми отримали з писемних джерел, а не тільки з речових, як у попередні історичні епохи.

Історики визначають, чи була певна культурно-історична спільнота цивілізацією, за такими ознаками:

- наявність міст (поселення з адміністративними будівлями: зерносховищами, храмами тощо);
- держава;
- писемність.

? 1) Де й коли виникли перші цивілізації?
2) Завдяки чому ми отримали більшість інформації про життя перших цивілізацій?
3) Чому, на вашу думку, винайдення письма було важливим для людських спільнот?

2. Природа. На Близькому Сході через пустельну рівнину течуть дві річки — Тигр та Євфрат. Територію між ними називають **Дворіччям**, тобто землею, де протікають дві річки, або **Межиріччям** — землею між двома річками.

На півночі Месопотамії розташовані гори, а на півдні — річки, що впадають у Перську затоку. Літо в цих краях надзвичайно спекотне, а зими досить холодні, інколи тут випадає сніг.

Береги Тигру та Євфрату болотисті й вкриті очеретом. У цих краях дуже мало основних будівельних матеріалів — каменю та дерева, тому більшість предметів повсякденного вжитку місцеві жителі виготовляли із глини й очерету.

Проте річки зволожують лише прилеглі землі, а головне — під час щорічних розливів укривають глинисті береги шаром родючого мулу. Тривалість теплої пори року тут достатня для того, щоб збирати два врожаї на рік. Тому приблизно 10 тис. років тому на берегах Тигру та Євфрату почали з'являтися перші землеробські поселення.

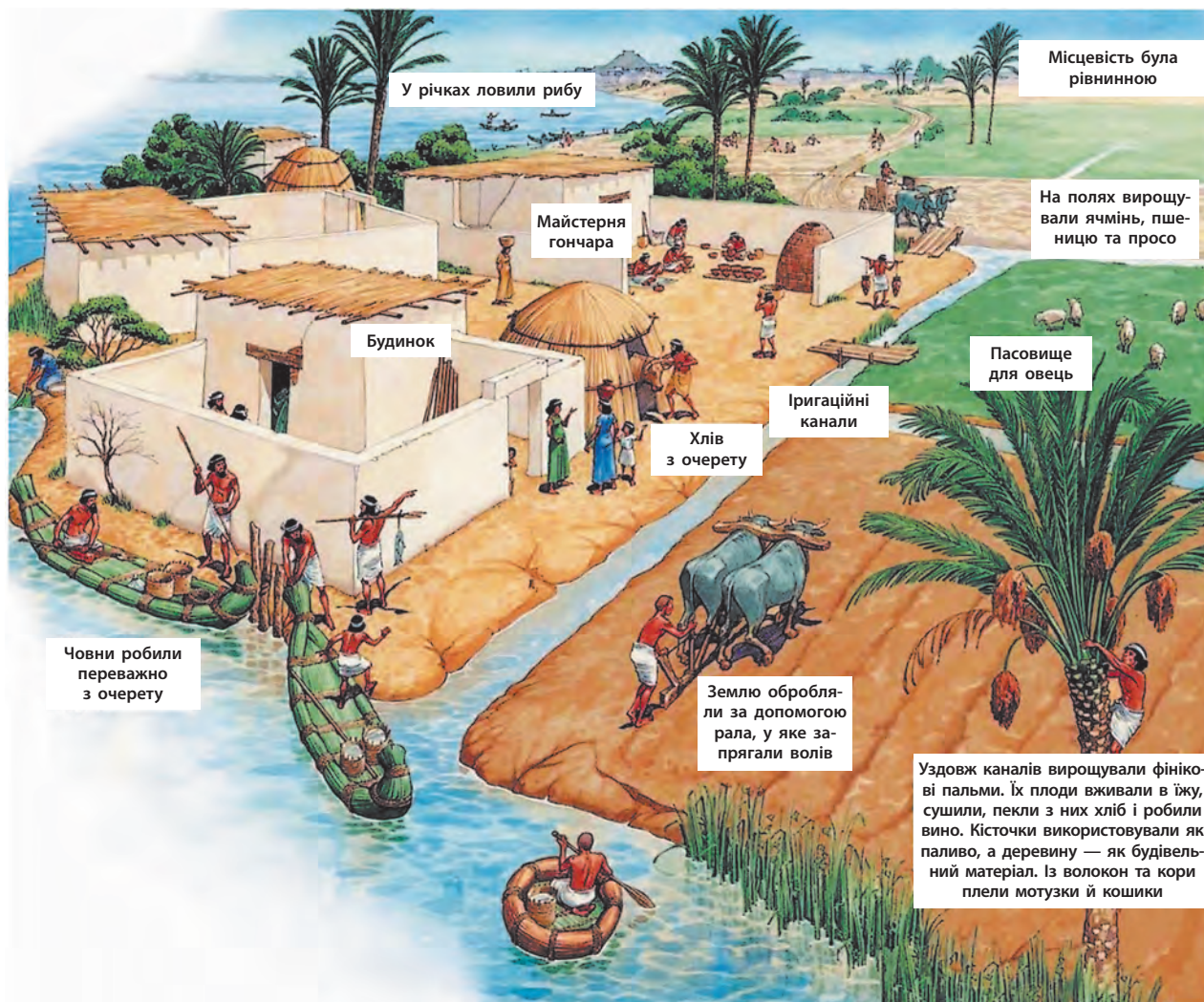
3. Господарство і перші поселення. Щовесни, коли в горах танув сніг, Тигр та Євфрат розливалися, затоплюючи землі. Коли вода сходила, то залишала після себе товстий шар родючого мулу. Проте сонце швидко висушувало землю, роблячи її дуже твердою. Для стримування повеней місцеві землероби створювали мережу дамб, а щоб земля на полях швидко не пересихала, — **іригаційні (зрошувальні) канали**.

Система каналів дозволяла зволожувати землі далеко від річок і в такий спосіб обробляти більше земель.

Іригаційне (зрошувальне) землеробство — вид землеробства, заснований на зведенні споруд і пристосувань для зрошення оброблюваної землі.

- ?**
- 1) Що таке іригаційні канали?
  - 2) Розгляньте малюнок. Порівняйте зображення поселення Давньої Месопотамії із її сучасними краєвидами (с. 36). Чи помічаєте ви щось спільне? Чим це можна пояснити?
  - 3) Чим займалися жителі Давньої Месопотамії?

Поселення Давньої Месопотамії.

Податки — обов'язкові платежі, які органи влади стягують із населення в обмін на захист і допомогу.

Речі, що виготовляли жителі Месопотамії.

? Назвіть основні господарські заняття жителів Месопотамії.

Для того щоб створити й підтримувати в належному стані систему іригаційних каналів, необхідно було докласти багато зусиль. У цих роботах брало участь усе поселення, а планували їх і керували ними жерці. Вони ж і підраховували зібраний врожай, частину якого забирали до храму як **податок**. Там зерно зберігалось як запас на випадок неврожаю.

Пізніше з'явилися спеціальні люди, які організовували роботи на каналах, але все одно перший камінь у будь-яку нову споруду закладав саме жрець. Навколо храмів виникали поселення.

? Якою була роль жерців у житті поселень Месопотамії?

Завдяки існуванню іригаційних каналів землероби могли вирощувати високі врожаї. Продукти, які були в надлишку, вони обмінювали на товари ремісників, торговців або інших людей, що не займалися землеробством. Обмін було зручніше проводити в одному місці, тому ремісники й торговці селилися поряд, наприклад неподалік храму. Так виникали **торгово-ремісничі поселення**.

Щоб захиститися від нападів сусідів, уберегти від розграбування запаси їжі, що зберігалися в храмі, жителі поселення будували укріплення: стіни і башти. Також вони наймали воєначальників, які могли організувати захист у разі небезпеки та влаштовували військові походи на сусідів.

Поступово поселення ремісників і торговців перетворювалися на перші міста.

Висновки

- Територія Дворіччя мала сприятливі умови для розвитку землеробства.
- Основою землеробства було зведення дамб та іригаційних (зрошувальних) каналів.
- Значні врожаї сприяли розвитку ремесла й торгівлі, а також виникненню міст.

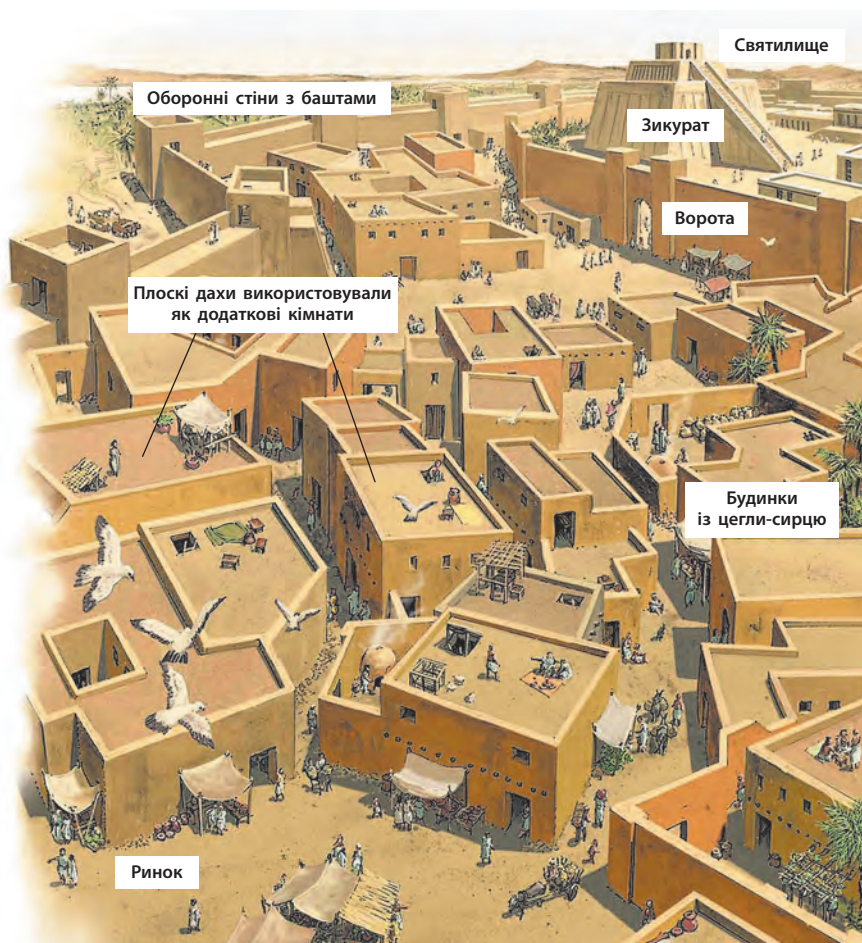
Запитання та завдання

1. Що називають Месопотамією?
2. Для чого зводили дамби та іригаційні канали?
3. Користуючись текстом параграфа та малюнком на с. 37, складіть розповідь про заняття населення Месопотамії (5—7 речень).

§ 11. Міста і влада

1. Міста. Міста Дворіччя були самостійними, тому їх називають **містами-державами**. Між ними постійно точилася боротьба за владу в регіоні. Тому поступово ці міста обростали стінами й баштами із цегли. Їх зводили настільки широкими, щоб ними вгорі міг проїхати запряжений волами віз. Тонші стіни просто не витримали б такої ваги.

Місто розбудовувалося навколо храму божества-покровителя. Його встановлювали на верхівці великої ступінчастої піраміди — **зикурата**. Храм мав дуже важливе значення ще й тому, що в ньому зберігали запаси їжі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як називається регіон, де протікають річки Тигр та Євфрат?
2. Що таке іригаційні канали?
3. Як ви розумієте поняття «цивілізація»?

Зикурат у місті Ур, збудований у XXI ст. до н. е. (нині територія Іраку). Сучасний вигляд.

- ?**
- 1) Із якого матеріалу споруджено зикурат?
  - 2) Порахуйте, скільки років цій споруді.

Місто Месопотамії.

- ?**
- 1) Яка споруда була головною в місті?
  - 2) Перелічіть основні особливості міст Месопотамії.

Місто-держава — держава, яка складається з одного міста та навколишньої території.

Монарх — людина, яка передає владу в спадок молодшим членам своєї родини.

Чинovníк — людина, яка здійснює управління від імені держави та отримує за це платню.

Жителі найдавніших міст Месопотамії. Середина III тис. до н. е.

Суспільний устрій Месопотамії.

Часті війни між містами спричинили появу професійних воєначальників. Нерідко вони здобували владу над містом і ставали **монархами**. Проте вони мусили ділити владу із жерцями, які мали великий вплив у суспільстві.

2. Суспільний устрій. Держави Месопотамії мали багато спільного в суспільному устрої через подібний спосіб господарювання.

Основою суспільства були **селяни**, об'єднані в **общини**. Вони займалися землеробством, будували й ремонтували дамби та канали. На одній сходинці з ними перебували ремісники, а трохи вище — торговці.

Вчені люди — писарі, збирачі податків, судді, **чиновники** — розташовувалися вище на ієрархічній піраміді. Ще вище перебували численні жерці та знать. На верхівці були монарх (цар) і його сім'я.

Жодних прав не мали **раби**. Господар міг їх купити або продати, примусити виконувати будь-яку роботу, навіть убити. Найчастіше рабами ставали полонені у війнах. Також людина могла потрапити в рабство як покарання за злочин, через несплату податків або неповернення боргів.

? Як вільна людина могла стати рабом?

3. Повсякденне життя. Міста Месопотамії не мали чіткого планування. Тому будівлі зводили довільно, а вулички були вузькими та кривими. Не існувало і каналізації, тому сміття викидали просто на подвір'я.

У містах вели жваву торгівлю. Торгували зерном та овочами, виробами місцевих майстрів, товарами з далеких міст, а також готовою їжею (переважно рибою), яку смажили просто на вулиці.

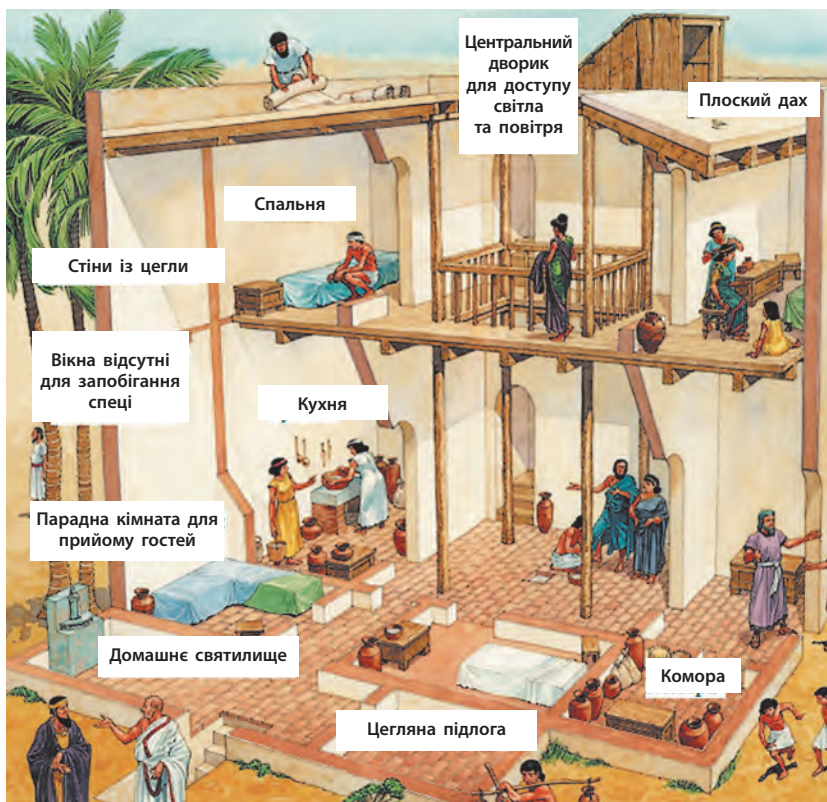
Деревини не вистачало, тож її намагалися використовувати ощадливо. Меблі виготовляли здебільшого з очерету.

Із зернових культур у Дворіччі вирощували ячмінь, овес і пшеницю, а з овочів — горох, квасолю, огірки, різні види салату, цибулю, часник, гірчицю, дині й кавуни. Заможні люди могли дозволити собі пустельні трюфелі — особливий сорт грибів, що ростуть під землею.

Основний прийом їжі складався з ячмінного хліба, овочів, риби та пива. Також їли запечену свинину, баранину та козлятину й менше — яловичину.

Щоб підсолодити страви, вживали інжир, фініки, родзинки, а також мед.

Будинок заможної сім'ї в Месопотамії.

? Розгляньте малюнок. Опишіть будинок заможної сім'ї в Месопотамії.

Загалом харчування було різноманітним. У III тис. до н. е. жителі Месопотамії знали понад 50 видів риби, 20 видів сиру, 300 рецептів випічки та 100 рецептів супів, а також 15 сортів пива.

? Які висновки ви можете зробити про харчування давніх жителів Месопотамії? Чи відповідають вони вашим уявленням про здорове або смачне харчування?

Висновки

- Міста Месопотамії були самостійними та воювали між собою.
- Основними соціальними групами були селяни, ремісники, чиновники, жерці.
- Значні врожаї сприяли розвитку ремесла й торгівлі, виникненню міст.

Запитання та завдання

1. Яким був суспільний устрій міст-держав Месопотамії?
2. За яких обставин правителем міста міг стати воєначальник?
3. Складіть денне меню сім'ї в Месопотамії.

Жителі Месопотамії помітили, що якщо залити ячмінне зерно теплою водою й витримати якийсь час, то можна отримати напій, який зараз відомий як пиво. Щоправда, тогочасне пиво більше було схоже на рідку кашу й майже не містило в собі алкоголю. Пиво пили через очеретяні соломинки, аби не ковтати разом із напоєм і набрякле зерно. Одночасно з винайденням напою з'явилося прислів'я про його згубний вплив на людину: «Випив пива на догоду — матимеш неприємності».

Люди п'ють пиво. Копія шумерського малюнка.

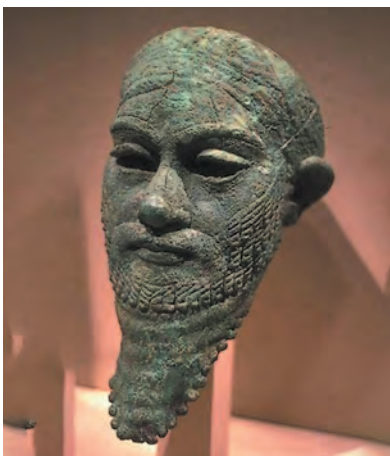
§ 12. Держави бронзового віку: Шумер і Вавилон

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть головні ознаки цивілізації.
2. Дайте визначення понять «монарх» та «чиновник».
3. Чому міста Месопотамії називають містами-державами?

Шумерський віз із суцільними колесами.

Скульптурний портрет шумерського правителя Ур-Намму. XXI ст. до н. е.

1. Шумер. Месопотамія приваблювала різні народи. Також, як ви вже знаєте, правителі одного міста прагнули поширити свою владу і на інші. Тому від виникнення цивілізації в IV тис. до н. е. до I тис. до н. е. тут розквітло й занепало багато держав та імперій.

Спочатку в IV тис. до н. е. на півдні Месопотамії засновували поселення люди, які називали себе «чорноголовими». Сусіди ж називали їх шумерами. Шумери створили одну з перших цивілізацій, яка проіснувала до II тис. до н. е.

Міста й держави Месопотамії.

Шумерське місто.

- ?**
- 1) Чому всі споруди в місті одного кольору?
  - 2) Чи був Шумер єдиною державою? Чому?

Найбільш відомими шумерськими містами-державами були Ур, Урук, Лагаш, Ніппур. На той час вони вражали своїми розмірами: при тому, що загальна кількість населення Месопотамії становила приблизно 1,5 млн осіб, наприклад в Уруку проживало від 50 до 80 тис. осіб.

Шумери здійснили низку винаходів, які вплинули на подальший розвиток усього людства. Це початок обробки міді та бронзи, а також винайдення **колеса** і **писемності**. Поява колеса проклала шлях до створення багатьох інших механізмів. Першим із них став **гончарний круг**. Він дозволяв швидко робити якісний посуд.

Розвиненим було мистецтво шумерів: вони споруджували величезні зикурати, виготовляли глиняні статуї богів, вироби із золота та коштовного каміння.

Шумерські міста багато торгували — як між собою, так і з містами на території сучасних Єгипту, Греції, Сирії, Лівану, Ірану, Індії та Афганістану. Продавали тканини та вироби із глини, а купували мідь та олово.

2. Аккад. На північ від шумерських міст розташовувалося Аккадське царство. Його населяв народ, який прийшов сюди з Аравійського півострова. Наприкінці III тис. до н. е. правитель царства **Саргон** захопив міста Шумеру, а також здійснив завойовницькі походи в Сирію та Елам. Так Аккадське царство перетворилося на першу у світі **імперію**.

Тепер міста Месопотамії не були самостійними, а підкорялися єдиному аккадському царю. Він поставив своїх родичів управляти захопленими землями. Це викликало опір населення, яке постійно повставало проти влади правителя Аккаду. Також держава потерпала від нападів кочівників з Іранського нагір'я. Зрештою Аккадське царство занепало.

? Чому Аккадське царство називають імперією?

Фрагмент шумерської арфи, прикрашеної головою бика із золота та лазуриту.

Імперія — держава з єдиним центром, яка управляє багатьма завойованими народами.

Хаммурапі у тронній залі.
Сучасний малюнок.

Базальтова стела, на якій записано Кодекс Хаммурапі. У верхній частині зображено самого царя.

3. Вавилон. У II тис. до н. е. розквітло одне з міст Месопотамії — **Вавилон**. Це місто розташовувалося на березі Євфрату. Через нього проходили торговельні шляхи із півночі на південь та із заходу на схід.

Один із правителів Вавилону — **Хаммурапі** — силою об'єднав усю Месопотамію. Так виникло могутнє **Вавилонське царство**, яке підкорило багато народів.

Хаммурапі увійшов в історію і як творець однієї з перших у світі збірок писаних законів. Вона отримала назву **Кодекс Хаммурапі**. Із нього можна дізнатися про уявлення тогочасного вавилонського суспільства про справедливість.

Головним принципом законів Хаммурапі було поняття «око за око», що означало «скільки втрачено, стільки має бути відплачено». Якщо людина вкрала майно, то мала заплатити за нього господарю його вартість; якщо людина вибила іншій око, то око мають вибити і їй, тощо. Крім того, карали не просто людину, а ту частину тіла, що завинила: наприклад відрубували руку лікарю, у якого під час операції помер пацієнт.

Проте ці правила стосувалися лише рівних людей. Якщо постраждалий посідав вище становище в суспільстві, ніж той, хто вчинив злочин, то покарання ставало набагато суворішим. Наприклад, за один удар, завданий знатній людині, людині нижчого походження присуджували покарання в 60 ударів.

? Що на основі Кодексу Хаммурапі можна сказати про світогляд давніх вавилонян? Чи однаково цінність у тогочасному суспільстві мали люди різного походження?

Висновки

- У бронзовий вік на території Месопотамії розташовувалися міста-держави Шумеру, Аккадське та Вавилонське царства.
- Аккадський цар Саргон завоював міста Шумеру та створив першу у світі імперію.
- Вавилонське царство досягло найбільшого розквіту за правління Хаммурапі.

Запитання та завдання

1. Які винаходи були зроблені в Шумері?
2. Назвіть основний принцип Кодексу Хаммурапі. Як він втілювався в життя?
3. Чи було Вавилонське царство імперією?

§ 13. Держави залізного віку: Ассирія і Халдейське царство

1. Ассирія. У III тис. до н. е. в регіоні Аккад на березі Тигру виникло місто **Ашшур**. Спочатку воно не було самостійним, а підкорювалося іншим містам-державам Дворіччя. Згодом Ашшур збагатився завдяки торгівлі та незаконному вивезенню металів. Разом із тим зросла й могутність міста, яке тепер прагнуло контролювати всю торгівлю в регіоні. Це стало причиною частих війн із сусідами, у результаті яких постало **Ассирійське царство**, або **Ассирія**.

Ассирія неодноразово то завойовувала великі території, то знову втрачала свій вплив. Зрештою у **IX ст. до н. е.** розпочався період тривалого піднесення Ассирії. У цей час вона перетворилася на могутню імперію, яка за свого найбільшого розширення контролювала всю територію Дворіччя, східне узбережжя Середземного моря та Єгипет.

Нові землі ассирійці підкорювали силою. Це стало можливим завдяки військовій **реформі**, яку провів ассирійський цар **Тіглатпаласар III**, що жив у VIII ст. до н. е. Ця реформа передбачала:

- створення організованої професійної армії, яку повністю утримувала держава (інші держави Месопотамії не мали такої армії — під час війни там скликали **ополчення** із селян);
- масове використання зброї з нового металу — заліза;
- організацію військ (чітко розділено роди військ: кіннота, розвідувальні та інженерні війська);
- новий спосіб ведення війни: не тільки заради пограбування, а і з метою підкорення нових народів.

Для того щоб утримати владу на нових землях, ассирійські правителі жорстоко поводитися з місцевими жителями. Вони прагнули перетворити їх на слухняних підданих єдиної Ассирійської імперії:

- завойовані народи з усім майном насильно переселяли на нові території;
- для управління землями призначали намісників;
- ремісників і майстрів із завойованих земель звозили до столиці Ассирії;

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які держави Месопотамії ви вже знаєте?
2. Що таке імперія?

Реформа — поступове докорінне перетворення, поліпшення чого-небудь.

Ополчення — військо, яке створюється з населення певної місцевості, здатного тримати зброю. Існує лише під час воєнних дій, після чого його розпускають.

Статуї добрих духів із тілом бика, крилами птаха та людськими головами — ламмасу. Вони охороняли вхід до ассирійського царського палацу.

Ассирійська прикраса.

Сцена царського полювання, зображена на стінах ассирійського палацу.

На час правління Тіглатпаласара III залізна зброя не була міцнішою за бронзову. Її перевага полягала в тому, що залізної руди, на відміну від необхідного для виготовлення бронзи олова, було багато. Отже, залізна зброя обходилася дешевше й нею можна було забезпечувати великі армії. Поклади заліза залягали неподалік від Ашшура, а найближчі до Дворіччя олов'яні шахти розташовувалися майже за 2 тис. км. Тому від того, хто контролював торгівлю оловом, залежало все Дворіччя.

- ?**
- 1) Знайдіть на фрагменті карти (с. 42) міста Ашшур та Ніневія. Що це були за міста?
  - 2) Які землі підкорила Ассирія?

Вавилон часів царя Навуходоносора II.

- частину підкореного населення перетворювали на рабів, яких забирали до війська;
  - повстання, що виникали, жорстоко придушували.
- У **689 р. до н. е.** Ассирія перемогла Вавилон. Місто було зруйноване.

Жорстокість ассирійців налаштувала проти них підкорені народи. Постійні війни дуже ослабили Ассирію. Її східний сусід — Мідія — разом із союзниками розгромили ассирійське військо та в **612 р. до н. е.** зруйнували столицю держави Ніневію. Землі Ассирії вони поділили між собою.

? Що, крім війни, було основним джерелом прибутку для Ассирії?

2. Нововавилонське царство. Нововавилонське, або Халдейське царство проіснувало порівняно недовго. Проте його багатство та слава вражали сучасників.

В останні десятиліття існування в Ассирії точилися громадянські війни. Цим скористався намісник Вавилону **Набопаласар**, який походив із племені халдеїв. У **626 р. до н. е.** він зумів не лише відокремити ці землі від Ассирії, але й підкорити землі колишнього Вавилонського царства. Пізніше він доклав зусиль до знищення Ассирії.

Його наступник — **Навуходоносор II** — правив протягом 40 років. Він завоював нові території, збільшивши свої володіння майже вдвічі. За його правління Халдейське царство переживало розквіт. Навуходоносор повністю перебудував Вавилон, який став одним із найбільших на той час міст і центром торгівлі з іншими країнами. Тепер замість цегли-сирцю в будівництві використовували більш міцну обпалену цеглу. Було зведено новий царський палац, кам'яний міст через Євфрат, а також стіни навколо міста.

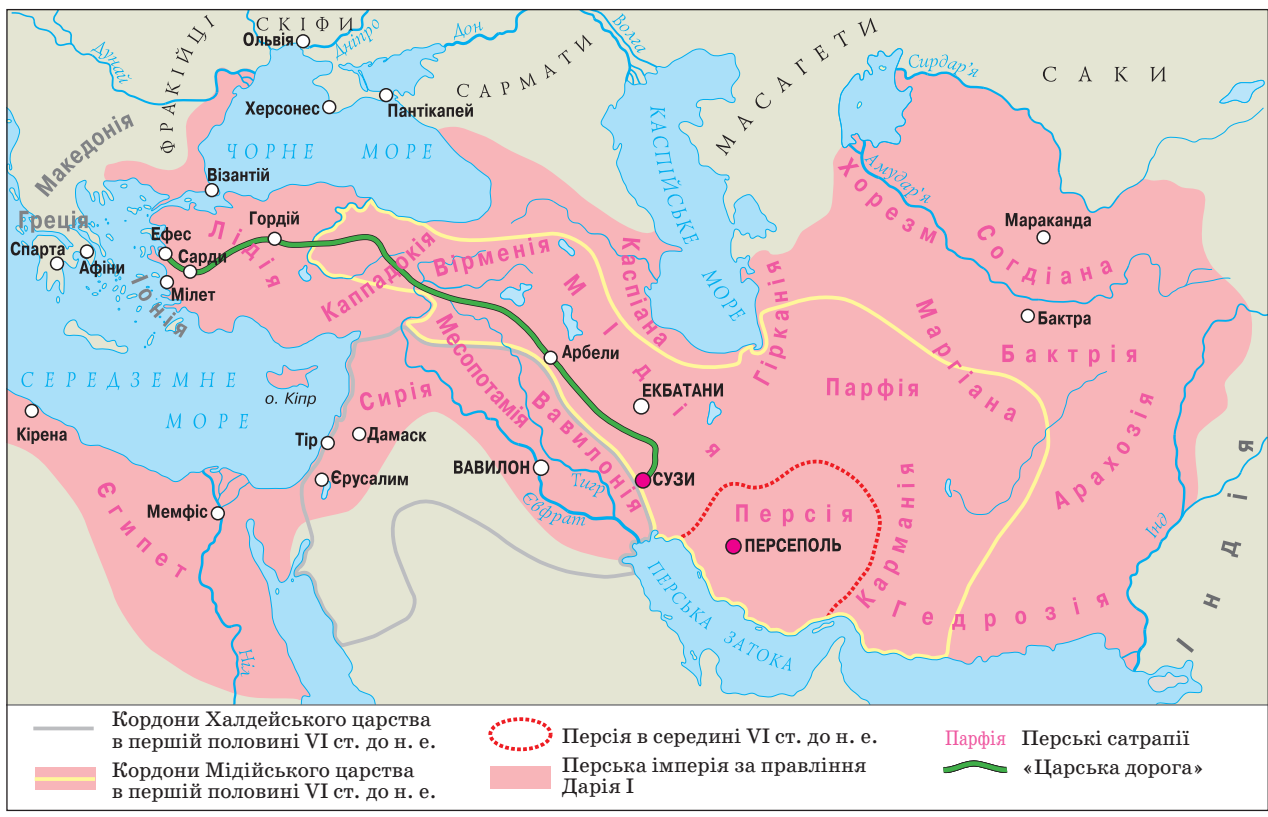
Громадянська війна — війна за владу всередині одного суспільства або країни.

Навуходоносор II.

- ?** 1) Знайдіть на карті кордони Халдейського царства. Назвіть землі, якими воно володіло.
 2) Знайдіть на карті Мідію. Яку іншу велику державу Дворіччя вона перемогла?

Халдейське царство і Перська імперія.

Відновлені ворота богині Іштар в історичному музеї в Берліні (Німеччина).

Існує легенда, що Навуходоносор II знав, яка доля очікує на його державу. Йому приснився величезний ідол, голова якого була золотою, тіло — до пояса срібним, ноги — до колін мідні, а нижня частина ніг — із суміші заліза та глини. Мудрець пояснив цареві, начебто це означає, що в царстві не буде єдності: як залізо не здатне поєднатися із глиною, так і різні народи Вавилону не зможуть жити в мирі.

Штучні сади Вавилону, які увійшли в історію як одне із семи чудес світу під назвою Вісячі сади Семіраміди.

Особливою красою вирізнялися **ворота богині Іштар** — одні з восьми головних воріт зовнішньої стіни міста. Вони були збудовані із цегли і вкриті глазур'ю. Від воріт до храму головного вавилонського бога Мардука було прокладено широку Вулицю Процесій, якою рухалася хода під час святкування Нового року. Він у царстві припадав на весняне рівнодення.

Наступники Навуходоносора II були менш успішними. Зрештою в **539 р. до н. е.** Нововавилонське царство завоювали перси.

? Скільки років проіснувало Нововавилонське царство?

Легенда розповідає, що, коли Вавилон узяли в облогу перські війська, його правитель **Валтасар** був настільки переконаний в нездоланності міських стін, що щодня влаштовував бенкети. Під час одного з них нібито невидима рука залишила на стіні царського палацу напис «підраховано, зважено та розділено». Мудрець розтлумачив це так: вищі сили вже підраховали дні існування царства Валтасара, зважили його, як товар на ринку, та розділили між його ворогами. Тієї ж ночі Валтасара було вбито, а до міста увірвалося перське військо.

Так припинило існування Халдейське царство. Про нього залишилося багато розповідей у переказах та легендах різних народів.

? Поясніть, як ви розумієте значення пророчих слів на стіні вавилонського палацу.

Висновки

- Ассирія захопила великі території завдяки накопиченому торгівлею багатству, численній та добре організованій армії.
- Жорстокість ассирійців налаштувала проти них підкорені народи, що зробило Ассирію вразливою для зовнішніх ворогів.
- Нововавилонське царство контролювало великі території, але виявилось слабким перед зовнішніми ворогами.

Запитання та завдання

1. Який метал почали обробляти ассирійці? Які це мало наслідки?
2. Назвіть видатних царів Ассирії та Халдейського царства. Чим вони уславилися?
3. Які ви знаєте міфи та легенди про Вавилон? Чому, на вашу думку, саме це місто так часто в них згадується?

§ 14. Персія

1. Перська імперія. На схід від Дворіччя розташоване Іранське нагір'я. У середині II тис. до н. е. сюди з півночі прийшли племена персів. Ці люди займалися скотарством і жили дуже скромно. На той час вони не були самостійними, а сплачували данину державі Мідії. У VII ст. до н. е. один із вождів **Ахемен** об'єднав усі перські племена.

- ?**
- 1) Де жили племена персів до того, як об'єдналися?
  - 2) Давні перси були скотарями чи землеробами?

Один із нащадків Ахемена — **Кір II Великий** (правив у 559—530 рр. до н. е.) — повстав проти мідійського царя й зайняв його місце. Так він заснував нову державу, яку називають Персією Ахеменідів, або **Перською імперією**. Його наступники **Камбіс II** і **Дарій I** на цьому не зупинилися. Вони захопили величезні території: Дворіччя, Єгипет, Малу Азію, північно-західну частину Індії.

Завойовані території перси розділили на регіони — **сатрапії**, кордони яких відповідали межам завойованих держав. Місцеве населення зберігало свої звичаї, мову та закони. Величезну державу об'єднувала мережа найкращих на той час доріг.

У Персії існувала поштова служба, яка успішно працювала завдяки налагодженому механізму на «**царській дорозі**». Уздовж основних доріг розміщувалися поштові станції, віддалені одна від одної на таку відстань, яку можна подолати верхи за один день. Гонець, що прибував на станцію, передавав послання наступному. Така естафета тривала цілодобово, тому існували денні та нічні гінці. Весь шлях протяжністю 2,5 тис. км послання долало в середньому за сім днів.

Будівництво якісних і безпечних доріг також сприяло розвитку торгівлі.

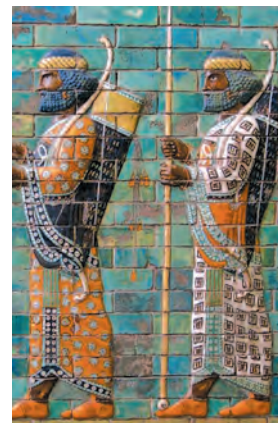
- ?**
- 1) Як будівництво доріг вплинуло на життя в Персії?
  - 2) Укажіть на карті (с. 47) територію Персії в середині VI ст. до н. е. та назвіть основні регіони Перської імперії.
  - 3) Знайдіть на карті (с. 47) «царську дорогу». Які міста та регіони вона з'єднувала?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть держави Месопотамії у хронологічному порядку їх існування.
2. Якими були основні заняття жителів Месопотамії?

Перський цар Дарій I.

Зображення «безсмертних» на стінах царського палацу в Сузах.

Головою перської сім'ї був чоловік. Він міг мати кілька дружин і наложниць. Чоловіки могли вільно пересуватися вулицями, а жінки мусили сидіти вдома й займатися хатніми справами.

Золотий кубок для пиття.

Зороастрійці вірили, що у світі існує абсолютне добро та абсолютне зло, а людина здатна вільно обирати між ними. Втіленням зла є брехня й насильство, а втіленням добра — правда і добрі справи. Після смерті на людину чекатиме суд, і якщо вона за життя обрала хибний шлях, то приречена на пекельні муки. Якщо добрі вчинки людини хоча б трохи переважають, то вона потрапить до раю.

? Як називалася релігія давніх персів? У чому полягає її суть?

Персія стала першою державою, на території якої було запроваджено монету єдиного зразка — **золотий дарік**. До того монети існували лише в одній країні — Лідії, а решта світу як гроші найчастіше використовувала золоті чи срібні зливки, або ж зовсім обходилася без них, здійснюючи обмінну торгівлю.

Сатрапіями управляли призначені перським царем намісники — **сатрапи**. Зазвичай ними ставали найближчі родичі царя. Головним завданням сатрапів було стежити, щоб підкорені землі вчасно сплачували данину. Сатрап мав свою армію, міг карбувати власну срібну монету, яка поширювалася тільки на підконтрольні йому землі. Він був головним суддею в довірених йому володіннях.

Щоб не залежати від армій сатрапів, перський цар мав власне 10-тисячне військо **«безсмертних»**. За легендою, воно так називалося тому, що місце загиблого воїна одразу займав новий, і їхня кількість завжди була незмінною. Перша тисяча цих воїнів складала особисту охорону царя, а входили до неї нащадки найбільш знатних перських родин, яких із дитинства готували до служби.

? Як називали перських намісників? Якими були їхні повноваження?

2. Зороастризм. Перси сповідували своєрідну релігію — **зороастризм**. Його пророком був **Заратустра**. Він засуджував насильство, проповідував мир між людьми, чесність і працю. Зороастрійців часто називали «вогнепоклонниками», оскільки вони вірили, що земним втіленням їхнього бога є будь-яке світло, у тому числі вогонь. Під час молитви вони поверталися обличчям до джерела світла. Вчення Заратустри записане у священній книзі, що має назву **Авеста**.

Висновки

- Давні перси були народом скотарів, які жили на території Іранського нагір'я.
- Першим правителем об'єднаних племен персів був цар Ахеман.
- Перси заснували велику імперію, окремі частини якої зберегли давні традиції, мову та закони.

Запитання та завдання

1. Чому державу, яку заснував Кір II, називають Персією Ахеменідів?
2. Чи можна Персію Ахеменідів назвати імперією? Чому?
3. Порівняйте ставлення асирійців і персів до населення завойованих земель.

§ 15. Кочівники

1. Киммерійці. На північ від Дворіччя та Іранського нагір'я розкинулися степові простори — Великий степ. Він сягає на захід до Дунаю та Карпат, а на схід — аж до Китаю. Ці землі населяли кочові племена, які вчені називають іранськими або іраномовними, оскільки вони розмовляли схожими на перську (іранську) мовами.

Найдавніше, у IX—VII ст. до н. е., у степах на північ від Чорного моря жив кочовий народ, який сусіди називали «гміррі», а ми їх знаємо як **кіммерійців**. Це перший народ на українських землях, чия хоча б приблизна назва нам відома. Хоча кіммерійці й були кочівниками, вони організовували постійні поселення для ремісників.

Кіммерійці були войовничим народом і здійснювали набіги на держави Кавказу та Дворіччя. Вони розгромили військо Урарту, зруйнували столицю Мідії — Сарди, захопили Фригію та воювали в союзі з Ассирією проти

Велика Скіфія.

ПРИГАДАЙТЕ

- Хто такі кочівники? У чому полягає головна особливість їхнього способу життя?

Зображення кіммерійських воїнів на етрусській вазі.

Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду скіфської жінки-воїна.

Приблизно у 513 р. до н. е. перське військо царя Дарія I ступило на територію Великої Скіфії. Воно мало на меті захопити ці землі. Підійшовши до Борисфену (Дніпро) і не побачивши скіфів, Дарій направив до їхнього царя Іданфірса гінця з вимогою підкоритися й сплачувати йому данину. У відповідь цар надіслав Дарію послання у вигляді птаха, миші, жаби і п'яти стріл. Дарій розгадав його зміст: «Якщо ви, перси, не полетите на небо, як птахи, не сховаєтесь у землю, як миші, або не пострибаєте в озера, як жаби, то вас дістануть наші стріли». Проте він не прислухався до попередження й повів військо в наступ. Не маючи достатньо сил для відкритого бою, скіфи використали тактику «спаленої землі». Відступаючи в глиб степів, вони засипали криниці, спалювали траву й дерева. Зрозумівши марність спроб завоювати Скіфію, цар Дарій залишив цей край. Давньогрецький історик Геродот написав, що від того часу скіфи зажили слави непереможних.

її ворогів. Проте коли один із кіммерійських правителів надумав зрадити союзника, асирійці розбили його військо й вигнали його зі своїх володінь. Ослаблені кіммерійці переселилися за Дунай та до Криму. Відомо, що вони взяли участь у будівництві на півострові грецького міста-колонії Кіммерік.

? Поміркуйте, які заняття могли бути найпоширеніші в кіммерійців.

2. Скіфи. У той час, як кіммерійці панували в Північному Причорномор'ї у Великому степу оселився новий кочовий народ — **сколоти**. Народи Месопотамії називали їх саками, китайці — саями, а греки — **скіфами**. Основним заняттям скіфів було розведення коней, великої рогатої худоби та овець. Мешкали скіфи в невеликих хатинах, прикріплених до возів, — кибитках, у які запрягали волів.

Скіфи добре володіли технікою верхового бою. Їхні воїни були озброєні луками й мечами. Серед скіфських воїнів були й жінки. Це породило легенди про амазонок — племена войовничих жінок.

Скіфи ховали своїх померлих царів під курганами, висота яких могла досягати 20 м, а діаметр — 130 м. Царські поховання були надзвичайно багатими. До них клали зброю та прикраси.

Більшість вчених вважає, що скіфи самостійно не виготовляли прикраси, а замовляли їх у грецьких майстрів. Стил, у якому виконані ці вироби, називають **звіриним** через численні зображення тварин.

Чаша зі сплаву золота та срібла.

Золоті вироби зі скіфських курганів.

До VI ст. до н. е. скіфи переважно кочували від річки Дон до Середньої Азії, спустошуючи все довкола, і навіть здійснювали набіги на Єгипет. Цим набігам поклали край перси, які створили могутню державу від Середземного моря до Індії. Тоді скіфи відкочували в Північне Причорномор'я, витіснили кіммерійців та заснували державу, яка отримала назву **Велика Скіфія**. Вони підкорили землеробські племена лісостепової смуги України, де брали рабів та зерно, які продавали грецьким містам-колоніям на узбережжі Чорного моря.

Велика Скіфія досягла своєї могутності в IV ст. до н. е. за правління царя Атея. Він навіть карбував власну монету. Після його смерті держава занепадала.

? Існує кілька версій походження скіфів, легенд про амазонок, історичних переказів про скіфських царів, а також відносини скіфів та кіммерійців. Підготуйте повідомлення про це.

Найвідомішим предметом скіфського мистецтва є золота пектораль (нашийна прикраса) із кургану Товста Могила. Пектораль знайшов археолог Борис Мозолевський.

Висновки

- На північ від Дворіччя розкинувся Великий степ. Причорноморські степи є його складовою частиною.
- Степи населяли кочові народи, основним заняттям яких було розведення коней, великої рогатої худоби та овець.
- У причорноморських степах жили кіммерійці, яких у VI ст. до н. е. витіснили скіфи.

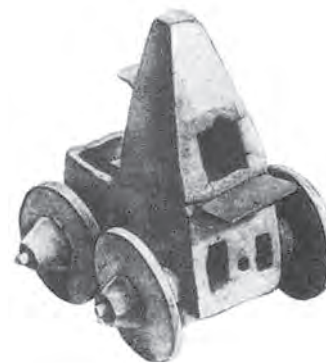

Скіфські воїни в степу. Сучасний малюнок.

Запитання та завдання

1. Хто такі кіммерійці? Де й коли вони жили?
2. Як називалася держава скіфів на території сучасної України? На який час припав її розквіт?
3. Порівняйте грецькі зображення кіммерійського (1), скіфського (2) та перського (3) воїнів. Що спільного можна помітити в їх зовнішньому вигляді? Про що це може свідчити?

Глиняна модель скіфського житла, знайдена в кургані.

§ 16. Писемність і наука у Дворіччі

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть основні ознаки цивілізації.
2. Коли народ шумерів оселився в Месопотамії?
3. Які винаходи, крім письма, зробили шумери?

Клинописна дощечка.

? Клинопис — це мова чи алфавіт?

Циліндричні печатки (ліворуч) та їх відтиски (праворуч). Ними запечатували товари і в такий спосіб позначали власника.

1. Клинопис. Уперше писемність було винайдено в Шумері приблизно в **IV тис. до н. е.** Це були записи на табличках із вогкої глини, зроблені загостреними паличками з очерету. Слід від них схожий на маленькі трикутники або клинки. Тому археологи, які відкрили цю писемність, назвали її **клинописом**.

Перші клинописні символи були пов'язані з обліком (наприклад, знак «три кози»). Потім система запису змінилася, і поєднання рисочок позначало не предмети або поняття, а склади. Це дозволило широко використовувати клинопис, ним навіть записували вірші. Його пристосували до різних мов: аккадської, хетської, асирійської, перської.

Зміна форми запису слова «голова». Цифрою 1 позначено шумерську піктограму близько 3000 р. до н. е., а 7 — асирійський знак.

2. Наука. Знання про світ у Месопотамії були тісно пов'язані з міфологією та релігією. І те, й інше було спробою пояснити світ. Богів вважали такими ж реальними, як сонце, небо чи вітер. Жерцям Месопотамії (саме вони зберігали і примножували знання) вдалося здійснити чимало відомих відкриттів.

Завдяки тому, що храми розміщувалися на верхівках зигуратів, жерці мали чудову можливість спостерігати за нічним небом. Вони розробили досить точні **місячний** та **сонячний календарі**, за якими рік становив 365 діб, 6 годин, 15 хвилин і 41 секунду. За сучасними підрахунками, рік триває 365 діб, 6 годин, 13 хвилин, 52,6 секунди. Створення точного календаря було необхідним для передбачення розливів Тигру і Євфрату та планування сільськогосподарських робіт.

? Для чого було винайдено календар?

У Месопотамії було створено **карту зоряного неба**, де позначили сузір'я, планети та зорі. За нею відстежували рух зір і планет, прогнозували сонячні та місячні затемнення.

Також у Вавилоні було запроваджено тиждень, що складався із семи днів, поділ години на **60 хвилин**, а хвилини — на **60 секунд**. Проте в повсякденному житті використовували інші міри часу: подвійну годину (120 сучасних хвилин), а також два проміжки: один тривалістю 4 хвилини, а інший — 3 секунди.

Значного розвитку набули **математичні знання**: люди вміли обчислювати площі, коло ділили на **360 градусів**, підносили число до ступеня, добували квадратний корінь, вираховували відсотки від числа. Однак знайти легкий спосіб множення месопотамські мудреці так і не зуміли, а користувалися окремими таблицями для множення на числа від 1 і до принаймні 50. Усі ці та інші відомості (наприклад, медичні довідники, описи тварин і рослин, книги рецептів) записували на глиняних табличках та зберігали в бібліотеках. Таблички були згруповані за темами, а для зручного пошуку існували покажчики.

? Які наукові знання Месопотамії використовують і сьогодні?

Висновки

- На території Дворіччя було створено першу у світі писемність — клинопис.
- Спочатку клинописні знаки позначали цілі слова, а пізніше — склади.
- У Месопотамії було винайдено точний календар, запроваджено поділ доби на години, хвилини та секунди, семиденний тиждень.

Запитання та завдання

1. Як було винайдено клинопис?
2. Як наука в Месопотамії була пов'язана з релігією?
3. Установіть відповідність між винаходом та сферою його використання.

1 Письмо	А Планування сільськогосподарських робіт
2 Календар	Б Будівництво каналів
3 Геометрія	В Облік майна та податків

Клинопис придумали як спосіб вести облік майна й податків. Спочатку виготовляли глиняну фішку. Вона символізувала, наприклад, горщик зерна. Фішки клали до глиняного конверта, на якому позначали, скільки фішок у середині та який товар вони символізують. Згодом люди зрозуміли, що можна обійтися без фішок і конвертів, а просто на глиняних табличках записувати необхідне.

Вавилонська карта світу, у центрі якої розташований сам Вавилон.

Глиняна табличка — сторінка зі словника синонімів.

§ 17. Культура Месопотамії

1. Релігія. Жителі Месопотамії вірили в те, що світ створений різними богами, які управляють ним. Така форма релігії має назву **політеїзм**. Світ в уявленнях людей поділявся на три частини, які розташовувалися одна над одною. Нижнє, підземне царство було домом для померлих, у серединному світі жили люди та деякі духи, а у верхньому, небесному, — боги.

Політеїзм — віра в багатьох богів.

Міфологія — уявлення про навколишній світ та сили, які діють у ньому, а також збірка усних і писаних текстів, які сформувалися на основі цієї системи.

БОГИ МЕСОПОТАМІЇ

Боги	Характеристика
Ану	Бог неба, батько богів
Енліль	Бог повітря, цар богів і людей
Ануннаки	Боги, які вершили суд над людьми після смерті
Іштар (Інанна)	Богиня кохання, родючості та війни
Мардук	Бог — покровитель Вавилону
Мамет	Богиня-мати Вавилону, брала участь у створенні людей

Зображення одного з Ангаллу — мудрих духів-помічників бога Енкі. За легендою, вони заснували перші сім шумерських міст.

2. Міфологія. Міфологія Месопотамії формувалася на основі того, що люди бачили навколо себе і що їх найбільше вражало. Щороку розливаючись, Тигр і Євфрат вкривали водою рівнини Месопотамії. Не завжди початок таких повеней вдавалося точно передбачити. Тому одним з основних став міф про всесвітній потоп. Він розповідає, що боги прогнівалися на людей і затопили весь світ. Боги врятували лише одну благочестиву сім'ю, якій дарували безсмертя.

Ще одним відомим міфом є розповідь про те, що боги виліпили людей із глини. Боги прагнули зробити їх схожими на себе, тому перші люди вийшли дуже гарними. Задоволені боги влаштували бенкет, а після нього вирішили вдосконалити свої творіння. Проте захмелілим богам не вистачило вправності, і вони зробили нових людей на диво потворними. Такими вони й вийшли у світ.

? За додатковими джерелами визначте, у міфологіях яких народів також існують міфи про всесвітній потоп та створення людини із глини.

3. «Епос про Гільгамеша». У II тис. до н. е. в Месопотамії було складено її найвидатніший літературний твір — «Епос про Гільгамеша», або поему «Про того, хто все бачив». У ньому розповідається про правителя міста Урук Гільгамеша, який на дві третини був богом та на одну третину — людиною. Він був настільки могутнім, що його сила лякала навіть богів. Тому на протривагу йому вони створили «дику людину» Енкіду. Проте Гільгамеш та Енкіду не стали ворогами, а заприятелювали. Разом вони здійснили подорож на північ, до кедрових лісів, де вбили їх сторожа Хумбабу та зрубали найбільший кедр. Боги розгнівалися за це й наслали смертельне прокляття на Енкіду.

Гільгамеш 12 днів оплакував друга, а потім вирішив знайти спосіб стати безсмертним. Він вирушив до Утнапіштіми та його дружини — єдиних людей, яким боги подарували безсмертя. Гільгамеш дізнався, як здобути безсмертя, але не зміг пройти необхідних випробувань і тому повернувся до рідного міста ні з чим. Перед величними стінами міста він поставив собі питання про сенс життя людини. Його цікавило, чи може людина стати безсмертною завдяки своїй праці.

Висновки

- У Месопотамії вірили, що боги створили світ і керують ним.
- Найбільш поширеними були міфи про всесвітній потоп та створення людини із глини.
- «Епос про Гільгамеша» вважають найвидатнішою літературною пам'яткою Месопотамії.

Запитання та завдання

1. Що таке політеїзм?
2. Чому в Месопотамії вірили, що перші люди були створені із глини?
3. Підготуйте короткі повідомлення з міфології Месопотамії про: 1) створення світу; 2) підземний світ; 3) богів Енкі, Мардука; 4) інших богів та богинь; 5) подвиги Гільгамеша.

Уривок з «Епосу про Гільгамеша»

Люта смерть не щадить людини:
 Чи навіки муруємо ми оселі?
 Чи навіки брати спадщину ділять?
 Чи навіки ненависть займається в людях?
 Чи навіки річка несе свою повінь?
 Чи навіки з личинки виходить бабка?
 Зору, що стерпів би погляд Сонця,
 Зроду-віку ще не бувало:
 Бранець і мертвий між собою подібні —
 Чи не смерті образ вони являють?
 Чи людина — володар? Коли Енліл
 благословить їх,
 Ануннаки збираються, боги великі,
 Мамет, що долю створила, разом з ними
 ухвалює долю:
 Вони смерть і життя судили,
 Не повідали смертного часу,
 А повідали: «Жити живому!»

- ?** 1) Прочитайте уривок з епосу про Гільгамеша. Якою є його головна думка?
- 2) Яку долю визначила богиня Мамет для всього живого?
- 3) Чому, на вашу думку, Гільгамешу не вдалося досягти безсмертя? Причиною цього є те, що він не зміг пройти випробування, чи щось інше?

Енкіду (ліворуч)
і Гільгамеш (праворуч).

- ?** Чому майстер зобразив Енкіду з рогами та копитами?

Перевірка знань

1. Чому Месопотамію також називали Дворіччям? Які дві річки там протікають?
2. Що таке іригація? Яке значення вона мала в Давній Месопотамії?
3. Які імперії існували в Месопотамії? Перелічіть їх у хронологічному порядку.
4. Назвіть головні наукові та технічні винаходи, зроблені в Месопотамії.
5. Пригадайте, як називається найвидатніший літературний твір Месопотамії. Назвіть його головних героїв та основні події.
6. Установіть послідовність виникнення держав.
  - Аккадське царство
  - Шумер
  - Ассирія
  - Вавилонське царство
  - Халдейське царство
  - Перська імперія
7. Заповніть таблицю за зразком.

Соціальна група	Характеристика
Селяни та ремісники	
Чинovníки	Наглядали за виконанням сільськогосподарських робіт, збирали податки
Жерці	
Царі	
Раби	

8. Робота з ілюстраціями.
  - 1) Розгляньте зображення споруди (мал. 1) і дайте відповіді на запитання.
    - а) Яку споруду зображено?
    - б) Назвіть основні частини цієї споруди.
    - в) Укажіть функції (призначення) споруди.
  - 2) Розгляньте зображення сучасної Месопотамії (мал. 2). Порівняйте його з описом та зображенням давнього господарства Месопотамії в § 10, с. 36. Що спільного можна помітити?
    - а) Що позначено цифрами?
    - б) Чи змінилися принципи ведення господарства з давніх часів? Поясніть свою думку.

§ 18. Природа та господарство Єгипту

1. Природа Єгипту. На північному заході Африки простягається величезна пустеля Сахара. Через неї з півдня на північ тече річка **Ніл**. Вона є єдиним джерелом життя у спекотній пустелі. У її водах водиться риба, на болотистих берегах, у заростях очерету, мешкають бегемоти, крокодили, а також птахи: ібіси, пелікани, гуси та качки.

У долині Нілу виникла країна Єгипет, яку часто називають «дарунком Нілу». Вона поділяється на **Нижній Єгипет** — родючі землі навколо дельти Нілу, та **Верхній Єгипет** — посушливий регіон із вузькою смугою родючої землі вздовж берегів Нілу.

- ?** 1) Розгляньте фрагмент карти. На які два регіони поділяється Єгипет?
2) У долині якої річки виникла Єгипетська цивілізація?

2. Господарство. Щороку в червні біля витоків Нілу йшли рясні дощі. Унаслідок цього річка розливалася, затоплюючи береги. У жовтні рівень води спадав, а на землі залишався товстий шар мулу. Така земля була родючою і її було відносно легко обробляти.

Проте мул нерівномірно вкривав береги Нілу: у низинах накопичувалася волога, яка утворювала болота, а пагорби, навпаки, залишалися сухими. Щоб рівномірно розподіляти вологу, давні єгиптяни прокладали канали й дамби. Для регулювання кількості води в каналах ставили заслонки, які могли підніматися та опускатися. Якщо треба було доправити воду на пагорби, використовували спеціальні споруди для підйому води — **шадуфи**.

Будівництво каналів і дамб — надзвичайно важка справа, до того ж щороку їх необхідно було відновлювати після розливів річки. Для успішного виконання цих робіт потрібні були зусилля не одного, а кількох поселень. Тому поселення об'єднувалися в **ном** та обирали людину, яка управлятиме ним, — **номарха**. Загалом у Єгипті існувало близько 40 номів.

- ?** Хто такі номархи?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке цивілізація?
2. Із якою цивілізацією ви вже познайомилися? Де вона зародилася?

Давній Єгипет.

Береги Нілу під час розливу. Сучасний малюнок.

Береги Нілу, коли вода спала. Сучасний малюнок.

? Розгляньте малюнки. Порівняйте зображення Нілу під час розливу та посухи. Які відмінності ви бачите? Як це могло впливати на повсякденне життя людей?

Фараон — верховний правитель у Давньому Єгипті.

Зарості очерету в дельті Нілу. Сучасний малюнок.

Верхній Ніл. Сучасний малюнок.

Згодом номархи перетворилися на місцевих монархів. Чим більші врожаї збирали в номі, тим багатшим він був. Тому номархи воювали між собою за контроль над родючими землями. У III тис. до н. е. один із них на ім'я **Міна (Менес)** об'єднав усі землі Єгипту в одну державу. Він став першим **фараоном** — правителем усього Єгипту.

? Чим номархи відрізнялися від фараонів?

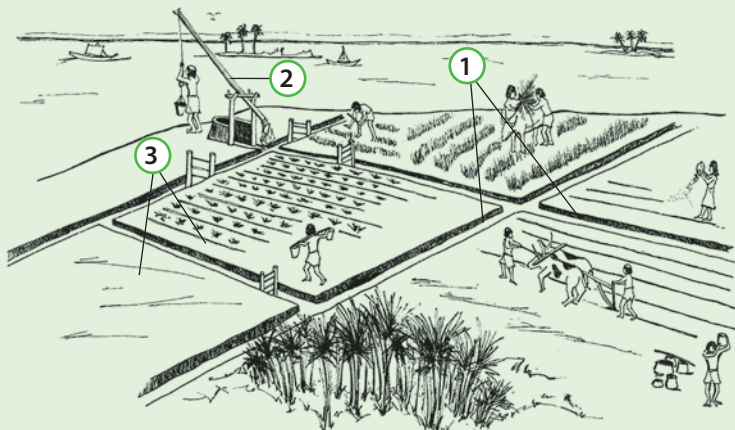
ВИСНОВКИ

- Давній Єгипет сформувався в долині річки Ніл.
- Щорічні розливи Нілу зволожували та удобрювали прибережні землі.
- Єгипет був об'єднаний в одну державу в III тис. до н. е.

Запитання та завдання

1. Чому Єгипет називають «дарунком Нілу»?
2. Із якою метою єгипетські поселення об'єднувалися в номі?
3. Що позначають цифри на малюнку?

§ 19. Давньоєгипетське суспільство

1. Вищі верстви давньоєгипетського суспільства.

На верхівці суспільної ієрархії був **фараон**. Він мав необмежену владу в Єгипті, йому належала вся земля в ньому. Фараон встановлював закони, за якими жила країна, і керував військом.

Піддані вважали фараона живим богом. У його присутності всі мусили стояти, а під його поглядом піддані падали на коліна й схиляли голову вниз. Заборонялося повертатися до фараона спиною. Для того щоб залишити приміщення, де перебував фараон, необхідно було йти задки.

Наступною після фараона йшла знать — **чиновники і жерці**. Найвпливовішими чиновниками були номархи, яким фараон доручав управління окремими територіями Єгипту. Інші чиновники мали свої обов'язки, наприклад контролювали проведення сільськогосподарських робіт, будівництва, керували окремими підрозділами в армії, збирали податки.

ПРИГАДАЙТЕ

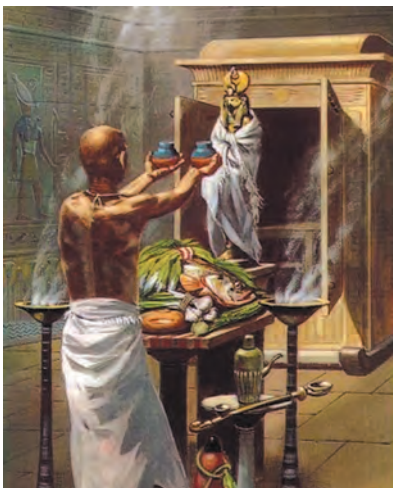
1. На які два великі регіони поділяється Єгипет?
2. Хто такі номархи? Які обов'язки вони виконували в давньоєгипетському суспільстві?
3. Поміркуйте, чому землеробство в давні часи вимагало злагоджених дій великих груп людей.

Фараон і його піддані. Сучасний малюнок.

Символи влади фараона.

Жрець здійснює священний ритуал у стінах храму. Сучасний малюнок.

Скульптура давньоєгипетського писця. III тис. до н. е.

Фрагмент папірису Мерера — одного з найдавніших відомих папірусів. Його вік — приблизно 4,5 тис. років.

До окремої групи чиновників належали **писці**, обов'язком яких було занотовувати все необхідне та здійснювати розрахунки. За свою службу вони отримували у володіння землі та подарунки. Тому більшість писців була досить багатю. Крім того, у давньоєгипетському суспільстві вони мали велику повагу.

Жерці проводили релігійні обряди у храмах, яким у Давньому Єгипті надавали великого значення, а головне, вони визначали початок щорічного розливу Нілу. Для того щоб його передбачати, жерці винайшли **календар**. Також вони склали карту зоряного неба, мали ґрунтовні математичні знання. Жерці навчали майбутніх чиновників письма. Храмам належали великі земельні володіння, які обробляли селяни, а ще вони отримували пожертвування в обмін на релігійні послуги. Жерці були хранителями релігійних і наукових знань, тому їх високо шанували, і вони були дуже заможними.

? Якими були завдання писців і жерців у давньоєгипетському суспільстві?

2. Нижчі верстви давньоєгипетського суспільства.

Більшість єгиптян становили **селяни**, що жили в невеликих поселеннях. Селяни не були рабами, але мусили будувати та ремонтувати дамби і канали, а також вирощували пшеницю, ячмінь та овочі. Вони не мали землі, а за можливість працювати на ній сплачували власнику (фараону, жерцям або знатним людям) податок зерном.

? Чим у Давньому Єгипті селяни та ремісники сплачували податки?

Виготовлення паперу з папірису

1 Стебла папірису нарізали тонкими смужками.

2 Смужки вкладали рядами, щоб утворився аркуш.

3 Аркуш накривали дошкою, по якій били дерев'яним молотком.

4 Спресований аркуш розрівнювали камінцем.

Селяни починали обробляти землю, коли спадала вода в Нілі. Спочатку ґрунт розпушували за допомогою плуга з мідним або бронзовим наконечником, потім сіяли зерно. По полю проганяли тварин, щоб вони втоптали зерно в землю. Коли колоски достигали, їх зрізали серпами. По зібраних колосках знову проганяли тварин, щоб вони копитами вибили зерно. Далі зерно віяли — відділяли його від полови. Нарешті чисте зерно засипали в глиняні глечики для зберігання, щоб потім розтерти його на борошно.

Трохи вище селян в ієрархії були **ремісники** та **торговці**. Вони віддавали частину своїх виробів або товарів як податок. Окремі ремісники виготовляли **папір** зі стебел схожої на очерет рослини — **папірусу**. Папірусом також називали й сам матеріал для письма.

Найнижчою верствою суспільства були **раби**, яких називали «**живі мертві**». Їх використовували на найважчих роботах: для прокладання каналів, у шахтах, як гребців на кораблях. Раби належали господарю, який міг розпоряджатися їхнім життям як заманеться.

Виготовлення вина з винограду. Давньоєгипетський малюнок.

Ювелір за роботою. Давньоєгипетський малюнок.

Висновки

- Найвищу владу в Єгипті мав фараон.
- Єгипетське суспільство було поділене на знать та просте населення.
- До знаті належали чиновники і жерці, до простого населення — селяни, ремісники, торговці, раби.

Запитання та завдання

1. Яким був суспільний устрій Давнього Єгипту?
2. Якими були владні повноваження фараона?
3. Назвіть зображені етапи сільськогосподарських робіт.

Музикант. Давньоєгипетський малюнок.

§ 20. Повсякденне життя в Давньому Єгипті

ПРИГАДАЙТЕ

- Назвіть основні верстви давньоєгипетського суспільства.

Їжа в Давньому Єгипті. Фрагмент настінного розпису.

- ? Розгляньте малюнок. Як ви вважаєте, на ньому зображено їжу заможної чи простої людини?

«Шишечки» на головах, зроблені із суміші воску та ефірної олії. Нагріваючись на сонці, вони виділяли приємний запах.

1. Села і міста. Більшість населення Єгипту становили селяни, які жили в поселеннях на берегах Нілу в невеликих будинках. Спочатку такі будинки робили із суміші глини й соломи. Пізніше їх почали споруджувати з висушеної на сонці глиняної цегли. Будинки були одноповерховими й мали плоский дах. На ньому сушили фрукти, овочі тощо.

Заможне населення жило у великих будинках із цегли та каменю. Вони склалися з декількох поверхів і містилися багато кімнат, а також комори і хліви. Такі оселі мали двір, оточений стінами.

Міст було мало. У них жили фараон та знать. Міста приваблювали ремісників і торговців з усього Єгипту.

- ? Де жила більшість єгиптян? Де переважно селилася знать?

2. Їжа. Більшість людей у Давньому Єгипті вживала просту їжу. Основними продуктами харчування були хліб, сушена риба, сочевиця й горох. Також єгиптяни споживали плоди рослин (виноград, інжир), фініки й мед використовували як підсолоджувач. Основним напоєм було густе ячмінне пиво. Воно мало набагато менший вміст алкоголю, ніж сучасне. Також єгиптяни вміли виготовляти різні вина.

Заможні люди харчувалися більш різноманітно. До їхнього раціону входили свіже м'ясо, птиця та овочі.

3. Одяг. Одяг давніх єгиптян був дуже простим. Діти зазвичай обходилися без нього, жінки носили прості сукні, а чоловіки — одяг, схожий на спідницю, який зав'язували на талії поясом. Вбрання заможних людей було з тонкого льону, а простих — із грубого, часто невідбіленого полотна. Заможні люди носили прикраси із золота та коштовного каміння.

Через спеку та комах-паразитів єгиптяни голили голови, а потім надягали перуки. Дітям залишали невелике пасмо волосся, яке називали «локон юності».

- ? Як одягалися діти, жінки, чоловіки в Давньому Єгипті?

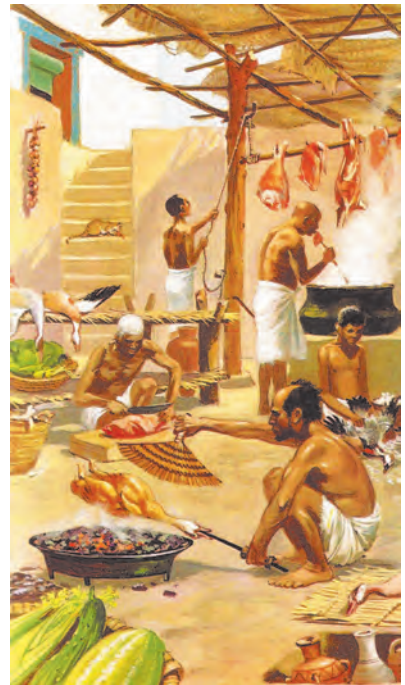

Давні єгиптяни зробили багато винаходів, якими ми користуємося й зараз:

- Сонячний календар, за яким рік тривав 365 днів (у Дворіччі основу календаря становили місячні цикли)
- Годинники — водяний і пісочний
- Ножиці
- Хірургічні інструменти
- зубні протези
- Замки
- Косметика і парфуми
- Перуки і фарба для волосся
- Гребінці
- Бритви для гоління
- Взуття на підборах
- Чорнило
- Папір (папірус)
- Скло
- Вино і пиво

Давньоєгипетські ножиці.

Давньоєгипетська кухня. Сучасний малюнок.

Висновки

- У Єгипті було мало міст, а більшість населення жила в невеликих поселеннях.
- Основними продуктами харчування були хліб, бобові та пиво. Заможні люди також споживали м'ясо.
- Одяг єгиптян був простим. Його шили з льону різної якості.

Давньоєгипетська скляна посудина для парфумів.

Запитання та завдання

1. У чому полягала відмінність між будинком звичайного та знатного єгиптянина?
2. Чому, на вашу думку, ремісники та торговці селилися в містах?
3. Заповніть таблицю, яка покаже відмінності в харчуванні між простими й заможними єгиптянами. Позначте знаком «+» їжу, яку вживали різні групи населення.

Продукти харчування	Селяни, ремісники	Знать
Хліб і пиво		
Фрукти		
Овочі		
Сушена риба		
Свіже м'ясо		

Статуетка із зображенням знатного подружжя.

§ 21. Періодизація історії Давнього Єгипту

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як називали верховного правителя всього Єгипту?
2. Назвіть основні верстви єгипетського суспільства.
3. Де жила більшість єгиптян — у містах чи сільській місцевості?

Голова статуї жінки-фараона Хатшепсут.

Монотеїзм — віра лише в одного бога.

1. Періодизація історії Єгипту. Єгипетська цивілізація існувала майже 3 тис. років. Вона не була сталою: спосіб життя людей, мистецтво, навіть релігія зазнавали поступових змін. Так само протягом усього часу не існувало неперервної єдиної держави. Були часи, коли Єгипет перебував під владою інших держав.

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Назва періоду	Час початку	Характерні особливості
Старе царство	2670 р. до н. е.	Столиця Мемфіс. Період стабільності та процвітання. Знаряддя з каменю та міді. Збудовано Великі піраміди: Хуфу, Хефрена, Менкаура
Перший перехідний період		Вторгнення кочівників. Відсутність єдиного правителя. Розвал загальної іригаційної системи. Занепад усіх сфер життя
Середнє царство	2040 р. до н. е.	Столиця Фіви. Відносна економічна стабільність. Розвиток торгівлі з іншими країнами. Завоювання Нубії
Другий перехідний період		Відсутність єдиного правителя. Повстання рабів та бідноти. Вторгнення гіксосів — кочівників на бойових колісницях. Панування династії гіксосів у Єгипті
Нове царство	1550 р. до н. е.	Столиці Фіви та Амарна. Держава досягла найбільшої могутності. Правління жінки-фараона Хатшепсут. Фараон Рамзес II підписав перший в історії мирний договір. Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон) проголосив монотеїзм — культ бога Атона
Третій перехідний період		Боротьба за владу між жерцями та знаттю. Відсутність єдиного правителя. Численні вторгнення сусідніх країн і народів
Пізнє царство	700 р. до н. е.	VI ст. — Єгипет завоювала Персія. 332 р. до н. е. — Єгипет підкорив Александр Македонський. 69—30 рр. до н. е. — правління Клеопатри. Єгипет став римською провінцією

Вчені умовно поділяють історію Давнього Єгипту на великі періоди — Старе, Середнє, Нове та Пізнє царства. Під «царством» мається на увазі період стабільності, коли Верхній та Нижній Єгипет було об'єднано під владою єдиного фараона. Перехідні періоди позначають час нестабільності, коли Єгипет не мав єдиного правителя.

2. Військова справа. У всі часи єгипетські правителі організовували грабіжницькі походи на сусідні землі. Найчастіше від них потерпали Нубія (країна на південь від Єгипту, де добували золото) та міста вздовж східного узбережжя Середземного моря. Будь-який військовий похід фараон мав очолювати особисто. Він їхав у колісниці попереду війська, вбраний в обладунок і блакитну корону.

Єгипетське військо складалося з піхоти та бойових колісниць. Верхової їзди єгиптяни не знали. Також до єгипетського війська брали найманців-лучників із Нубії.

Зображення фараона Ехнатона та його родини, що поклоняються богу сонця Атону.

Бойове спорядження фараона (1) і пересічного піхотинця (2).

Єгипетська колісниця.

Приблизно в **1258 р. до н. е.** між єгиптянами та хетами відбулася битва поблизу міста **Кадеш**. Дві великі держави того часу — Єгипет і Хетське царство — сперечалися за право контролювати землі на східному узбережжі Середземного моря. У цій битві не було переможця. Битву поблизу Кадеша називають останньою битвою бронзового віку, оскільки хети були першим народом, який навчився обробляти залізо. Проте важлива вона передусім тим, що після неї між фараоном Рамзесом II і хетським царем Хаттусілі III було укладено перший у світі мирний договір, записаний на срібній дощечці. Відтоді між державами встановилися на вічні часи мир, дружба і братерство.

Битва поблизу Кадеша.
На передньому плані хетська колісниця. Сучасний малюнок.

Хетська копія мирного договору, виставлена на огляд біля штаб-квартири ООН у Нью-Йорку (США).

Висновки

- Історію Давнього Єгипту поділяють на періоди: Старе, Середнє, Нове та Пізнє царства.
- Єгипет часто вів війни із сусідами за можливість володіти землями.
- Командувачем єгипетського війська був фараон. Його головною ударною силою були бойові колісниця.

Запитання та завдання

1. Користуючись таблицею на с. 66, виконайте завдання.
  - 1) Укажіть дати, які позначають початок і завершення історії Давнього Єгипту. Як довго розвивалася Єгипетська цивілізація?
  - 2) Назвіть основні періоди історії Єгипту. Коли розпочався кожен із них?
  - 3) Назвіть імена фараонів, які правили в період Старого царства та Нового царства.
  - 4) Назвіть найбільш важливу, на вашу думку, подію в кожному періоді історії Давнього Єгипту. Поясніть свою відповідь.
2. Чим завершилася битва поблизу міста Кадеш?
3. Напишіть короткий підсумок історії Давнього Єгипту. Додайте до нього імена найвидатніших фараонів та найважливіші історичні події, що відбулися під час їх правління.

§ 22. Боги і храми

1. Письмо. Для того щоб зберігати й передавати знання про світ, єгипетські жерці розробили власну систему письма. Вона була **ієрогліфічною**, тобто складалася з багатьох знаків-малюнків. Такі малюнки могли позначати як цілі слова, так і склади або приголосні звуки.

Ієрогліфічні тексти наносили на стіни храмів і гробниць, а також на різноманітні магичні предмети. Ієрогліфами робили й повсякденні записи на папірусі: від податкових документів і наказів фараонів до особистих щоденників.

? Як використовували ієрогліфічне письмо в Давньому Єгипті?

2. Мистецтво. Єгипетське мистецтво було підпорядковано суворим правилам. Храми, палаци, скульптури та розписи будували за єдиним принципом: вони мали демонструвати силу й могутність богів і фараонів.

При цьому єгипетські ремісники вміли виготовляти речі тонкої роботи, а розписи всередині гробниць містили багато сцен із повсякденного життя.

? Яким було єгипетське мистецтво?

3. Єгипетські боги. Релігія Давнього Єгипту була **політеїстичною**. Кожне місто та регіон мали своїх богів-покровителів. Проте були й боги, яких шанували на всій території Єгипту. Це бог сонця **Ра**, бог — покровитель потойбічного світу **Озіріс**, який воскрес після того, як його вбив бог темряви **Сет**. Бог війни **Гор** народився у шлюбі Озіріса та богині родючості **Ізиди**. Також єгиптяни поклонялися богу — заступнику померлих **Анубісу**, богу мудрості **Тоту** та богині дітей і материнства **Баст**.

Єгиптяни вважали деяких тварин священними. Найбільше вшановували котів (їх пов'язували з богинею Баст), кобр (символ влади фараона), шакалів (символ бога Анубіса), птаха ібіса (символ бога Тота), крокодилів (символ бога земних вод **Собека**).

ПРИГАДАЙТЕ

■ Що таке політеїзм?

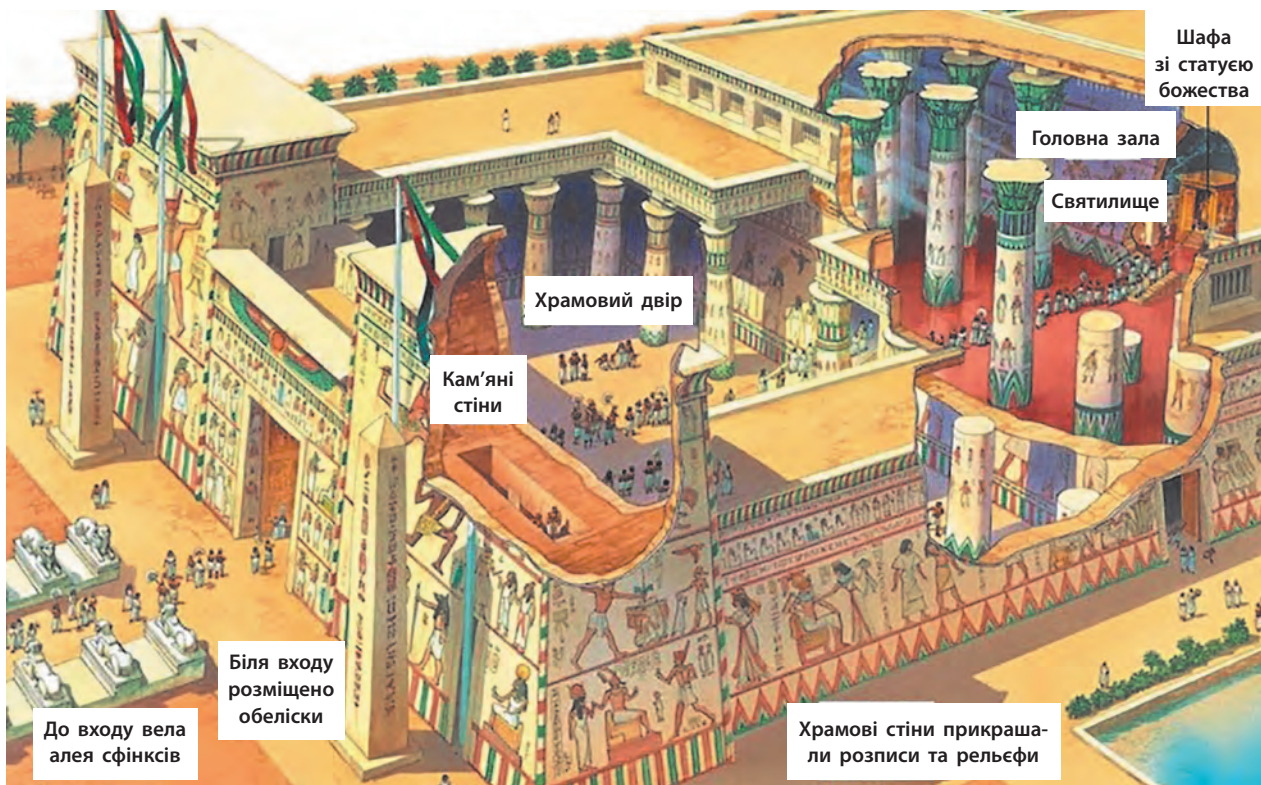
	A	душа		M	сова
	B	нога		N	вода
	D	рука		P	стілець
	F	змія		Q	пагорб
	G	стояти		R	рот

Єгипетські ієрогліфи.

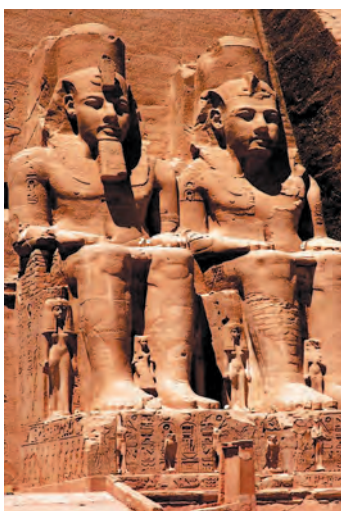

Фрагмент настінного розпису гробниці.

Давньоєгипетський храм. До святилища могли входити лише фараон і жерці. Знать і вищі чиновники могли потрапити до головної зали. Пересічних людей пускали лише у храмовий двір.

? Розгляньте малюнок. Опишіть внутрішній і зовнішній вигляд давньоєгипетського храму.

20-метрові статуї фараона Рамзеса II у храмі Абу-Сімбела.

Висновки

- Єгипетська система письма була ієрогліфічною.
- Архітектура була покликана демонструвати силу й могутність богів і фараонів.
- Релігія була політеїстичною. Крім загальних для всього Єгипту богів, усі регіони й міста мали своїх богів-покровителів.

Запитання та завдання

1. Які особливості мала єгипетська система письма?
2. Завдяки чому ми можемо зробити висновок, що єгипетська релігія була політеїстичною?
3. Установіть відповідність між іменами богів та їх описами.

1 Озіріс	А Бог (богиня) родючості
2 Тот	Б Бог (богиня) війни
3 Ізіда	В Бог (богиня) потойбічного світу
4 Гор	Г Бог (богиня) сонця
5 Ра	Д Бог (богиня) мудрості

§ 23. Піраміди

1. Потойбічне життя. Єгиптяни вірили, що після смерті на них чекає потойбічне життя. Проте для цього тіло мертвого мало бути збережене. Це відбувалося завдяки процесу **муміфікації**, або **бальзамування**. Дуже важливим був вид поховання. Лише фараони та найзаможніша знать могли збудувати для себе та своєї сім'ї **гробниці**. Прості люди ховали померлих у ямах, викопаних у пустелі.

2. Мастаби та піраміди. Перші єгипетські гробниці мали назву **мастаби**. Це були прямокутні цегляні будівлі з плоским дахом і підземними поховальними камерами. Гробниці також вирубували в скелях. Усередині їхні стіни прикрашали різьбленнями та розписами.

Пізніше мастаби перетворилися на **піраміди**. Це відбулося так. У III тис. до н. е. фараон Джосер кілька разів наказував збільшити свою мастабу, добудовуючи нові й нові яруси. У результаті він отримав ступінчасту піраміду.

Надалі піраміди будували вже не із цегли, а з вапняку та обкладали полірованими вапняковими плитами. Білий вапняк сяяв на сонці, тож піраміди вражали своїм величним виглядом, символізуючи могутність фараонів.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якою була давньоєгипетська архітектура?
2. У яких богів вірили давні єгиптяни?
3. Як у Давньому Єгипті називали бога потойбічного світу? Який бог був заступником померлих?

Золота поховальна маска фараона Тутанхамона.

Процес бальзамування тіла померлого.

? Завдяки чому тіло померлого мало бути збережене?

Сфінкс — висічена зі скелі статуя істоти з тілом лева та головою людини біля піраміди Хефрена. Її висота становить 20 м. Між передніми лапами Сфінкса було розташоване святилище.

Встановлення верхівки піраміди. Сучасний малюнок.

Єгиптяни вірили, що потойбічне життя схоже на земне. Тому в місці поховання вони складали все, що може знадобитися для повсякдення: від зброї до прикрас та їжі. До поховань фараонів клали коштовні речі, тому всі вони були пограбовані ще за глибокої давнини. Чи не єдиним винятком стала **гробниця фараона Тутанхамона**, яку археологи знайшли неушкодженою. Так вчені дізналися про багатства, які були сховані в інших пірамідах.

Великі піраміди в Гізі. Сучасний вигляд.

3. Будівництво пірамід. До наших днів збереглося близько 80 єгипетських пірамід, а найбільшими й найвідомішими з них є піраміди фараонів **Хеопса**, **Хефрена** та **Менкаура**. Вони були збудовані у III тис. до н. е. на плато Гіза поблизу сучасного міста Каїр. Висота найбільшої з них — піраміди Хеопса — становить 137 м.

Будівництво піраміди потребувало дуже багато часу та зусиль багатьох людей. До нього залучали тисячі робітників. Оскільки будівництво могло тривати десятки років, то навколо піраміди виростали цілі містечка, де жили не лише будівельники, але й лікарі, ремісники, які готували їм їжу, шили одяг і взуття тощо.

? Назвіть найвідоміші єгипетські піраміди.

Висновки

- Єгиптяни вірили, що після смерті на людину чекає потойбічне життя.
- Потойбічне життя неможливе без збереження тіла, тому померлих муміфікували.
- Піраміди мали захистити поховання фараона від пограбування, а також демонстрували його могутність нащадкам.

Запитання та завдання

1. Які види поховань були доступні давнім єгиптянам? Для кого призначалися піраміди?
2. Хто в Давньому Єгипті міг дозволити собі організувати поховання у спеціально збудованій гробниці?
3. Що піраміди мали демонструвати світові?

Практична робота

Мумії в Давньому Єгипті

? Ознайомтеся з текстами джерел. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

Давньогрецький історик Геродот про процес бальзамування тіла померлого

...Для цього поставлені особливі майстри, які за своїм обов'язком займаються ремеслом бальзамування. Коли до них приносять небіжчика, вони показують родичам на вибір три розмальовані зображення померлих... Перший спосіб бальзамування називають найкращим і найдорожчим, другий — пересічної якості й дешевшим, третій — найдешевшим. Відтак називають їм ціну та питають, яким способом родичі хотіли б забальзамувати небіжчика. Якщо після цього вони сходяться в ціні, то родичі повертаються додому, а небіжчика залишають майстрам.

[Найдорожчий перший спосіб бальзамування проводився так]: Спершу вони витягують через ніздрі залізним гачком мозок. Цим способом видаляють тільки частину мозку, а решту — шляхом упорскування розчинних засобів. Потім роблять розріз гострим каменем і вичищають від нутрощів усю черевну порожнину. Очищену, її промивають пальмовим вином, натирають пахощами і знову зшивають. Після цього тіло кладуть у натровий луг на 70 днів. Коли мине цей термін, тіло обмивають, обвивають його розрізаним на бинти полотном і намащують камеддю. Після цього родичі беруть тіло назад, виготовляють дерев'яний саркофаг у формі людської фігури й кладуть туди небіжчика. Тіло у труні зберігають у родинній усипальниці.

- ? 1. Поміркуйте, які верстви єгипетського суспільства могли дозволити собі перший спосіб бальзамування, а хто мав задовольнитися третім.
2. Про яке ставлення єгиптян до потойбічного життя свідчить такий тривалий процес бальзамування?

Мета: ознайомитися з поховальним обрядом та уявленнями про потойбічне життя в Давньому Єгипті за допомогою історичних джерел.

До поховань давні єгиптяни вкладали численні амулети та інші речі, які мали допомогти померлому в потойбічному житті. Цей браслет із зображенням священного жука-скарабея знайшли у гробниці фараона Тутанхамона.

Канопи — спеціальні посудини, до яких складали нутрощі померлого. У посудині із головою шакала зберігали шлунок, мавпи (павіана) — легені, сокола — кишечник, людини — печінку.

Мумію вкладали до саркофага. Саркофаг відображав індивідуальні риси зовнішності померлого.

Папірус Ані. Зображення зали суду «Обох правд».

Єгиптяни склали своєрідний poradnik, відомий як «Книга мертвих», де записано, як дух померлого може успішно досягти потойбічного життя в Царстві Озіріса. Він мав пройти довгий, сповнений випробувань шлях, щоб потрапити до зали суду «Обох правд». Там дух померлого мав відповісти на запитання 42 богів.

Виправдувальні слова померлого на суді Озіріса (із «Книги мертвих»)

Я не завдавав зла людям. Я не мучив тварин. Я не крав худобу, призначену для жертвопринесень. Я не чинив нічого поганого у священному місці. Я не намагався вивідати того, що мало бути таємницею. Я не чинив блюзнірства. Я не завинив перед богами. Я не допустив насильства над убогим. Я не обмовляв слугу перед його господарем. Я нікого не залишив голодним. Я нікого не примусив плакати. Я нікого не вбив. Я ні до кого не підсилав убивць. Я нікому не завдав болю. Я не підміняв міру для зерна. Я не підміняв міру для виміру поля. Я не обдурював із терезами. Я не хитав язичок терезів. Я не відривав молоко від уст дитини. Я не затримував у зрешувальному каналі воду, що мала текти на чуже поле. Я не гасив жертвний вогонь, коли він мав горіти. Я не забирав худобу з поля богів. Я не ставав на шляху процесії бога. [Наприкінці він чотири рази мав повторити] Я чистий!

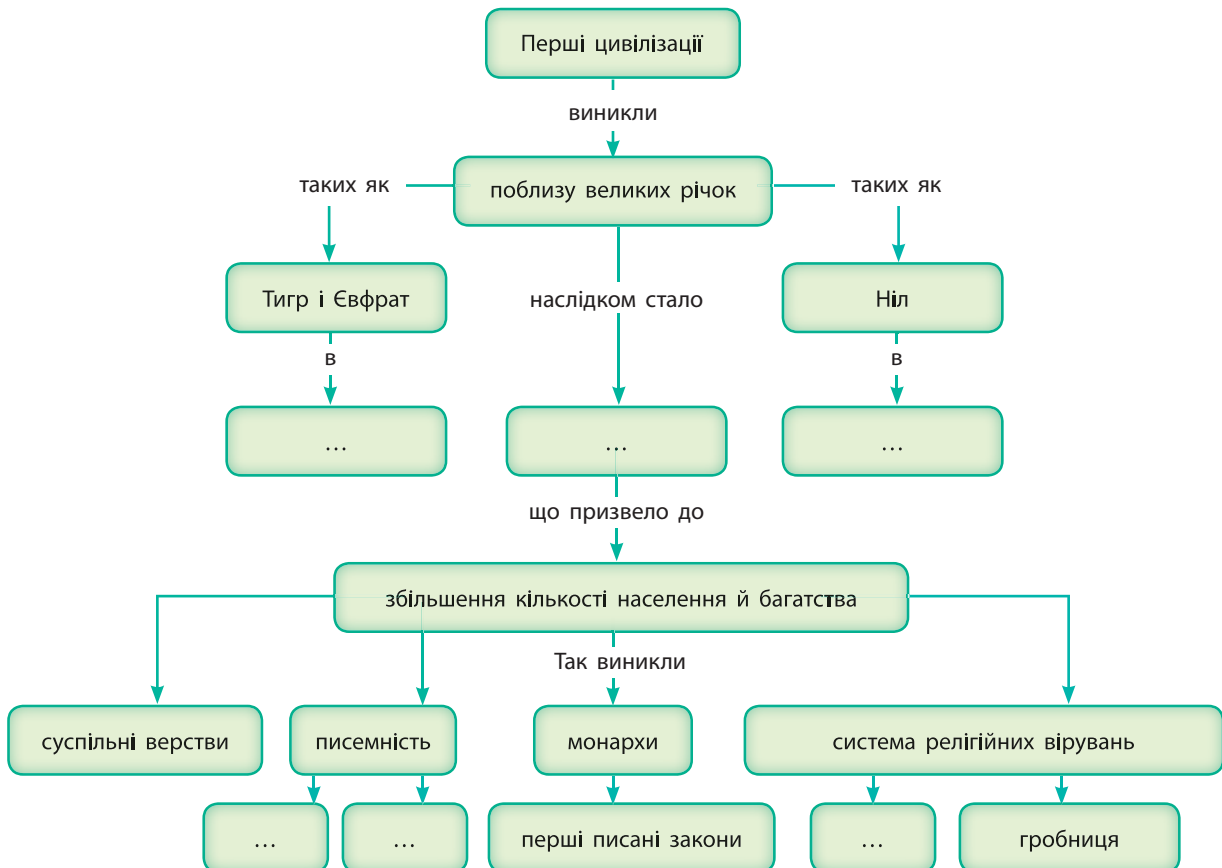
- ?
1. На які групи можна поділити ці слова? Яких сфер життя вони стосуються?
  2. Що наведений текст може сказати про мораль у Давньому Єгипті?

- ?
1. Знайдіть на малюнку Аммут (чудовисько з тілом бегемота та головою крокодила, що поїдає душі нечестивих померлих), душу померлого (вона схожа на горщик), перо богині Маат.
  2. Де на папірусі зображено сцену, описану в уривку з документа?

Перевірка знань

1. Що відбувалося з Нілом у червні? Як це використовувало єгипетське населення?
2. Яким був устрій давньоєгипетського суспільства? Хто належав до вищих і нижчих верств? Складіть схему ієрархії давньоєгипетського суспільства.
3. У що вірили єгиптяни? Яким вони уявляли потойбічне життя?
4. Робота з ілюстраціями.
  - 1) Укажіть, де на малюнках ієрогліфи, а де клинопис.
  - 2) Назвіть матеріали, на яких робили записи цими двома системами письма.
5. Заповніть пропуски у схемі про розвиток цивілізацій Двोरіччя та долини Нілу. Подайте отриману інформацію у формі невеликого зв'язного тексту.

§ 24. Фінікія та Карфаген

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Родючий півмісяць? Які землі він охоплював?
2. Назвіть держави, що існували в II—I тис. до н. е.

Східне узбережжя Середземного моря.

- ? Назвіть землі, із населенням яких торгували фінікійці.

1. Природні умови. На східному узбережжі Середземного моря розташована вузька смуга родючих земель — **Ханаан**. На північ від неї простягаються гори Лівану. У середині III тис. до н. е. північ цього краю заселили **фінікійці**, які, на відміну від сусідніх народів, головним заняттям обрали торгівлю та ремесло. Це пов'язано з тим, що північ Ханаану кам'яниста й тому мало придатна для сільськогосподарства. Проте тут росте надзвичайно цінне дерево — кедр. Він може жити до тисячі років, а його висота досягає 50 м. Із легкої та міцної кедрової деревини фінікійці виготовляли свій головний скарб — кораблі, на яких подорожували просторами Середземного моря і торгували з народами, що жили на його берегах.

Фінікійці заснували низку міст-держав: Тір, Сідон, Бібл, Гадес та багато інших. Кожним містом управляли власні монархи, жерці та рада старійшин. Найбільшого розквіту міста Фінікії досягли у II—I тис. до н. е.

Фінікійські міста-держави вражали сучасників своїми багатствами. Тому неодноразово різні правителі прагнули завладіти ними. Для захисту від таких зазіхань місто Тір було побудоване на острові, який із суходолом з'єднувала дамба завдовжки 800 м. Джерел води на острові не було — її привозили на кораблях, а під час облоги збирали дощову воду в спеціальні цистерни. Забудова в Тірі була настільки щільною, що його згадували як місто, у якому «риби більше, ніж піску».

- ? 1) Які держави вже існували в середині III тис. до н. е., коли північ Ханаану заселили фінікійці?
2) Яке дерево росло у Фінікії? Що з нього виготовляли?

2. Торгівля. Більшість фінікійських міст була розташована на морському узбережжі. Вони торгували чи не з усім відомим на той час світом: у Месопотамії купували коштовні тканини, у Єгипті — нубійське золото, льон, а продавали вино та кедр, до Греції привозили кедрову деревину, на острові Кіпр купували мідь, із якої фінікійські ремісники виготовляли різноманітні вироби, що теж потім ішли на

продаж, із Тартеського царства на території сучасної Іспанії отримували срібло, а із сучасних Франції та Великої Британії — олово.

У фінікійців було поширене й піратство. Людей вони забирали в рабство, а рабів продавали як товар.

3. Скло і пурпур. Фінікійські майстри вміли виготовляти унікальні вироби з прозорого кольорового скла, а також фарбувати тканину в пурпуровий колір. Пурпуровий барвник добували з молюсків, які мешкали виключно біля берегів Фінікії, тож ніхто більше не міг повторити це досягнення. Для того щоб отримати 450 г барвника, потрібно було 60 тис. молюсків. Тому пурпурові тканини коштували дуже дорого, і лише правителі держав могли дозволити собі їх мати. Звідси походить вираз «царський пурпур».

Великої майстерності фінікійці досягли в будівництві кораблів. Вони виготовляли найбільші на той час торговельні кораблі. Один такий корабель міг узяти на борт 20 тис. кг вантажу. Крім того, він був довговічним: археологи знайшли корабель фінікійців, час використання якого становив 80 років.

Фінікійські мореплавці здійснювали далекі морські подорожі. У 620-х рр. до н. е. вони здійснили плавання навколо Африки, вийшовши з порту в Червоному морі та повернувшись туди через три роки.

? Чому пурпура фарба коштувала дорого?

4. Алфавіт. Ще одним досягненням фінікійців стало винайдення алфавіту. Це відбулося приблизно у XIII ст. до н. е. Його поява була пов'язана з тим, що фінікійським купцям потрібна була така система запису, яка б дозволяла чітко й швидко записувати назви товарів і їхню вартість навіть не дуже грамотним людям. Клинопис та єгипетська ієрогліфічна система письма були складними, і їх опанування потребувало тривалого навчання.

Фінікійський алфавіт налічував 22 букви. Він дозволяв позначати на письмі приголосні звуки за допомогою окремих букв, а не склади або цілі слова, як інші системи запису.

Новий спосіб запису виявився дуже зручним, і його швидко запозичили сусідні народи, у тому числі греки. Греки вдосконалили його, додавши букви на позначення голосних. Так виник алфавіт, що став основою майже всіх сучасних європейських та деяких азіатських мов.

? Чому алфавіт для купців був зручнішим, ніж, наприклад, клинопис або ієрогліфи?

Фінікійська намистина зі скла.

Зображення	Назва	Значення
Ⲁ	Алп	Бик
ⲁ	Бет	Будинок
Ⲃ	Гамл	Верблюд
ⲃ	Далет	Двері
Ⲅ	Хе	Вікно
ⲅ	Вав	Гак
Ⲇ	Заен	Зброя
ⲇ	Хет	Стіна

Перші букви фінікійського алфавіту.

Формування букви «алп».

Сучасна копія фінікійського торговельного корабля, виготовлена турецькими майстрами.

Колонія (у Стародавньому світі) — окреме поселення жителів країни або міста, організоване за його межами.
Метрополія — місто або держава, вихідці з якого (якої) створили колонію; «батьківське місто» для колонії.

Мідний зливочок вагою 25 кг та завтовшки до 3 см. Сучасні вчені називають їх «зливками у формі бичачої шкіри». Саме в таких зливках фінікійці перевозили метали.

Фінікія та її колонії.

5. Карфаген. По всьому узбережжю Середземного моря фінікійці засновували торговельні поселення — **колонії**. Місто, із якого прибули поселенці, називалося **метрополією**. Деякі фінікійські колонії переросли в міста, які нічим не поступалися містам-метрополіям.

Найбільш відомим фінікійським торговельним поселенням стало місто **Карфаген** у Північній Африці. Воно було засноване вихідцями з Тіра у 823 р. до н. е. У ньому виготовляли товари, які карфагенські торговці продавали в більш ніж 300 містах по всьому Середземномор'ю. У ході переможних війн Карфаген здобув контроль над півднем Іспанії, частиною Сицилії, Сардинії, Корсики та землями в Північній Африці. Населення цих земель сплачувало йому данину.

У II ст. до н. е. Карфаген був одним із найбільших міст свого часу. Кількість його населення становила 700 тис. осіб.

Висновки

- Фінікійські міста-держави збагатилися завдяки торгівлі з іншими країнами.
- Унікальними товарами фінікійців були прозоре кольорове скло та пурпуровий барвник. Також фінікійці винайшли алфавіт.
- Однією з найбільш успішних фінікійських колоній стало місто Карфаген на узбережжі Північної Африки.

Запитання та завдання

1. Яким було основне заняття фінікійців?
2. Назвіть найвизначніші винаходи фінікійців.
3. Що таке колонія та метрополія? Яке місто було метрополією для Карфагена?

§ 25. Ізраїльсько-Юдейське царство

1. Євреї. Історія єврейського народу тісно пов'язана з писемністю. Єврейський народ створив визначне літературне джерело — **Біблію**, де записав свою історію.

Єврейське населення поділялося на 12 племен — «колін». Кожне з них очолювали вождь, якого називали **суддя**, і жрець, якого називали **первосвященик**. Оскільки вважалося, що первосвященики передавали волю Бога народу, вони мали велику вагу в житті єврейських племен.

Усі «коліна» об'єднувала віра в єдиного бога — Ягве, який уклав **завіт** з обраним народом — євреями. Вони мали жити за його законами. Десять цих законів були записані на кам'яних скрижалях. Нам вони відомі як **Десять заповідей**.

? Як називали вождів єврейських племен?

2. Природні умови, господарство та повсякденне життя. Спочатку головним заняттям євреїв було відгінне скотарство. У II тис. до н. е. вони прийшли в Ханаан — край на березі Середземного моря. Зараз ці землі називають Палестиною.

Євреї вірили в те, що цей край наданий їм Богом. У Ханаані вони швидко осіли й почали займатися землеробством і скотарством.

Земля Ханаану родюча, але дуже кам'яниста і далеко не всюди придатна для сільського господарства. Тут немає великих річок, як у Єгипті або Месопотамії. Досить значну його територію займає кам'яниста пустеля. Спекотне й сухе літо тут триває від квітня до листопада. Решту року панує холодна та дощова, а іноді сніжна зима.

Такі природні умови вплинули на господарство. Тут легше було прогудуватися відносно невеликим поселенням та окремим сім'ям. Вирощували пшеницю, ячмінь, виноград, фініки та маслини, розводили кіз та овець. Із їхньої вовни виготовляли тканини та шили одяг. І жінки, і чоловіки носили довгий одяг, який підв'язували поясом, та шкіряні сандалі. Щоб захиститися від сонця, голови покривали великими прямокутними відрізами тканини.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке монотеїзм?
2. Назвіть головні відмінності способу життя кочівників і землеробів.

Природа Палестини.

Сучасна реконструкція внутрішнього вигляду будинку давніх євреїв.

? Назвіть знайомі вам предмети та знаряддя праці.

? Розгляньте фрагмент карти на с. 76 та виконайте завдання.

- 1) Знайдіть регіон, який має назву Палестина, і місто Єрусалим.
- 2) Простежте кордони Ізраїльсько-Юдейського царства (Давньоєврейської держави).
- 3) Чи збігаються межі Палестини з кордонами Ізраїльсько-Юдейського царства?

Єврейська жінка у традиційному одязі.

Заможні жінки мали багато прикрас: сережок та браслетів із коштовних металів. Також вони користувалися косметикою. Найбільш популярним було фарбування вій у чорний колір, а пальців — у червоний. Також єврейські жінки купували парфуми, привезені з Єгипту та Індії.

3. Розквіт і занепад Давньоєврейської держави.

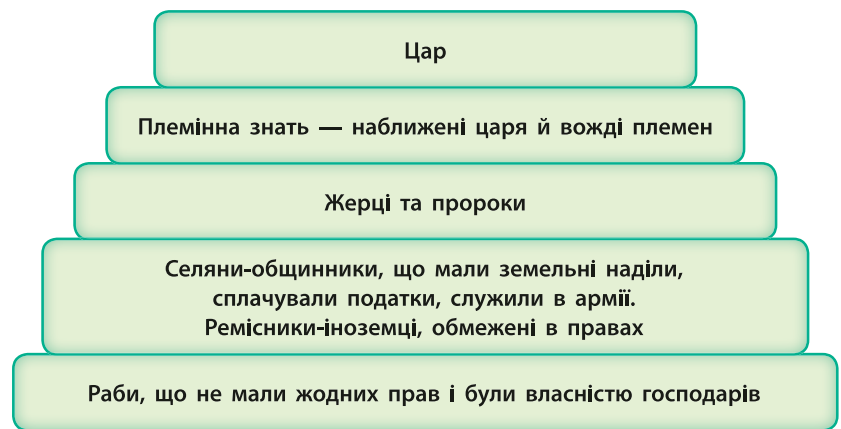
Один із суддів на ім'я Саул у ході жорстоких завоювань підкорив велику частину Ханаану. Первосвященики проголосили його **першим єврейським царем**. Держава, яку створив Саул, отримала назву Ізраїльсько-Юдейське царство. Його столицею стало місто **Єрусалим**.

Свого розквіту царство досягло в **X ст. до н. е.** за правління наступників Саула — **Давида та Соломона**. Вони розширили кордони царства до Євфрату на північному сході та Червоного моря на півдні.

Після смерті Соломона престол посів його син **Ровоам**. Він не зміг зберегти державу, і в результаті громадянської війни вона розпалася на **Ізраїльське царство** на півночі та **Юдейське царство** на півдні.

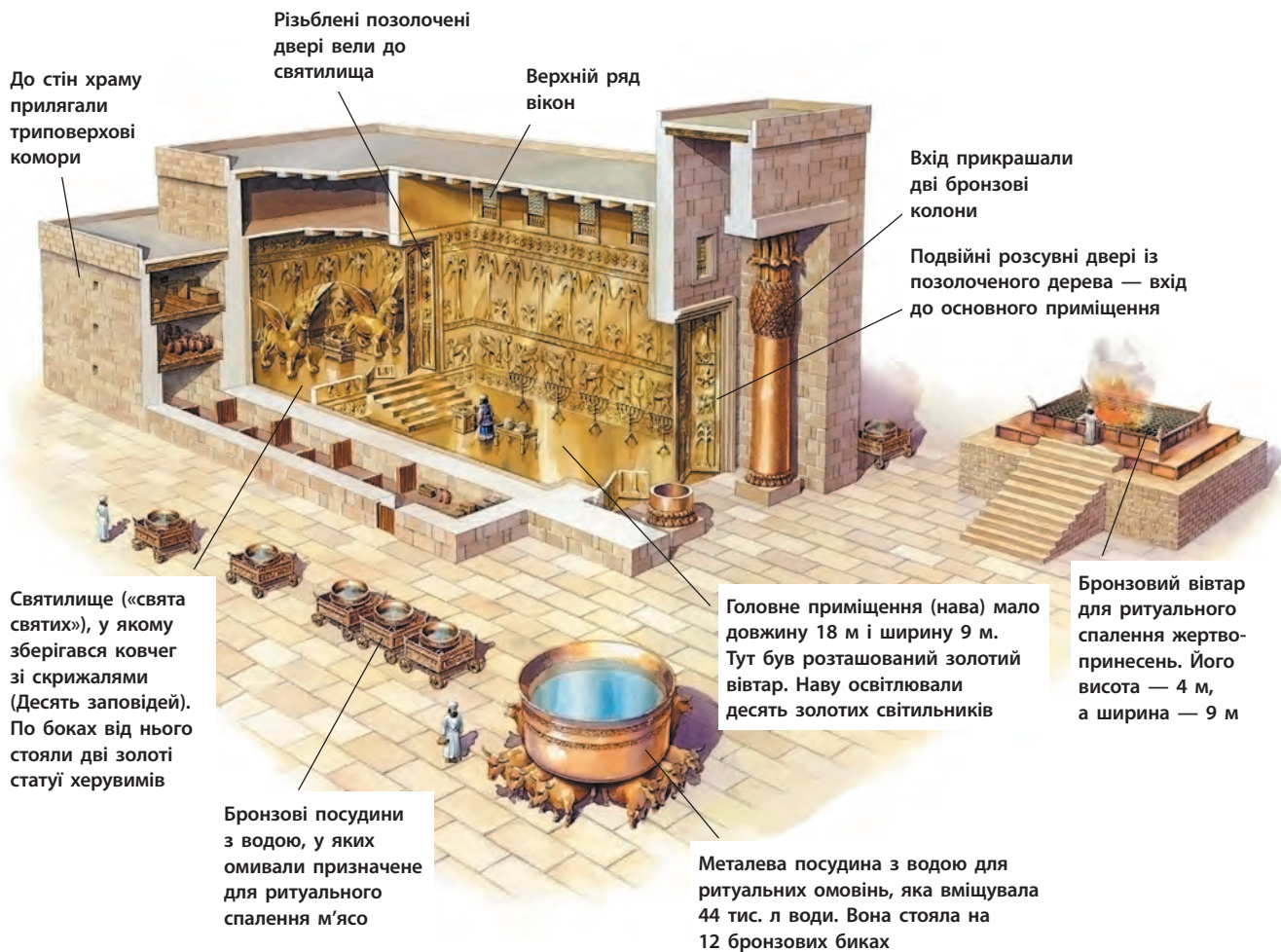
Згодом держави були підкорені сусідами: у 722 р. до н. е. Ізраїльське царство було розгромлене Ассирією, а його населення забрано в полон, а у 588 р. до н. е. вавилонський цар Навуходоносор II завоював Юдейське царство. Єрусалим було зруйновано, а євреїв насильно переселено до міст Нововавилонського царства. Ці події отримали назву «**вавилонського полону**» євреїв. Лише у 539 р. до н. е., після загибелі держави, єврейський народ зміг повернутися на батьківщину.

? Дізнайтеся за додатковими джерелами, чим вражали сучасників царі Давид і Соломон. Які перекази та легенди було складено про них?

Ієрархія єврейського суспільства доби Ізраїльсько-Юдейського царства.

До стін храму прилягали триповерхові комори

Різьблені позолочені двері вели до святилища

Верхній ряд вікон

Вхід прикрашали дві бронзові колони

Подвійні розсувні двері із позолоченого дерева — вхід до основного приміщення

Святилище («свята святих»), у якому зберігався ковчег зі скрижалями (Десять заповідей). По боках від нього стояли дві золоті статуї херувимів

Головне приміщення (нава) мало довжину 18 м і ширину 9 м. Тут був розташований золотий вівтар. Наву освітлювали десять золотих світильників

Бронзовий вівтар для ритуального спалення жертвопринесень. Його висота — 4 м, а ширина — 9 м

Бронзові посудини з водою, у яких омивали призначене для ритуального спалення м'ясо

Металева посудина з водою для ритуальних омовень, яка вміщувала 44 тис. л води. Вона стояла на 12 бронзових биках

Внутрішнє впорядкування храму в Єрусалимі.

Висновки

- Давню історію єврейського народу записано у книзі Біблії.
- Євреї були народом скотарів, який у II тис. до н. е. переселився до Ханаану.
- У Ханаані євреї створили державу, яку історики називають Ізраїльсько-Юдейським царством.

Запитання та завдання

1. Що об'єднувало всі «коліна» єврейського народу?
2. Які господарські заняття були поширені серед єврейського населення?
3. Назвіть видатних правителів Ізраїльсько-Юдейського царства. Хто з них був його засновником, а хто розширив територію?

Цар Соломон повелів збудувати в Єрусалимі храм, який би зберігав головну святиню єврейського народу — золотий ковчег із Десятьма заповідями.

Будівництво розпочалося у 967 або 965 р. до н. е. Храмова будівля без господарських приміщень мала довжину 27 м, ширину 9 м і висоту 14 м. Храмовий двір огорожували стінами. Будівництво тривало сім років, а після його завершення цю подію святкували кілька тижнів.

§ 26. Хараппська цивілізація

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке цивілізація?
2. Де виникли перші цивілізації?

1. Виникнення Хараппської цивілізації. У VI—II тис. до н. е. у долині річки Інд виникла велика цивілізація, названа **Хараппською**. Її основними центрами були міста Мохенджо-Даро, Хараппа та Лотхал. Загалом відомо близько 1 тис. поселень цієї цивілізації. Вчені вважають, що вони не мали спільного правителя, а кожне з них самостійно вирішувало свої справи. У містах не будували великих храмів, а найбільшими спорудами були зерносховища.

- ?** 1) Знайдіть на карті дві головні річки Індії.
2) У долині якої річки розвинулася Хараппська цивілізація?

Давні Індія та Китай.

Мохенджо-Даро. Сучасний вигляд.

2. Землеробство. Зараз клімат долини Інду сухий, а літо дуже спекотне. Проте за часів існування Хараппської цивілізації він був набагато вологіший, а береги річки вкривали ліси. Щорічні розливи Інду добре зволожували землю. Місцеві жителі вирощували ячмінь, пшеницю, а також рис, просо та бобові, дині й фініки. Розводили овець, кіз, велику рогату худобу та курей.

Достеменно невідомо, чому населення остаточно залишило міста в середині II тис. до н. е. та переселилося на захід. Найбільш вірогідною причиною вважають те, що клімат став занадто посушливим для землеробства.

? Як зміна клімату вплинула на існування Хараппської цивілізації?

3. Ремісництво і торгівля. Жителі долини Інду мали добре розвинені ремісництво й торгівлю. Вони виготовляли вироби з бронзи, міді, кістки, мушель, сердоліку та іншого напівкоштовного каміння. Для виготовлення посуду використовували гончарний круг. Під час археологічних розкопок було знайдено зубні протези та зуби зі слідами лікування.

Як транспорт використовували вітрильні човни й запряжені биками вози. Жителі Хараппи торгували з народами Перської затоки, Криту, Месопотамії, Єгипту.

? Якими були основні заняття жителів міст Хараппської цивілізації?

4. Мохенджо-Даро. До наших днів найкраще збереглося місто Мохенджо-Даро (імовірно, це було найрозвиненіше місто свого часу). Населення міста становило близько 40 тис. осіб. Воно було збудоване за єдиним планом, мало каналізацію та водогін, а вулиці були рівними й досить широкими.

Глиняна модель запряженого биками возу із Хараппи.

? Про що можна дізнатися завдяки цій археологічній знахідці?

Печатка з Мохенджо-Даро. Відтисками таких печаток позначали належність того чи іншого товару певній людині (зображені символи — ім'я власника бика).

Керамічний посуд Хараппської цивілізації.

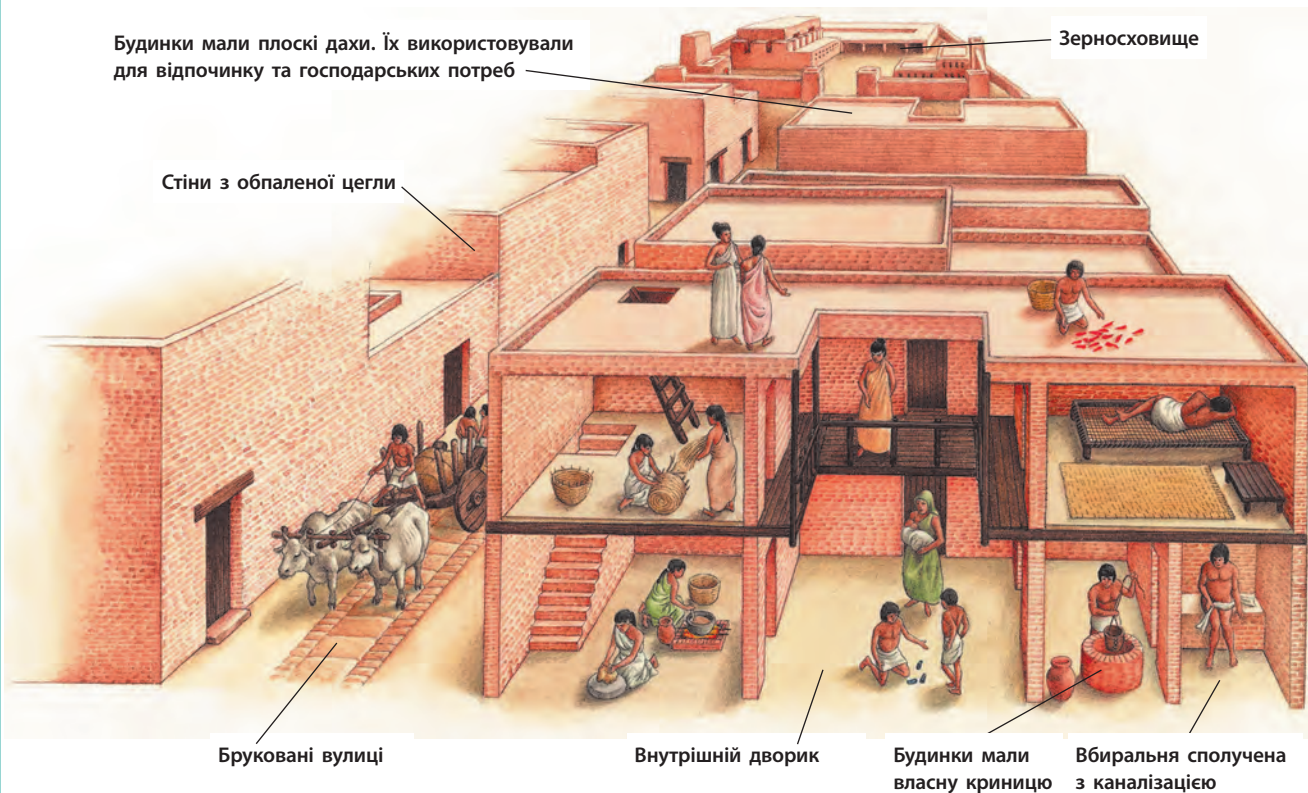

Схема облаштування будинків у Мохенджо-Даро.

У центрі міста розташовувалися велика ринкова площа, головний резервуар для збору води та цитадель — споруда зі стінами заввишки понад 12 м. Можливо, її використовували для громадських зібрань або як сховище під час небезпек. Ця споруда могла вмістити до 5 тис. осіб. Місто оточували стіни й башти, які захищали не тільки від нападу ворогів, але й від повеней. Також у місті були численні верфі, громадська лазня.

Бронзова статуетка танцівниці з Мохенджо-Даро.

Висновки

- Хараппська цивілізація мала розвинені землеробство, ремісництво та торгівлю.
- Поселення досягли високого рівня розвитку: мали чітке планування, водогін, каналізацію.
- Занепад Хараппської цивілізації пов'язаний зі змінами клімату.

Запитання та завдання

1. Коли виникла Хараппська цивілізація? Одночасно з якими цивілізаціями вона існувала?
2. Якими були основні заняття населення міст?
3. Чому Мохенджо-Даро вважають найрозвиненішим містом свого часу?

§ 27. Ведична цивілізація Індії

1. Арії. У середині II тис. до н. е. в Індію з північного заходу прийшли племена **аріїв**. На чолі племені стояв вождь — **раджа**. Племена часто об'єднувалися у племінні союзи. Прийшовши на нову місцевість, арії на деякий час залишалися на ній. Там вони будували укріплені села, засівали ячменем та пшеницею поля, в околицях випасали худобу. Коли пасовища та поля виснажувалися, арії переходили на інші землі. Священими тваринами вони вважали коня та корову.

Поступово арії розселилися по всій Індії та змінили свій спосіб життя на осілий. Вони відрізнялися від місцевого населення зовнішнім виглядом: арії мали вищий зріст і набагато світлішу шкіру, ніж місцеве населення — **дравіди**. Поступово дравіди та арії змішувалися, і так сформувався єдиний індійський народ.

? Простежте на карті (с. 82) межу розселення аріїв у I тис. до н. е.

2. Веди. Арії шанували велику кількість богів і склали про них міфи. Священими книгами аріїв були **Веди** (у перекладі із санскриту — знання), складені у II тис. до н. е. У них було зібрано не лише міфи та легенди, але й відомості про будову світу, історію, медичні знання. Вивчення й тлумачення Вед здійснювали жерці — **брахмани**. За назвою Вед період після приходу аріїв до Індії називають **Ведичною цивілізацією**.

3. Соціальна структура індійського суспільства. Індійське суспільство поділялося на різні верстви — **варни**. Вважалося, що так встановив сам бог Брахма, від різних частин тіла якого пішли всі люди.

Існувала одна верства, яка не вийшла з тіла Брахми, — **недоторкані**. Вони жили осторонь суспільства, за межами селищ та міст. Представники інших варн не торкалися їх, щоб не осквернити себе. Недоторкані носили одяг, який залишився після померлих. Майном недоторканих могли бути лише собаки й осли, свою їжу вони мали їсти з розбитого посуду, а замість прикрас у них було залізо.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть основні соціальні групи держав Стародавнього світу.
2. Виберіть із переліку держави, які були засновані прийшлими народами: Єгипет, Шумер, Вавилон, Ассирія, Ізраїльсько-Юдейське царство.

Мова аріїв має назву **санскрит**. Окремі слова з нього зустрічаються в багатьох мовах народів Європи та Азії, у тому числі в українській: «матар» — мати (матір), «бхратар» — брат, «суну» — син, «мадху» — мед, «агнім» — вогонь, «вадар» — вода, «набхас» — небо, «дві, трі, чатур, панча» — два, три, чотири, п'ять.

Варна — верства в індійському суспільстві. Загалом налічувалося чотири варни: слуги, землероби, воїни, жерці. Належність до варни була спадковою.

Брахма і варни.

- ?**
- 1) Назвіть частини тіла Брахми, від яких походить кожна варна.
  - 2) Поміркуйте, яким було основне заняття представників кожної варни.

Сучасний вигляд буддійського храму — Великої ступи, яка була збудована за наказом Ашоки. У світі вона відома як ступа Санчі — за назвою поселення, де вона розташовується. Ступа Санчі є першою і водночас найдавнішою будівлею такого типу.

За життя людина не могла змінювати варну та укладати шлюб із представником іншої варни. Проте індійський народ вірив, що після смерті людина може переродитися в представника більш високої варни. Для цього потрібно було дотримуватися певних правил життя: сумлінно виконувати свої обов'язки, бути терплячим і справедливим, уміти прощати й стримувати свої почуття, знати священні тексти. Ці приписи мали назву **закони Ману**.

? Чому, на вашу думку, закони Ману містять саме такі приписи?

4. Індуїзм. Жителі Давньої Індії поклонялися багатьом богам. Їхня релігія — **індуїзм** — збереглася до наших днів. Вона виникла як змішування вірувань дравідів та аріїв. Головними в індуїзмі є три боги: Брахма, Вішну і Шива.

Важливими для індуїзму були **сансара** та **карма**. Сансара — це нескінченний цикл перероджень людини. На те, ким людина народиться в наступному житті, впливає її поведінка в нинішньому. Як саме це працює, визначає закон карми. Якщо людина робить погані вчинки, вона забруднює свою карму, а якщо добрі — очищає.

Проте звичайна людина не здатна самостійно передбачити всі заплутані механізми дії карми. Вона може лише намагатися не грішити та сподіватися, що в наступному житті стане не комахою, а брахманом.

5. Буддизм. Одна з найдавніших на Землі світових релігій — **буддизм**. Він виник у VI ст. до н. е. в Індії. Засновником буддизму був царевич **Гаутама**, якого згодом назвали **Буддою**, що означає «просвітлений».

Будда навчав, що будь-яке життя супроводжується стражданнями. Причиною страждань є бажання, наприклад бажання влади, багатства, слави, щастя. Коли людина звільниться від бажань, почуттів та страждань, то перейде до стану **нірвани** — абсолютного спокою. Якщо людина досягне

просвітлення, то не буде більше знову й знову народжуватися на Землі для страждань. Учнем та послідовником Будди міг стати кожен — багатий і бідний, цар і раб, брахман і недоторканий. Вищим ідеалом буддизму є чернець, душа якого перебуває в стані спокою.

Найвизначнішими буддійськими пам'ятками Давньої Індії були **ступи** — куполоподібні споруди, у яких зберігалися буддійські святині (частини тіла Будди та його послідовників).

6. Держави Індії. У VIII ст. до н. е. в Індії виникли численні князівства та держави.

Близько 330 р. до н. е. полководець Александр Македонський заволодів усією Західною Індією. Визвольний рух проти завойовників очолив **Чандрагупта** з роду Маур'їв. Він зруйнував побудовані Александром Македонським фортеці та став засновником могутньої держави **Маур'їв**.

Онук Чандрагупти **Ашока**, який жив у III ст. до н. е., підкорив майже всю Індію, крім крайнього півдня. Індійські перекази приписують йому велику будівничу діяльність, розширення зрошувальних робіт і заснування численних лікарень. Держава була поділена на великі області, на чолі яких стояли члени царської сім'ї.

Ашока прагнув перетворити населення своєї держави на єдиний народ із єдиною релігією — буддизмом. Однак такого об'єднання царю не вдалося здійснити. Більшість індійського народу вважала себе належними насамперед до своїх племен і прагнула вшановувати місцевих богів. Тому держава Маур'їв проіснувала недовго. Уже в II ст. до н. е. вона розпалася.

? Чому Ашоці не вдалося створити єдиний народ?

Висновки

- Індійський народ утворився завдяки змішуванню місцевого населення — дравідів та прийшлого — аріїв.
- Індійське суспільство поділене на варни.
- Найбільш поширеними релігіями в Індії є індуїзм і буддизм.

Запитання та завдання

1. Хто такі дравіди та арії?
2. Що таке варни? Скільки їх існує в індійському суспільстві? Завдяки якому богу вони виникли?
3. Поясніть, як ви розумієте суть буддизму та індуїзму. Чи мають вони щось спільне?

Легенда розповідає, що царевич Гаутама від самого народження жив у розкоші. Він навіть не припускав, що існують старість, хвороби, горе та смерть. Якось царевич побачив німічного старого, потім — тяжкохвору людину, а пізніше став свідком того, як на кладовище несли небіжчика, якого оплакували рідні. Так Гаутама зрозумів, що у світі не все так чудово, як йому здавалося досі. Він зустрівся з убогим ченцем, який просив милостиню. Царевича вразили його гідність і спокій. Тому у 29-річному віці він теж вирішив стати ченцем. Для цього він таємно залишив рідний дім і почав жити як самотник. Одного разу під час роздумів він дійшов мудрості й пізнав велику істину спасіння. Відтоді його стали називати Буддою, тобто Просвітленим, Мудрецем.

Кам'яні колони, які цар Ашока зводив по всій країні. Сучасний вигляд.

§ 28. Формування Китайської цивілізації

ПРИГАДАЙТЕ

- Які цивілізації виникли в долинах великих річок?

Рисові тераси на півдні Китаю. Рис росте у воді, тому поля на терасах для його вирощування навесні затоплюють. Восени, коли рис досягне, воду зливають і збирають урожай.

1. Природа Китаю. Від гір Паміру та Гімалаїв на заході до Тихого океану на сході розкинулися безмежні простори, якими протікають дві великі річки — **Хуанхе** на півночі та **Янцзи** на півдні. Природа цих земель дуже різноманітна: на заході здіймаються гори, величезні площі займають пустелі, а на північному сході — родючі рівнини; на півночі клімат холодний, зими тут морозні та сніжні, а на півдні ростуть тропічні ліси. Саме тут розвивалася Китайська цивілізація, яка налічує 5 тис. років.

- ? 1) Якою є природа Китаю?
- 2) Знайдіть на карті (с. 82) дві головні річки Китаю.

2. Господарство. Перші землеробські поселення на території Китаю були зосереджені в долині річки Хуанхе. Ці м'які землі було відносно легко обробляти простими знаряддями. Проте щорічні розливи річки завдавали чимало шкоди, затоплюючи все навколо. Крім того, Хуанхе часто змінювала своє русло, тому її називали «річкою, що блукає».

На рівнинах півночі вирощували просо, а на півдні, у долині Янцзи, уперше почали вирощувати рис. Згодом він перетворився на основну харчову культуру Китаю.

Хуанхе (у перекладі означає «жовта річка»). Сучасний вигляд.

- ? Чому Хуанхе отримала саме таку назву?

Янцзи. Сучасний вигляд.

Також тут навчилися вирощувати чай і вміли виготовляти особливу тканину — шовк. Її ткали з ниток, отриманих із розмотаного кокона гусениці тутового шовкопряда.

У III тис. до н. е. місцеве населення навчилося виплавляти мідь, у II тис. до н. е. — бронзу, а в VII ст. до н. е. — залізо. Також здавна китайський народ виготовляв вироби з бамбуку і нефриту (виробне каміння).

? Яку зернову культуру вирощували на півночі Китаю, а яку — на півдні?

3. Соціальний устрій. Правителем царства, головним жерцем та воєначальником був **ван (цар)**. Він міг віддавати накази будь-якому своєму підданому та вважався власником усієї землі в царстві. Влада вана була спадковою. Селяни та ремісники сплачували податки, які йшли на потреби вана, його двору та війська.

Населення було поділене на п'ять **рангів**: до першого належав ван, до другого, третього й четвертого — чиновники, до п'ятого — просте населення (селяни та ремісники). Кількість і якість їжі, одяг, розмір будинку, земельного наділу визначалися за рангом людини. Поза рангами перебували раби, якими були військовополонені. Раб не міг стати вільною людиною.

Також усе населення, незалежно від рангу, об'єднувалося в **роди**. Рід був основною одиницею китайського суспільства. За тяжкі злочини карали не лише злочинця, але й весь його рід.

? Хто такий ван? Яку роль він відіграв у давньокитайському суспільстві?

Висновки

- Природа Китаю різноманітна. Основними річками є Хуанхе на півночі та Янцзи на півдні.
- Основними господарськими культурами Давнього Китаю були рис, просо та чай. Китайці навчилися виготовляти шовк.
- Правителем Давнього Китаю був ван. Населення поділялося на ранги та незалежно від рангу об'єднувалося в роди.

Запитання та завдання

1. Назвіть головні річки Китаю.
2. У чому полягає головна особливість вирощування рису?
3. Накресліть ієрархічну піраміду китайського суспільства.

Бронзовий ритуальний котел.
II тис. до н. е.

Нефритова фігурка бика.
II тис. до н. е.

Макет-реконструкція міста Ліньцзи (600-ті рр. до н. е.), яке вважалося найбагатшим містом свого часу. У ньому проживало до 200 тис. осіб. У плані місто утворювало прямокутник і було оточене земляним валом. Ліньцзи мало водогін та каналізацію.

? Із яких матеріалів, на вашу думку, були виготовлені стіни та дахи будинків у Давньому Китаї?

§ 29. Імперія Цінь і Хань

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке імперія? Назвіть кілька стародавніх держав, які можна вважати імперіями.
2. У долинах яких річок виникла Китайська цивілізація?
3. Що було основою харчування китайського народу?

ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО КИТАЮ

Дата	Подія
1750—1027 рр. до н. е.	Правління династії Шан
1027—770 рр. до н. е.	Плем'я Чжоу захопило Шан і заснувало власну державу
VIII—V ст. до н. е.	Навала кочівників. На території Китаю існувало 200 малих держав
475—221 рр. до н. е.	Період «Воюючих царств»
221 р. до н. е.	Ін Чжен об'єднав Китай і започаткував правління династії Цінь. Він став першим імператором об'єднаного Китаю під ім'ям Цінь Ши Хуан-ді

? Назвіть дві перші династії, що правили в Китаї.

1. Організація влади та перші династії. На території сучасного Китаю існувало багато різних держав — царств. Історики називають царства за іменем правлячої династії. Так, найдавнішою відомою нам династією була **Шан**, тому перша китайська держава теж мала назву Шан.

За династії **Чжоу** було закладено підвалини подальшого розвитку наступних держав на території Китаю: поділ населення на ранги, безмежна влада правителя та сприйняття його як «сина Неба» — посередника між божественним Небом та людьми. При цьому лише добродесний правитель міг отримати «мандат Неба» — можливість правити народом. Якщо ж правитель вів себе негідно, то Небо, як вірили давні китайці, відбирало в нього свій «мандат», тобто позбавляло влади.

Китайські царства були дуже войовничими. Кожен правитель прагнув перемогти сусідів і змусити їх сплачувати данину. Тому територія Китаю постійно змінювалася: то розширювалася, то розпадалася на десятки та навіть сотні дрібних держав.

2. Династія Цінь. Правитель царства Цінь на ім'я **Ін Чжен** поступово завойовував сусідні держави. Останню з них він приєднав до своїх володінь у 221 р. до н. е. Він створив першу китайську імперію **Цінь** і взяв титул першого імператора держави Цінь — **Ши Хуан-ді**. Для того щоб його держава не розпалася, як це постійно траплялося з іншими князівствами раніше, Цінь Ши Хуан-ді здійснив перетворення:

- територію держави було поділено на 36 областей, кожною областю управляв призначений імператором чиновник;
- було розділено цивільну та військову владу, причому цивільні чиновники посідали вище становище, ніж військові;
- запроваджено єдину в усій державі систему мір;
- затверджено перелік ієрогліфів та правила їх написання;
- знищено всі відомі примірники філософських та історичних творів, страчено багатьох вчених;

Велика Китайська стіна. Такого вигляду вона набула в період правління династії Мін (1368—1644 рр.) і збереглася до наших днів.

? Простежте на карті (с. 82) протяжність системи укріплень, відомих як Велика Китайська стіна. Від чого вони мали захищати?

- розбудовано розгалужену мережу доріг із метою з'єднати столицю з віддаленими частинами імперії;
- збудовано канал, який з'єднував дві найбільші річки півдня — Янцзи та Перлинну річку;
- зведено неперервну систему укріплень на північних кордонах держави для захисту від кочівників (зараз вона відома як **Велика Китайська стіна**).

На великі будівництва він зганяв тисячі воїнів і селян. Багато з них гинули на цих роботах.

Наступним імператором Китаю став молодший син Цінь Ши Хуан-ді. Він, як і його батько, боявся змов і розпочав своє правління зі страти братів, сестер і відомих полководців. Тим часом становище народу погіршувалося, у країні панував голод. Спалахнуло народне повстання, на придушення якого імператор спрямував армію. Проте багато воїнів перейшли на бік повстанців. Переляканий імператор наклав на себе руки.

У **206 р. до н. е.** місце династії Цінь посіла династія **Хань**, яка правила Китаєм протягом наступних 400 років.

? Скільки років проіснувала держава Цінь?

3. Династія Хань. Одним із вождів народного повстання проти Цінь був сільський староста **Лю Бан**. Він і став засновником нової династії Хань. Лю Бан скасував жорстокі закони попередніх імператорів, зменшив податки, роздав землі знаті селянству.

Цінь Ши Хуан-ді.

Одразу після оголошення себе імператором Цінь Ши Хуан-ді наказав побудувати в центрі своєї держави величезну гробницю. Вона мала вигляд земляної піраміди, висота якої становила 76 м. Під пірамідою було збудовано лабіринт із численних кімнат і коридорів. В одній із кімнат було розміщено модель імператорської столиці із ртуті. Поховання імператора охороняла знаменита теракотова армія, що складалася з тисяч воїнів. Кожен із них мав індивідуальні риси обличчя, різні зачіски та спорядження.

Теракотова армія із гробниці Цінь Ши Хуан-ді.

Китайські імператори вважали, що всі сусідні народи мають їм підкорятися. Тільки-но династія Хань зміцніла, її правителі розпочали завойовницькі війни проти степових кочівників та гірських племен Індокитаю. Щоб приборкати кочівників, китайські правителі створили кінноту, а щоб вершники могли краще триматися на конях, винайшли стремена. Завдяки цьому винаходу війни завершувалися перемогою Китаю та пограбуванням завойованих земель.

Під час одного із завойовницьких походів китайське військо досягло міста Фергани (Середня Азія). У II ст. до н. е. було прокладено шлях із Китаю через Середню Азію та Персію до Середземного моря, який згодом отримав назву **Великий Шовковий шлях**. Цим шляхом із Китаю вивозили на захід шовк, порцеляну, ремісничі вироби високої якості. У зворотному напрямку завозили коней, вовняні вироби, пурпурові тканини, скло, ювелірні прикраси. Імперія Хань надзвичайно багата завдяки цій торгівлі.

Однак безперервні завойовницькі походи вимагали значних коштів. Податки швидко зростали й досягли величезних розмірів, у країні часто спалахував голод. Тому селяни неодноразово повставали проти несправедливого правління. Водночас знатні роди вели криваву боротьбу за владу. Усе це ослаблювало країну. Зрештою у 220 р. н. е. імперія Хань розпалася на три царства.

- ?** 1) Який важливий винахід було зроблено за часів династії Хань?
2) Знайдіть на карті (с. 82) Великий Шовковий шлях. Через які міста і регіони він проходив?

Висновки

- Першим імператором Китаю став правитель царства Цінь на ім'я Ін Чжен, який узяв собі титул Цінь Ши Хуан-ді.
- За правління династії Цінь у Китаї розгорнулося масштабне будівництво, до якого залучали тисячі людей.
- Після народного повстання до влади прийшла династія Хань. Вона збагатилася завдяки торгівлі з іншими країнами.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення термінів «син Неба» та «мандат Неба».
2. Хто такий Цінь Ши Хуан-ді? Які перетворення він здійснив?
3. Чому Великий Шовковий шлях має таку назву? За правління якої китайської династії він виник?

§ 30. Культура Китаю

1. Релігія та філософія. Китайці називали весь світ **Піднебесною**, а свою батьківщину — **Серединним царством**. Вони вважали, що живуть у центрі Піднебесної, а за межами їхнього царства є лише дикі варвари.

Крім віри в божественне Небо, китайці поклонялися богам, героям та духам предків. Також вони вірили в існування фей, чаклунів, демонів, фантастичних тварин: єдиного рога, фенікса, дракона тощо. Для них споруджували святилища та здійснювали жертвопринесення.

? Що в Давньому Китаї називали Серединним царством, а що — Піднебесною?

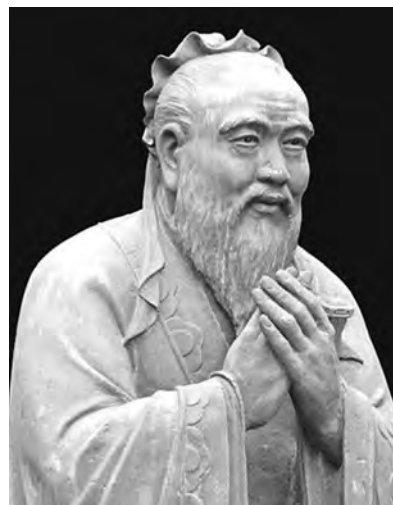
У Китаї релігія та філософія були тісно пов'язані між собою. Вчення деяких давньокитайських мудреців набули форми релігії. Так, у VI ст. до н. е. жив мудрець **Лао-цзи**. Він створив учення про **дао** — шлях людини до розуміння природи та світу загалом. Це вчення називають **даосизмом**. Лао-цзи навчав, що людина має жити відповідно до законів природи, не чинити зла.

Його молодший сучасник **Конфуцій** розробив учення, яке назвали **конфуціанством**. Передусім воно визначає правила поведінки людини. На думку Конфуція, у світі існує непорушний порядок, у якому все має своє місце, у тому числі людина. Знаючи своє місце, людина мусить виконувати покладені на неї суспільством та державою обов'язки. «Правитель має бути правителем, батько — батьком, син — сином», — зазначав Конфуцій. Неодмінним обов'язком людини є повага до старших та збереження традицій. Діти мусять в усьому слухатися батьків, молодші — старших. Живі мають вшановувати померлих предків і дотримуватися їхніх настанов.

Ідеалом конфуціанства є так звана **благородна людина**, наділена такими чеснотами: освіченість, відповідальність, почуття міри, повага до закону, прагнення самовдосконалюватися, підпорядкування своїх думок та дій волі Неба, настановам мудреців і старших. Таким людям можна довірити управління державою, тому що вони дбатимуть не про власну користь, а про загальне благо.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де і як виник буддизм?
2. Хто такий «син Неба»?

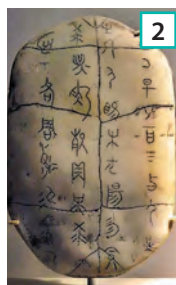
Сучасна статуя Конфуція в Шанхаї.

«Летючий кінь» із бронзи.
Династія Хань.

Бронзові культові предмети часів китайської династії Жюу.

Уламок кістки (1) та панцир черепахи (2), які в Давньому Китаї використовували для ворожіння.

Вірш із «Книги пісень», записаний пензлем на бамбукових дощечках (період «Воюючих царств»).

Противагою до благородної людини є **пересічна людина**, усі думки та дії якої спрямовані на отримання особистої вигоди. Така людина прискіплива до інших, але не вимоглива до себе. Вона виконує розпорядження лише через страх перед покаранням.

Також наприкінці I ст. до н. е. до Китаю прийшов буддизм, який поширився в західних регіонах.

Даосизм, конфуціанство та буддизм стали трьома основними релігійними вченнями Китаю.

? Які три релігійні вчення були панівними в Давньому Китаї?

2. Писемність. Китайці винайшли власну ієрогліфічну писемність. Вона має цікаве походження. За часів династії Шан як правителі, так і прості люди намагалися передбачити майбутнє за допомогою ворожіння на кістках. Для цього брали панцир черепахи (або лопатку барана), записували там запитання, після чого панцир нагрівали над вогнем, доки він не тріскався. Люди вірили, що ті ієрогліфи, через які проходила тріщина, містили відповідь на запитання.

У Давньому Китаї були надзвичайно поширеними різноманітні гороскопи.

Ієрогліфами позначали як конкретні предмети та явища, так і абстрактні ідеї. Ієрогліфічна система була дуже розвиненою. Нею записували історичні хроніки, вірші, оповідання тощо.

Видатним твором Давнього Китаю є «Ши Цзін» — «Книга пісень». У ній оспівувалося повсякденне життя народу: сімейні стосунки, праця землеробів, скотарів, робітників, воїнів. Також твір звеличував мудрих правителів і засуджував негідних.

До винайдення паперу в I ст. н. е. в Китаї писали на дощечках із бамбуку або деревини та шовкових полотнах.

? Яка писемність отримала розвиток у Китаї?

3. Винаходи. До освічених людей, вчених, мудреців у Давньому Китаї ставилися з великою повагою як серед знаті, так і серед простого населення. У часи династії Хань було запроваджено принцип, за яким державного чиновника (дуже почесна на той час посада) обирали не за походженням, а тільки за здібностями людини та її відповідністю ідеалам благородної людини Конфуція.

Китайцям належить багато винаходів, подібні до яких у решті світу з'явилися набагато пізніше.

? Як у Давньому Китаї ставилися до вчених?

Найвідоміші винаходи Давнього Китаю:

- локшина: її придумали понад 4 тис. років тому;
- виделка: у бронзовий вік китайці користувалися як паличками, так і кістяними виделками;
- компас: найпоширенішу модель китайці описували як ложку, ручка якої завжди вказує на південь;
- папір: його винайшли за часів династії Хань;
- сейсмограф (прилад для спостереження землетрусів): за найменшого поштовху кулька викотиться з рота дракона і впаде до рота жаби;
- швидкісна тачка: така конструкція дозволяла легше й швидше перевозити вантажі, ніж звична нам двоколісна тачка;
- повітряний змій («літаючий дракон»): використовувався для подачі сигналів війську;
- арбалет (лук): залишки величезних арбалетів, снаряди до яких більше нагадували списи, було знайдено в гробниці Цінь Ши Хуан-ді.

Китайський компас.

Китайський сейсмограф.

Висновки

- Найбільш поширеними релігійними вченнями в Китаї були даосизм, конфуціанство та буддизм.
- Китайці розвинули власну ієрогліфічну писемність.
- У Китаї було зроблено багато технічних винаходів, зокрема папір, компас.

Запитання та завдання

1. Якими були основні релігійні вчення Давнього Китаю?
2. Назвіть найвідоміші китайські винаходи. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про історію появи одного з них.
3. Заповніть таблицю, указавши у стовпчиках відповідними цифрами характеристики благородної людини та пересічної людини, які визначив Конфуцій: 1) освіченість; 2) не варто довіряти високі державні посади; 3) виконує накази старших та дотримується законів через високе почуття обов'язку; 4) прискіпливе ставлення до інших; 5) прагнення самовдосконалюватися; 6) вимогливе ставлення до себе; 7) піклується про майбутнє батьківщини; 8) виконує розпорядження через страх перед покаранням; 9) думки, спрямовані на здобуття власної вигоди; 10) можна довірити управління державою.

Благородна людина	Пересічна людина

Швидкісна тачка.

Повітряний змій.

Перевірка знань

Варіант 1

Варіант 2

1

1. Назвіть великі річки Китаю та Індії.
2. Укажіть основну зернову культуру, яку вирощували в Китаї. Як це вплинуло на краєвид країни?
3. Заповніть таблицю. Порівняйте правління Ашоки та Цінь Ши Хуан-ді за планом.

План	Ашока	Цінь Ши Хуан-ді
Назва держави		
Час правління		
Головна мета правління		
Заходи для досягнення мети		
Як довго проіснувала держава після смерті свого засновника		

2

4. Як називається система, що впорядковувала суспільний устрій у Давній Індії? Чому вона виникла?
5. Порівняйте, яке місце посідала торгівля з іншими країнами в Хараппській цивілізації та Китаї часів династії Хань.
6. Як у Давньому Китаї називали людину, яка поєднувала повноваження правителя, головного жерця та воєначальника?
7. Порівняйте спосіб правління Ашоки та Цінь Ши Хуан-ді.
  - 1) Якою була мета їх правління?
  - 2) Якими засобами ці правителі намагалися її досягти?
  - 3) Чи досяг кожен із правителів своєї мети? Чому?
8. Робота з ілюстраціями.
  - 1) До якої культури належать вироби, зображені на мал. 1, 2?
  - 2) До якого релігійного вчення належить кожна зі статуй, наведених на мал. 3, 4, 5?

3

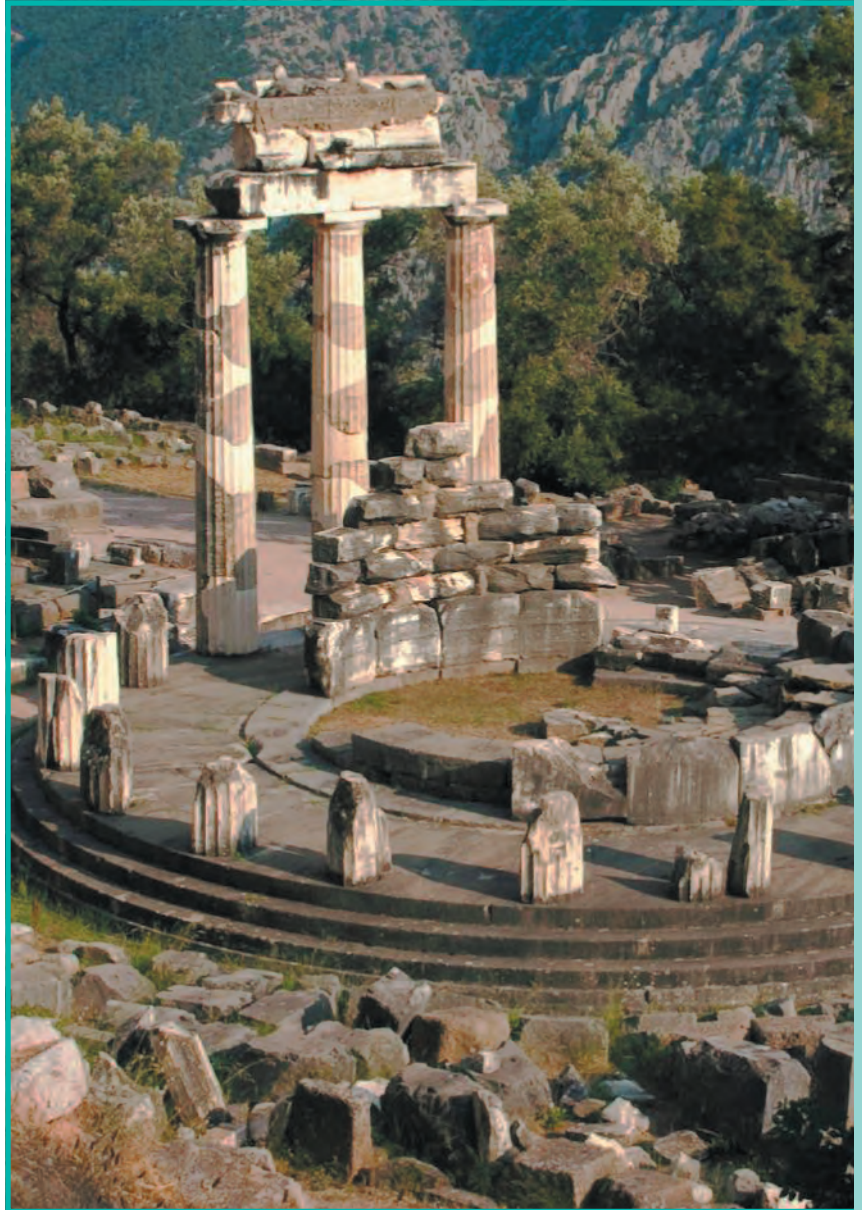
4

5

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 31. Мінойська цивілізація

Поліс — місто-держава в Давніх Греції та Римі.

Демократія (у перекладі із грецької — влада народу) — державний лад, за якого джерелом влади є народ, а управління здійснюють виборні органи влади.

- ? 1) Знайдіть на карті острів Крит та основні міста Мінойської цивілізації.
- 2) Із якими державами торгували жителі Криту? Які товари вони продавали?

1. Грецька цивілізація. Важливе місце в історії Стародавнього світу посідає період **Античності**. До нього відносять історії Давніх Греції та Риму.

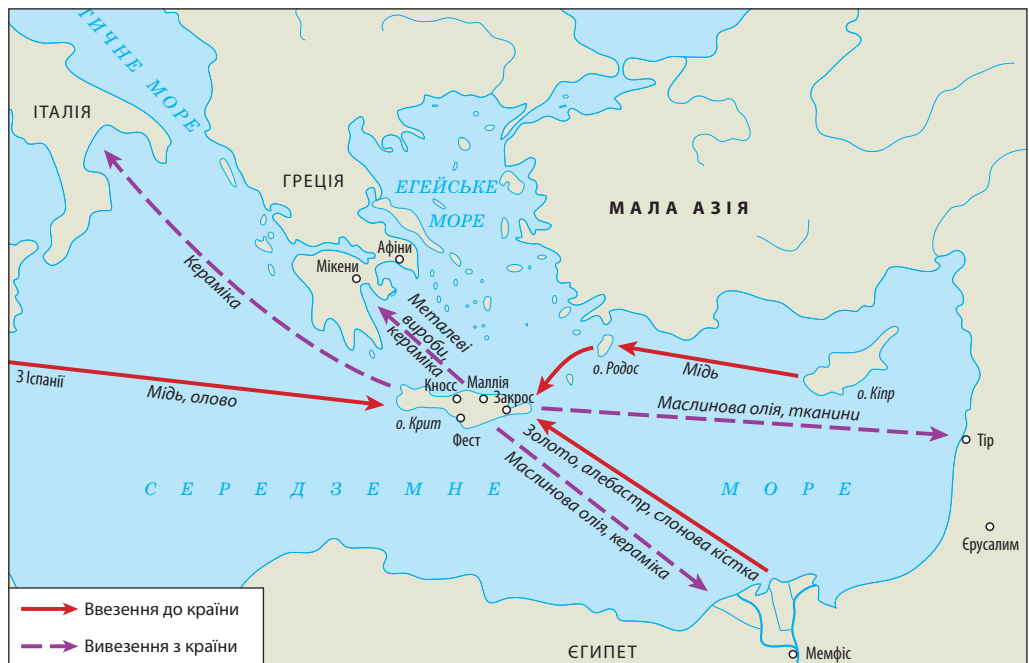
Грецька цивілізація розвивалася на Балканському півострові, островах Егейського моря та в багатьох регіонах Середземномор'я.

Основою цієї цивілізації були **поліси** — незалежні міста-держави. Різні поліси об'єднували спільні мова та релігія.

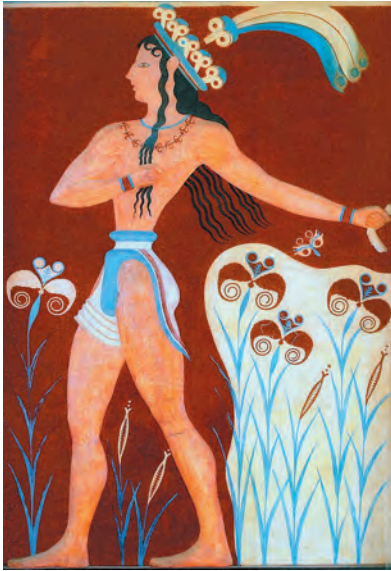
Спочатку полісами управляли невеликі групи заможних людей, які походили зі знатних сімей. Така форма влади мала назву **олігархія**. Пізніше в Афінах розвинулася **демократія**, за якої громадяни поліса змогли взяти участь у його управлінні.

У IV ст. до н. е. грецька та східна культури змішалися — так сформувався еллінізм.

? Де вперше з'явилася демократія?

Торговельні зв'язки Мінойської цивілізації.

Фрески з палацу у Кноссі.

2. Мінойська палацова цивілізація. Найдавніша цивілізація на території Європи розквітла у III—II тис. до н. е. на острові Крит в Егейському морі. Вона називається **Мінойською**. Вчені стверджують, що вона є прародителькою не лише античної, але і європейської цивілізації загалом.

Центрами Мінойської цивілізації були міста. Найбільші з них — Кносс, Фест, Закрос та Маллія. Вони розрослися навколо величезних палаців, які могли мати до чотирьох поверхів, налічували безліч кімнат, були обладнані каналізацією та водогоном. Палацові стіни прикрашали яскраві фрески та мозаїки. Ці споруди настільки вразили археологів, що Мінойська цивілізація отримала назву палацової.

Зараз археологам відомо понад 80 великих і малих міст на Криті. Великі міста були самостійними, влада їхніх правителів також поширювалася на навколишні землі та менші поселення. Так було до того часу, поки напівлегендарний цар **Мінос** не об'єднав їх у єдину державу. Мінос наказав побудувати могутній флот, який контролював східну частину Середземного моря. Влада Міноса поширювалася ще й на узбережжя Малої Азії та частину сучасної Греції.

? Хто такий Мінос? Чим він уславився?

3. Господарство. Мінойці займалися землеробством і скотарством. Вирощували пшеницю та ячмінь, а також різні овочі: цибулю, салат, селеру, спаржу й моркву. Мали мінойці й сади з грушами, фініками, айвою, маслинами та виноградники. Важливим джерелом харчування були морські продукти. Узагалі життя Мінойської цивілізації було тісно пов'язане з морем.

? Які висновки про мінойське мистецтво можна зробити на основі наведених зображень?

Критські палаці вражали сучасників своїми розмірами та складним плануванням. Звідси, напевно, походить легенда про розташований під палацом лабіринт царя Міноса, у якому живе людина із головою бика — Мінотавр.

Фреска — зображення, виконане фарбами по вогкій штукатурці.

Мозаїка — зображення, виконане з кольорових камінців.

Руїни палацу Міноса у Кноссі.
Сучасний вигляд.

Мінойська кераміка.

? Чому на мінойському посуді часто зображували риб та інших морських тварин?

4. Торгівля. На Криті немає покладів корисних копалин. Тому його жителі мусили покладатися на морську торгівлю, щоб забезпечити себе всім необхідним, особливо бронзою. Вони мали торговельні зв'язки з островами Егейського моря, Єгиптом, Кіпром, містами Ханаану та Анатолії. Головними товарами, якими торгували мінойці, були вироби ремісників (передусім посуд), а також барвник жовтого кольору, який виготовляли на основі шафрану.

? Чому морська торгівля була дуже важливою для існування Мінойської цивілізації?

5. Культура. Мінойці вірили в багатьох богів. Головною була богиня сонця, яку зображували із простягнутими вгору руками. Священною твариною вважався бик. Його часто зображували на предметах мистецтва. Також відомо, що мінойці влаштовували змагання, у яких потрібно було перестрибнути через бика.

Доведено, що мінойці мали власні мову та письмо (так зване **лінійне письмо**). Проте розшифрувати ці записи дослідникам поки що не вдалося.

Мінойська цивілізація загинула через стихійні лиха, спричинені виверженням вулкана на острові Санторін приблизно в середині **XVII ст. до н. е.** Величезна хвиля знищила мінойський флот, який не лише захищав острів, але й був єдиним постійним зв'язком мінойців зі світом, зруйнувала прибережні поселення, а сільськогосподарські землі були вкриті шаром вулканічного попелу. Цим скористалися інші народи, які добре знали про багатства острова Крит. Через наслідки нищівного удару стихії та постійні напади сусідів Мінойська цивілізація остаточно занепадала.

? Чому загинула Мінойська цивілізація?

Висновки

- Мінойська цивілізація була першою європейською цивілізацією.
- Мінойці споруджували великі палаці зі складним плануванням.
- Основою багатства мінойців була активна морська торгівля.

Запитання та завдання

1. У який археологічний період існувала Мінойська цивілізація — бронзовий чи залізний вік?
2. Чому Мінойську цивілізацію називають палацовою?
3. Якими були основні заняття мінойців?

§ 32. Греція

1. Природні умови та господарство. На південному сході Європи розташований Балканський півострів. На заході його омивають води Егейського моря, а на сході — Іонічного. У морі розкидані сотні островів. Його територія вкрита горами, земля тут кам'яниста, великих річок немає. Місцеве населення займалося і землеробством, і скотарством. Основними культурами були пшениця, ячмінь, маслини та виноград. Розводили овець, кіз і велику рогату худобу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де і коли виникла Мінойська цивілізація?
2. Якими були основні заняття мінойців?

Давня Греція.

Поховальна маска мікенського царя, відома як «Маска Агамемнона».

Золотий виріб мікенських майстрів.

Мікенська кераміка.

? Чи має мікенська кераміка спільні риси з мінойською?

Важливе значення для життя людей мало море. Воно було джерелом продуктів харчування та часто єдиним шляхом сполучення, особливо між острівними поселеннями.

2. Мікенська цивілізація. Балканський півострів заселяли в кілька етапів різні племена, які приходили з півночі. Першим із них були **ахейці**, які розселилися в Греції в середині II тис. до н. е. Вони створили цивілізацію, яку вчені називають **Мікенською** за назвою їхнього найбільшого міста — **Мікен**. Мікенська цивілізація була сучасницею Мінойської і мала з нею багато спільного. Мікенці мали подібне до мінойського письмо (дослідникам вдалося його розшифрувати) і так само займалися морською торгівлею. Також вони уславилися майстерними виробами із золота та бронзи.

? Як Мікенська цивілізація отримала свою назву?

3. «Темні віки». У XII ст. до н. е. у Грецію з півночі вторглися племена **дорійців**, які знищили Мікенську цивілізацію. Її загибель стала початком так званих **«темних віків»**, які тривали до VII ст. до н. е. Відбувся занепад у культурі та суспільстві — було забуто писемність, люди знову почали жити племенами. Проте в цей час навчилися обробляти новий метал — **залізо**, яке замінило бронзу.

Ахейці, що залишилися, згуртувалися навколо давнього міста Афіни. Дорійці, витіснивши місцеве населення, заселили Пелопоннес, заснувавши міста Спарта, Мегара та Коринф, а також оселилися на Криті та інших островах Егейського моря. «Темні віки» закінчилися після розквіту грецьких міст-держав.

? Який метал населення Балканського півострова навчилася обробляти в «темні віки»?

4. Греки. Греція була роздроблена. Проте всі греки шанували одних і тих самих богів, використовували одну мову та алфавіт. Також вони вважали себе носіями єдиної культури. У поемах давньогрецького поета **Гомера** — «Іліада» та «Одіссея» — розповідається про спільне походження всіх греків та подвиги їхніх предків. Ці великі поеми грецький народ знав напам'ять.

Інші народи та племена, які не належали до грецької культури, греки вважали варварами, дикунами й ставилися до них зверхньо. Себе греки називали **еллінами**, а свою країну — **Елладаю**.

? Хто такі варвари? Як греки ставилися до них?

Схема типового грецького поліса.

5. Поліс. Майже на кожному острові або в гірській долині розміщувалося окреме незалежне місто-держави, яке називалося **поліс**. Кожен поліс мав свою монету, закони та армію.

Складовими частинами поліса були:

- укріплений пагорб — **акрополь**;
- нижнє місто, центром якого була ринкова площа — **агора**.

За стінами поліса починалися поля та села. Вони забезпечували місто продуктами харчування.

Кераміка «темних віків». Такий стиль історики називають геометричним.

Висновки

- У II тис. до н. е. Балканський півострів заселили ахейці, які створили Мікенську цивілізацію.
- У XII ст. до н. е. у Грецію з півночі вторглися племена дорійців, що стало початком «темних віків».
- «Темні віки» тривали приблизно 400 років і закінчилися після розквіту грецьких полісів.

Запитання та завдання

1. Які племена прийшли на Балканський півострів першими — ахейці чи дорійці?
2. Перелічіть, що об'єднувало всіх греків.
3. Доповніть речення.
  - 1) Поліси були оточені ...
  - 2) ... були розташовані на пагорбі.
  - 3) Більшість полісів мали ... для перевезення товарів морем.
  - 4) За стінами поліса розкинулися ... та ...

§ 33. Грецьке суспільство та повсякденне життя

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке поліс?
2. На основі яких двох цивілізацій сформувалася Грецька цивілізація?
3. Що об'єднувало всіх греків незалежно від того, де вони жили?

Політика (у перекладі із грецької — справи міста) — мистецтво управління полісом.

Структура суспільства в Давній Греції.

- ?**
- 1) Як у Давній Греції називали іноземців?
  - 2) Яку частину населення поліса становили раби?

1. Суспільство. Населення грецьких міст-держав поділялося на **громадян** та **негромадян**. Громадяни мали **політичні права**, тобто могли брати участь в управлінні полісом і служили у війську під час війни. Негромадяни не мали права брати участі в управлінні містом. Вони сплачували податки та служили у війську.

Громадянами могли бути лише вільні дорослі чоловіки, народжені в полісі, які мали у власності землю. Жінки та іноземці (**метеки**) громадянами не вважалися. Громадян серед населення поліса було близько 12%. Крім того, лише чоловіки могли володіти майном і здобувати освіту. Жінки таких прав не мали. Вони вели хатнє господарство й виховували дітей. Жінки не могли вільно пересуватися вулицями без супроводу родичів-чоловіків.

Найнижчою верствою населення були **раби**. Вони належали господарю, який мав повну владу над їхнім життям. Рабами ставали полонені на війні. Також батько міг продати своїх дітей у рабство. Діти рабів теж ставали рабами. Рабів було дуже багато — до третини населення поліса. Вони переважно працювали в хатньому господарстві. Частина з них працювала на важких роботах, наприклад у шахтах. Давні греки вірили, що люди від природи поділяються на рабів та вільних людей.

2. Житло. Греки зводили свої будинки із цегли-сирцю. Такі помешкання не були міцними, часто ламалися, їх відновлювали та перебудовували.

Кімнати будинків розміщувалися навколо внутрішнього дворика. Усі вікна виходили на нього, а з вулиці можна було побачити лише глухі стіни. Плану із забудови міста в більшості полісів не існувало, тому вулиці були вузькими й звивистими.

Будинки обов'язково були поділені на дві частини: **чоловічу (андрон)** та **жіночу (гінекей)**. Жінкам не дозволялося заходити до чоловічої частини будинку, особливо під час бенкетів.

Ремісники на першому поверсі своїх будинків тримали майстерні та крамниці.

3. Одяг. Одяг греки не шили. Вони загорталися в широкі полотна з білого або фарбованого льону, яке скріплювали застібками, пряжками, поясками.

Чоловіки носили туніку з льону — **хітон**, а зверху — вовняний плащ **гіматій**. Жінки вдягали **пеплос** — довгу туніку, яку підв'язували поясом і скріплювали на плечах застібками (фібулами). На ногах були шкіряні сандалі.

Існувало велике різноманіття зачісок. І чоловіки, і жінки користувалися косметикою та парфумами.

Будинок заможної давньогрецької сім'ї.

? Якою була особливість давньогрецького одягу?

4. Їжа. Греки вживали ті продукти, які самі й вирощували. Їли кашу та хліб із пшениці або ячменю. Маслини, інжир і виноград споживали свіжими, сушеними та маринованими. З овочів знали цибулю, часник, капусту і боби. Також були поширені молочні продукти: молоко, масло, сир. М'ясо їли рідко — на свята. Дорогим продуктом був і єдиний підсолоджувач — мед. Використовували багато пряних трав. Основним напоєм було вино, яке перед вживанням сильно розводили водою. Столових приборів греки не знали, тому їжу брали руками.

Вечорами греки мали звичай влаштовувати бенкети, на які господар запрошував своїх друзів. Жінки в цих святкуваннях участі не брали.

? Якими були основні заняття мешканців чоловічої та жіночої частин будинку?

Продаж рабів. Сучасний малюнок.

Висновки

- Двома основними групами населення у грецькому полісі були громадяни та негромадяни.
- Лише громадяни мали право брати участь в управлінні полісом.
- Будинки греків поділялися на жіночу та чоловічу частини.

Запитання та завдання

1. Назвіть, які із цих груп населення належали до громадян, а які — до негромадян: жінки; чоловіки, що народилися в цьому полісі; чоловіки, що народилися й виростили за межами поліса; раби; діти.
2. Перелічіть предмети давньогрецького вбрання.
3. Складіть щоденне меню пересічної грецької сім'ї. Які продукти харчування були основними, а які споживалися час від часу?

Одяг пересічних жителів поліса. За межами міста чоловіки носили капелюхи з валяної вовни — повсті.

§ 34. Сім'я, освіта та виховання

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які групи населення належали до громадян поліса?
2. Що таке політика?
3. Який одяг носили чоловіки й жінки в Давній Греції?

Грецька жінка за ткацтвом.
Сучасний малюнок.

1. Сімейні обов'язки. У давньогрецькому суспільстві сім'я складалася із чоловіка, дружини та їхніх дітей. Основним завданням жінки було народження та виховання дітей. Головою сім'ї був найстарший чоловік — дід, батько або старший син. Він мав повну владу над іншими членами сім'ї та рабами. До реформ Солона він навіть мав право продавати членів своєї сім'ї в рабство.

? Хто був головою давньогрецької сім'ї?

2. Щоденні справи. Чоловіки майже весь час проводили поза домом — на агорі та в гімнасії (місце для занять фізичними вправами). День афінянина починався на світанку, а закінчувався після заходу сонця. Ремісники та селяни весь день присвячували роботі та справам. Жінки, навпаки, сиділи вдома, займаючись вихованням дітей і хатнім господарством. Заможні сім'ї могли дозволити собі мати рабів, які виконували основну частину роботи.

У бідних сім'ях жінки більше часу проводили поза будинком, наприклад ходили на ринок за продуктами або навіть самі торгували. Щоправда, останнє вважалося негідною справою. Невипадково грецьку цивілізацію називають «цивілізацією під відкритим небом».

? Чому Давню Грецію називають «цивілізацією під відкритим небом»?

3. Весілля. Для того щоб одружитися, чоловік укладав угоду з батьком майбутньої нареченої. При цьому його цікавили три речі: розмір посагу, стан здоров'я (здатність народити здорових дітей), уміння прясти та ткати. Думка самої дівчини не враховувалася. Її батько та майбутній чоловік укладали шлюбну угоду, за якою чоловік мав сплатити сім'ї нареченої певну кількість срібних монет або віддати корову. Шлюбний вік для жінок становив 13—15 років, для чоловіків — близько 30 років. Подружжя могло розлучитися, але лише у визначених законом випадках.

? Які чинники були вирішальними для укладення шлюбу?

Афінська агора. Сучасний малюнок.

4. Освіта та виховання. До семи років дітей виховували вдома. Далі в бідних сім'ях батько навчав хлопчиків свого ремесла, а мати навчала дівчаток хатньої роботи, прясти та ткати.

У заможних сім'ях освіта хлопців значно відрізнялася. Знання про життя вони мали отримувати від старших родичів: батька, дядька. Хлопці навчалися музики, поезії та спортивних вправ у гімнасії. Пізніше до цього додавалися заняття із граматики. На той час граматика означала вміння грамотно говорити та виступати перед публікою (ораторське мистецтво). Завданням такої освіти було виховати гідного громадянина поліса.

В Афінах починаючи з V ст. до н. е. юнаки, народжені в сім'ї громадян, мали після досягнення 18-річного віку відбутися дворічну військову службу. На час її проходження їх називали **ефебами**. Лише після закінчення військового

- ?**
- 1) Укажіть, де на малюнку акрополь, а де — агора.
  - 2) Які товари продаються на ринку?
  - 3) Знайдіть на зображенні агори місце, де продають рабів. Пригадайте, як багато рабів могло бути в полісі.
  - 4) Чим займаються жінки? Чи є їхні заняття типовими для Давньої Греції?

Грецька кераміка із зображенням видів навчання.

? Які види навчання зображено на посуді?

Навчання граматики в Давній Греції. Сучасний малюнок.

Бронзова статуя ефеба.
IV ст. до н. е.

навчання їх вважали повноправними громадянами.

У пізніші часи система освіти змінилася. Із II ст. до н. е. до граматики додалося вивчення текстів філософів, поетів, ораторів тощо. Також з'явилися професійні викладачі, які читали лекції за гроші, а до навчальних планів увійшли арифметика, геометрія, музика та астрономія. Ці науки мали підготувати освічену людину. Згодом учень міг спробувати себе у філософії і вже самостійно розмірковувати про сутність світу та речей.

? 1) Чому заняття з граматики були важливими?

2) Коли молодий чоловік міг вважатися повноцінним громадянином поліса?

Висновки

- Головою давньогрецької сім'ї був чоловік.
- Пригноблене становище жінки проявлялося і в сімейних стосунках, і в суспільному житті.
- Щоб стати повноправними громадянами, хлопці мали навчитися граматики та відбути військову службу.

Запитання та завдання

1. Заповніть порівняльну таблицю «Життя чоловіків і жінок у Давній Греції».

План характеристики	Чоловіки	Жінки
Можливість брати участь в управлінні полісом		
Військова служба		
Можливість вільно залишати будинок		
Вік шлюбу		
Можливість обирати, із ким укласти шлюб		
Виховання дітей		
Освіта до семи років		
Подальша освіта		

2. Складіть коротку розповідь про один день афінського громадянина або жительки поліса. Додайте відомості про харчування, одяг, рід занять, заможність. За потреби використайте додаткові джерела.
3. Якою була головна мета освіти в Давній Греції спочатку та в більш пізні часи?

§ 35. Релігія та міфологія

1. Боги та герої. Греки мали складну систему міфологічних уявлень про світ. У ній велику роль відігравали **боги та герої**.

Спочатку із Хаосу виникли богиня Землі **Гея** та бог Неба **Уран**. Вони породили титанів. Один із них, **Крон**, захопив владу свого батька. Крон боявся, що його діти вчинять із ним так само, тому він усіх їх поїдав, щойно вони народжувалися. Його дружина **Рея** змогла врятувати лише наймолодшого сина — **Зевса**. Подорослішавши, він повалив владу батька та почав правити на горі Олімп разом з іншими богами та богинями. Разом вони склали **пантеон олімпійських богів**.

Греки уявляли богів у вигляді безсмертних, фізично досконалих істот, які, тим не менш, мають такі самі почуття та бажання, що й люди.

Герої — це діти богів і людей. Вони не боялися смерті, нерідко кидали виклик богам. Їх головним призначенням було здобути славу та захистити свою честь. При цьому герої не були ідеальними: вони мали притаманні людям слабкості, а їхні вчинки не завжди можна було назвати цілком позитивними. У Греції були поширені культу таких героїв, як **Геракл**, **Тесей**, **Ахілл**. Їм робили підношення, просили про здоров'я та покровительство. Грецька міфологія містить багато розповідей про героїв та їхні подвиги.

Також в Елладі вірили в існування міфологічних істот: сатирів, німф, кентаврів, гарпій, сфінксів тощо.

- ?**
- 1) Де жили давньогрецькі боги?
  - 2) Хто такі давньогрецькі герої?

2. Жертвопринесення. Важливою частиною релігійного життя давніх греків було здійснення жертвопринесень. Ними супроводжувалися визначні події в житті людини: народження, шлюб, смерть. Так само вшановували духів предків. Жертвопринесення були складовими народних зборів, свят, а також укладання угод, встановлення меж земельних володінь, оголошення війн тощо.

ПРИГАДАЙТЕ

- Що таке політеїзм?

Пантеон богів — визначена група богів, що належать до певної релігії.

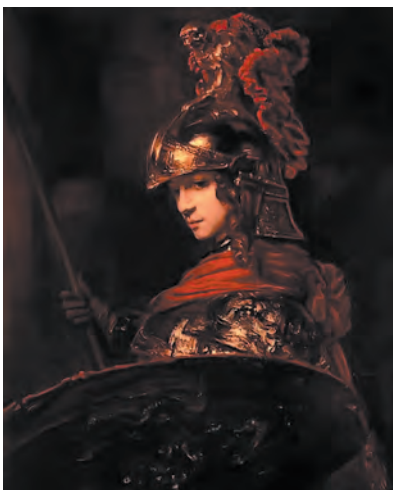
ДАВНЬОГРЕЦЬКІ БОГИ

Боги	Характеристика
Посейдон	Брат Зевса, бог морів і підводного царства
Аїд	Брат Зевса, бог підземного (потойбічного) світу
Гера	Дружина Зевса, покровителька шлюбу та сім'ї
Афіна	Богиня мудрості, покровителька ремесел
Арес	Бог війни
Гефест	Бог-коваль
Гермес	Вісник богів
Афродита	Богиня краси та кохання
Аполлон	Покровитель музики, віщування та лікування
Артеміда	Богиня полювання
Деметра	Богиня родючості
Діоніс	Покровитель виноробства
Гестія	Богиня домашнього та жертвового вогнища

- ?** Які заняття мали окремі боги-покровителі? Із чим це могло бути пов'язано?

Діоніс. Художник Мікеланджело де Караваджо.

Афіна Паллада.
Художник Рембрандт.

Найвідомішими в Давній Греції були Елевсинські містерії, присвячені міфу про Деметру та Персефону та їхні подорожі в потойбічний світ. Людина могла взяти в них участь лише один раз у житті. Вчені вважають, що на цих містеріях людей якось способом позбавляли зору, аби вони «побували» в п'яті потойбічного світу.

Під час здійснення жертвопринесень запалювали ароматичні суміші, виливали на вівтар воду, молоко, мед чи олію. Також на честь олімпійських богів приносили в жертву тварин: свиней, овець, кіз або корів. Частину їх м'яса спалювали, а частину з'їдали. Існували спеціальні жерці, які ворожили на внутрішніх органах жертвних тварин. Якщо ці органи мали ознаки хвороб або були неправильної форми, це віщувало біду.

? У яких випадках греки здійснювали жертвопринесення?

3. Олімпійські ігри. Із VIII ст. до н. е. раз на чотири роки греки влаштовували змагання атлетів (спортсменів) з усієї Еллади — **Олімпійські ігри**. Вони були присвячені верховному богу Зевсу, а відбувалися в місті Олімпія. За легендою, проведення цих змагань започаткував **Геракл**. Так він увічнив пам'ять про свого загиблого друга.

На час проведення Олімпійських ігор на всій території Греції припинялися війни. Жінкам було заборонено брати участь в іграх, а також спостерігати за ними. Атлети змагалися без одягу й босоніж.

У перший день ігор проводили релігійні церемонії, приносили жертви богам, а судді давали клятви чесно оцінювати змагання. Від V ст. до н. е. учасниками Олімпійських ігор стали поети, які читали свої твори увечері першого дня. Другого дня відбувалися змагання з бігу, третього — єдиноборства, четвертого — перегони на колісницях і п'ятиборства (метання диска, стрибки в довжину, метання списа, біг на короткі відстані та боротьба). П'ятий день відводився для нагородження переможців та заключних церемоній. Переможців вшановували вінками із гілок маслинового дерева та пурпурових стрічок. На батьківщині переможці Олімпійських ігор ставали найбільш шанованими громадянами.

? Чи були Олімпійські ігри частиною давньогрецької релігії?

4. Містерії. Святкування на честь деяких богів мали особливу форму. Їх називали **містеріями**. Містерії поєднували в собі елементи богослужіння та театралізованих дійств. Брати участь у них було дуже почесно і гарантувало щасливе життя після смерті.

Учасники містерій проходили дуже суворий відбір. Ними могли бути не лише громадяни, а й жінки та навіть раби. Їм заборонялося розповідати про те, що відбувалося під час містерій.

? Хто міг брати участь у містеріях? Про що це свідчить?

5. Оракул. Велике значення греки надавали надприродному. Нерідко вони зверталися до вищих сил із проханням дати пораду або передбачити майбутнє. Існували спеціальні жерці, які тлумачили явища природи, сни, а також складали пророцтва.

Найвідомішою з них була **Піфія** — жриця святилища Аполлона в місті Дельфі. Її називали **оракулом**. Це була звичайна жінка, яка дала обітницю безшлюбності. Щомісяця сьомого числа її вуста нібито говорив бог Аполлон. Запитання, які ставили Дельфійському оракулу, стосувалися війни і миру, заснування нових міст тощо.

? Дізнайтеся за додатковими джерелами про передбачення Дельфійського оракула. Складіть коротку розповідь про це (5—7 речень).

Давньогрецьке зображення містерій.

Висновки

- Давньогрецька релігія була політеїстичною. Греки вірили в богів і різноманітних істот. Окрему роль відігравали герої.
- На честь богів і героїв здійснювали жертвопринесення та влаштовували святкування — містерії.
- У Давній Греції було започатковано Олімпійські ігри.

Запитання та завдання

1. Назвіть щонайменше п'ять давньогрецьких богів.
2. Назвіть способи вшанування богів, поширені в Давній Греції.
3. Установіть відповідність між зображеннями олімпійських змагань на давньогрецькій кераміці та їхніми назвами.

1

2

3

4

5

6

7

А Змагання з бігу	Г Панкратіон (вільна боротьба)
Б Боротьба	Д П'ятиборство
В Кулачні бої	Е Перегони на колісницях

Жертвопринесення в храмі Зевса в Олімпії. Сучасний малюнок.

Храм Аполлона в Дельфах. Сучасний вигляд.

§ 36. Грецькі колонії

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто такі скіфи?
2. Кого греки називали варварами?
3. Які народи та держави, крім греків, засновували колонії?
4. Що таке демократія та олігархія?

Колонізація — процес заснування поселень вихідцями з одних країн на нових територіях.

1. Грецькі колонії. У VIII—VI ст. до н. е. греки почали активно засновувати нові поселення на берегах Середземного та Чорного морів. Причиною переселення стало те, що населення Еллади зростало, і селянам не вистачало земель, щоб усіх прогодувати. Цей період отримав назву **Велика грецька колонізація**.

Керівництво грецьких полісів допомагало здійснювати ці переселення. У такий спосіб воно позбувалося нічим не зайнятих людей. Також місто заробляло на будівництві суден для переселенців.

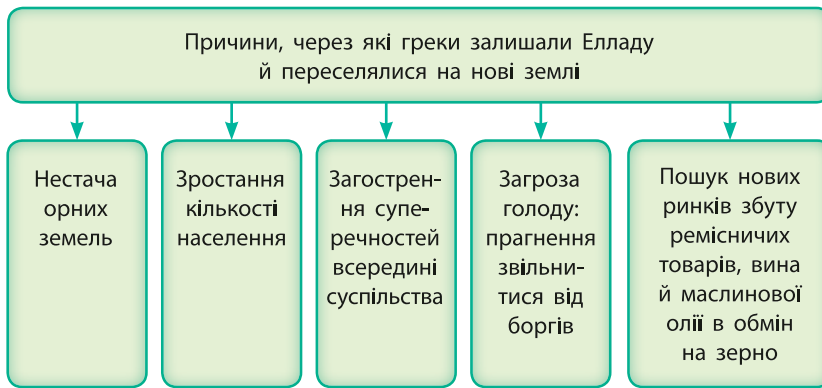
? Як греки називали міста, які вони засновували на нових землях?

У пошуках нових місць для поселення й торгівлі з місцевими жителями греки рухалися вздовж берегів. Знайшовши зручне місце, вони організовували там поселення, яке нагадувало типовий грецький поліс. Колоністи не залежали від міст, звідки вони прибули (метрополій). Проте вони підтримували з ними торговельні та культурні зв'язки.

Середземно-морські колонії.

Грецьке торговельне судно. Сучасний малюнок.

Причини Великої грецької колонізації.

Кожне місто-колонія мало всі складові частини поліса в Елладі: агору, акрополь, порт, оборонні стіни, а також сільську округу — **хору**, яка забезпечувала його жителів необхідними продуктами харчування.

? Якими були відносини між грецькими колоніями та метрополіями?

НАЙБІЛЬШІ ГРЕЦЬКІ МІСТА-КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Назва	Коли й ким засновано	Місце розташування	Історична доля
Ольвія (у перекладі — щаслива)	Наприкінці VI ст. до н. е. жителями Мілета	Бузький лиман, поблизу сучасного Миколаєва	Знищена гунами в 70-х рр. IV ст.
Херсонес (у перекладі — півострів)	У 422—421 рр. до н. е. жителями Гераклеї Понтицької	Південно-західне узбережжя Криму, поблизу сучасного Севастополя	Після падіння Західної Римської імперії увійшов до складу Візантії. Припинив своє існування в XV ст.
Пантікапей (у перекладі — рибний шлях)	У VII ст. до н. е. жителями Мілета	Узбережжя Керченської протоки, сучасна Керч	Зруйнований гунами в 70-х рр. IV ст.
Тіра (від грецької назви річки Дністер — Тірас)	Наприкінці VI ст. до н. е. жителями Мілета	Гирло Дністра, на околиці сучасного Білгорода-Дністровського	Припинила існування в 70-х рр. IV ст., можливо, унаслідок навали гунів

Монети з Ольвії із зображенням дельфінів.

Монета з Ольвії у формі дельфіна.

Монета з Тіри із зображенням бика та колосків.

Грецькі колонії на землях сучасної України.

2. Відносини з місцевими жителями. Життя населення земель, куди прибували греки-колоністи, дуже змінювалося. Від греків жителі колоній перейняли гончарний круг, виплавку заліза, металеві гроші, письмо, а також культуру вирощування винограду та маслин.

Сусідами грецьких міст-колоній на території сучасної України були племена кіммерійців та скіфів. На їхнє замовлення греки виготовляли золоті вироби, а скіфи продавали їм зерно, отримане від землеробів лісостепової смуги. Це зерно, а також те, що було самостійно вирощене в хорах, міста-колонії продавали до Еллади.

Сусідство із греками настільки вплинуло на кіммерійців та скіфів, що вони теж почали засновувати свої міста — **Кіммерік** та **Неаполь Скіфський**. Певний час скіфи навіть контролювали грецькі поліси в Криму (III—II ст. до н. е.).

? Як поява грецьких поселень впливала на місцевих жителів у Північному Причорномор'ї?

3. Царства. Багато полісів Північного Причорномор'я були демократіями або олігархіями, але також тут існували дві могутні держави — Боспорське та Понтійське царства.

Розквіт **Боспорського царства** припадає на IV—III ст. до н. е. Воно об'єднувало кілька полісів, йому належали весь Керченський півострів, населений скіфами, Таманський півострів, пониззя Кубані та Східне Приазов'я. Столиця царства — місто **Пантікапей** — було центром торгівлі, рибного промислу та ремесел. Місто володіло верфями, які вмщували до 30 суден. Продавали рибу, шкури та у величезній кількості зерно. Купували вино, маслинову олію, предмети мистецтва. Вироби власне боспорських ремісників продавали переважно в інших містах-колоніях, усередині самого царства або варварським племенам.

Монета з Пантікапея. На ній зображено крилату тварину — сімаргла, що належить до іранської міфології. Це пов'язано з тим, що на території царства проживало багато скіфів та інших іраномовних племен.

? Що означає колосок, на якому стоїть сімаргл?

Руїни Херсонеса. Сучасний вигляд.

Руїни Неаполя Скіфського. Сучасний вигляд.

Понтійське царство виникло на руїнах Перської імперії. Воно розташовувалося на північному узбережжі Малої Азії, а в часи свого розквіту в I ст. н. е. контролювало Крим, Кубань та грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Такого територіального розширення воно набуло за правління царя **Мітридата IV Євпатора**, але після його смерті одразу занепало. Спочатку ці землі потрапили під владу Римської імперії, а у III—IV ст. н. е. були зруйновані навалом кочівників зі сходу.

Висновки

- У часи Великої грецької колонізації греки масово засновували свої поселення на берегах Середземного та Чорного морів.
- Новозасновані поселення називалися колоніями. Вони були політично незалежними від метрополій.
- Основний прибуток міста-колонії мали від торгівлі з місцевим варварським населенням та полісами Еллади.

Руїни Пантікапея.
Сучасний вигляд.

Запитання та завдання

1. Якими були причини Великої грецької колонізації?
2. Назвіть кілька грецьких міст-колоній на території сучасної України та приблизне місце їх розташування.
3. Укажіть дати таких історичних процесів:
  - 1) заснування окремих грецьких міст-колоній на території сучасної України;
  - 2) контроль скіфами грецьких полісів у Криму;
  - 3) розквіт Боспорського царства;
  - 4) найбільше територіальне розширення Понтійського царства.

Мітридат IV Євпатор.

§ 37. Персько-грецькі війни

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як перси поводитися із жителями завойованих територій?
2. Хто такі сатрапи?
3. Що таке ополчення?

Персько-грецькі війни — ряд військових конфліктів між Персією та Грецією, що тривали із 499 до 449 р. до н. е.

Грецьке та перське війська були принципово різними. Перське військо переважно складалося з легкоозброєних найманців, які не були дисциплінованими. Виняток становив лише підрозділ «безсмертних».

Грецьке військо, по суті, було ополченням, адже складалося із громадян полісів. Вони билися в бойовому порядку, який мав назву **фаланга**. Найсильніше піше військо з усіх полісів мала Спарта.

1. Перший етап війн. У 546 р. до н. е. Персія завоювала Малу Азію, де розташовувалися численні грецькі поліси. У **499—494 рр. до н. е.** вони розгорнули повстання проти перської влади. Їх підтримали незалежні грецькі поліси, зокрема Афіни. Повстання було жорстоко придушене. Ці виступи започаткували низку військових конфліктів, які тривали 50 років та отримали назву **персько-грецькі війни**.

Перси прагнули розширити межі своїх володінь, а також покарати Афіни за підтримку повстанців. Для того щоб мати сухопутний шлях до Греції, у 492—490 рр. до н. е. перси завоювали її північні області — Фракію та Македонію. Проте їх подальше просування біля поселення Марафон зупинило афінське військо. Відбулася **Марафонська битва**, у якій греки здобули перемогу.

2. Основний етап війн. У 481 р. до н. е. представники 30 грецьких полісів зібралися на раду. На ній було вирішено, що вони спільно триматимуть оборону. Командування взяли на себе воєначальники Афін і Спарти.

У **480 р. до н. е.** перське військо на чолі із царем **Ксерксом** переправилося через протоку Геллеспонт (сучасна назва — Дарданелли) та рушило на південь — до Афін і Спарти. Їхній шлях пролягав через вузьку **Фермопільську ущелину**. Невеликий загін із кількох сотень воїнів під керівництвом спартанського царя Леоніда перекрив прохід до неї. Він протягом трьох днів стримував кількісно переважаюче військо персів, завдавши їм значних втрат.

Одночасно із цим тривала морська **битва на мисі Артемідій**, де грецький флот стримував перський, що мав кількісну перевагу. Під натиском перського війська греки були змушені відступити. Перський флот наступав і майже оточив грецькі кораблі біля острова Саламін поблизу Афін. Проте, добре знаючи особливості вузьких проток між островом та материковою Грецією, греки зуміли розгромити перський флот. **Саламінська битва** стала переломним моментом у персько-грецьких війнах.

Дізнавшись про поразку, Ксеркс наказав основним силам відступати, але залишив у Греції частину свого

війська. Тут воно перезимувало, але влітку **479 р. до н. е.** було розгромлене об'єднаним військом афінян та спартанців під **Платеями**. Це була остання в персько-грецьких війнах битва, що відбулася на території Греції.

? Назвіть дві визначні морські та дві сухопутні битви персько-грецьких війн.

3. Заключний етап війн. У наступні роки Афіни здійснили ще низку військових походів у Малу Азію з метою звільнити грецькі поліси від перського панування. Проте згодом це протистояння переросло у війну між двома державами за панування у Східному Середземномор'ї. Нарешті в **449 р. до н. е.** греки та перси уклали **Каліїв мир** (за іменем голови грецької делегації), за яким Персія зберігала острів Кіпр, але відмовлялася від островів і малоазійського узбережжя Егейського моря. Крім того, перським кораблям було заборонено з'являтися в Егейському морі.

Для греків війни з персами мали велике значення. Вони згуртували населення Греції, могутність Афін та Спарти значно зросла. Однак у цей час розпочалася епоха суперництва між цими двома полісами за панування в Елладі.

? Чим закінчилися персько-грецькі війни?

Перський воїн.

Висновки

- Персько-грецькі війни можна поділити на кілька етапів: перший — повстання грецьких міст у Малій Азії, другий — бойові дії на території Еллади, третій — грецькі походи в Малу Азію.
- Грекам вдалося переломити хід війни завдяки згуртованості, доброму знанню природних умов, а також розумінню, що вони виборюють власну свободу.
- Після завершення персько-грецьких війн розпочалося суперництво між Афінами та Спартою за панування в Елладі.

Запитання та завдання

1. Чому Персія розпочала воєнні дії проти грецьких полісів?
2. Яка битва була переломною в ході персько-грецьких війн?
3. Заповніть таблицю «Основні битви персько-грецьких війн».

Битва	Дата	Основна характеристика
Марафонська битва		
Фермопільська битва		
Битва на мисі Артемісій		
Саламінська битва		
Битва під Платеями		

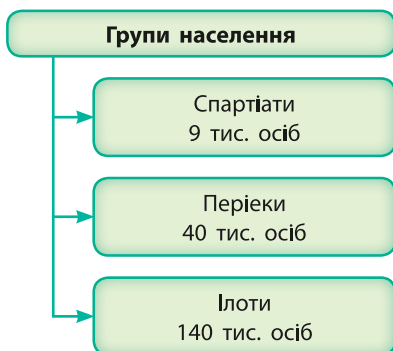

Грецький воїн — гопліт.

§ 38. Спарта

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто такі ахейці та дорійці?
2. На які дві групи поділялося населення більшості грецьких полісів?

Склад населення Спарти в V ст. до н. е.

1. Населення Спарти. Як ви вже знаєте, в XI ст. до н. е. дорійці завоювали півострів Пелопоннес. Тут вони заснували власне поселення — **Спарту**. Згодом воно перетворилося на місто-державу, яке контролювало території у грецькій області Лаконії. Громадян Спарти називали **спартіатами**.

Завойовуючи нові землі, дорійці перетворювали місцеве населення на рабів — **ілотів**. Ілоти належали всій Спарті, а не окремим її громадянам, як в інших полісах. Ілотів було набагато більше, ніж спартіатів. Щоб утримувати рабів у покорі, найсильніших щороку вбивали.

Ще однією верствою підкореного населення були **періеки** — люди, які зберегли свободу, але сплачували спартіатам данину.

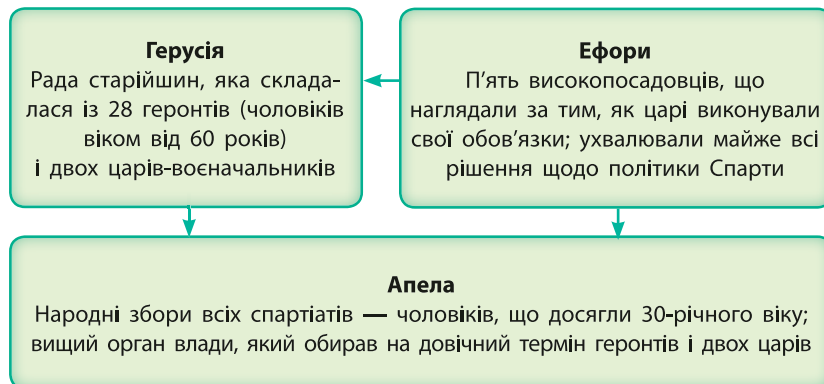
? Хто такі ілоти?

Руїни Спарти. Сучасний вигляд.

2. Закони Лікурга. Усе життя населення Спарти було впорядковане згідно із **законами Лікурга**. Лікург був одним зі спартанських царів, який відмовився від свого титулу й залишив місто, але спочатку взяв із його жителів обіцянку, що вони житимуть за встановленими ним законами.

УПРАВЛІННЯ СПАРТАНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

Мармурове погруддя спартанського гопліта. V ст. до н. е.

Верховним власником усієї землі, згідно із законами Лікурга, був поліс. Проте землі були поділені серед громадян Спарти на 9 тис. рівних частин — **клерів**. Їх забороняли продавати або розділяти між синами. Клери обробляли не самі власники, а ілоти.

Щоб зберегти єдність спартанців та не допустити поділу на багатих і бідних, Лікург створив спеціальні закони. Вони перешкоджали збагаченню окремих осіб. Так, під страхом смертної кари їм заборонялося володіти золотом, сріблом, коштовним камінням. Житло й одяг спартанців були дуже простими.

Будь-яка спроба спартанця залишити межі держави в особистих справах каралася смертю. Хитромудрий Лікург запровадив нові гроші, які нікому не спадало на думку нагромаджувати. Вони мали вигляд довгих залізних прутів і важили кілька кілограмів.

3. Життя спартанського суспільства.

Згідно із законами Лікурга, життя громадян Спарти було підпорядковане одній головній меті — бути воїнами. Вони не мали права займатися торгівлею або ремеслом. За зраду або боягузтво воїна могли стратити або вигнати з міста, але не могли перетворити його на ілота. Так само, незважаючи на будь-які досягнення

Народні збори — збори громадян, громади або держави для обговорення суспільних справ, видання законів, обрання посадових осіб тощо. Також орган управління в полісах Давніх Греції та Риму.

Герусія. Сучасний малюнок.

Короткі та влучні вислови, які цінували спартанці, називають **лаконічними** (від назви області, де розміщувалася Спарта, — Лаконія). За легендою, під час персько-грецьких війн, коли перське військо зупинилося перед Фермопільською ущелиною, цар Ксеркс послав до спартанського царя Леоніда гінця зі словами: «Склади зброю». Леонід відповів так само коротко: «Прийди і візьми». Ця фраза стала одним із найвідоміших лаконічних висловів.

? Пригадайте, що ви знаєте про битву біля Фермопільської ущелини. Прикладом чого вона може бути?

Ваза зі Спарти.
VI ст. до н. е.

та заслуги перед Спартою, ілот або іноземець не міг стати повноправним громадянином.

Жителі міста вважали себе непереможними в битвах, тому Спарта не була захищена стінами.

Життя спартанців минало в постійних військових вправах. Хлопчики із семи років навчалися мистецтва війни у спеціальних школах. Тут вони зростали, виховувалися, потім разом воювали. До 12 років вони не носили одягу, спали на в'язках соломи або очерету. Із 16 років і до старості спартанець був зобов'язаний служити в армії. У 30 років спартанець вважався повнолітнім і мав право отримати ділянку землі та одружитися. Неодруженого спартанця суспільство карало. Його могли побити під час релігійних свят.

Спартанські жінки мали найбільше свободи порівняно із жителями інших полісів. Вони нарівні із чоловіками займалися фізичними вправами і брали участь у спортивних змаганнях, присвячених богині Гері.

? Яким було єдине дозволене законами Лікурга заняття для громадянина Спарти?

4. Спарта в пізні часи. Починаючи з V ст. до н. е. розширилися відносини Спарти з іншими країнами. Так, у полісі набуло розвитку ремесло, а у II ст. до н. е. Спарта почала карбувати власні золоті та срібні монети.

Як ви пам'ятаєте, громадянами Спарти могли бути лише нащадки громадян. Тому внаслідок декількох невдалих битв у III ст. до н. е., де загинуло багато спартанських воїнів, кількість громадян Спарти зменшилася спочатку до 1 тис. осіб, а потім — до 700 осіб.

? Як можна пояснити значне зменшення кількості громадян Спарти? Як це могло вплинути на подальшу долю поліса?

Висновки

- Спарта — дорійський поліс в області Лаконія.
- Усе життя спартанців проходило відповідно до законів Лікурга.
- Основним заняттям спартанців була війна.

Запитання та завдання

1. Які повноваження мав кожен з органів управління Спартою?
2. Як спартанці ставилися до розкоші?
3. Як основне заняття спартанців вплинуло на освіту у Спарті?

§ 39. Демократія в Афінах

1. Монархія та олігархія. Один із найвпливовіших грецьких полісів — Афіни — існував уже в XVI ст. до н. е., за часів Мікенської цивілізації. Свого розквіту місто досягло у V ст. до н. е., коли тут установилася демократія.

Шлях до встановлення демократичного ладу в Афінах був тривалим. Із часу заснування тут правили царі. Вони передавали свою владу в спадок. На їх користь збирали податки, вони видавали закони та командували військом. Така форма правління називалася **монархією**.

У XIII ст. до н. е., за правління напівміфічного царя Тесея, було запроваджено нову систему управління містом. Ним керували особи, обрані з-поміж заможних громадян — аристократів. Така форма правління називалася **аристократією**. Решта населення — **демос** — не брала участі в управлінні містом.

Також давньогрецькі філософи вирізняли ще один вид державного правління — **олігархію**. Із грецької цей термін перекладається як «влада небагатьох». За такого політичного ладу влада в полісі належить обмеженому колу представників знатних і заможних родів. Багато грецьких полісів, наприклад Коринф, мали олігархічну форму правління.

? Як називалася група населення, яка за правління олігархії не брала участі в управлінні містом?

2. Реформи Солона. У 594—593 рр. до н. е. за підтримки демосу політичний діяч Солон провів реформи. Він поділив усе населення поліса на чотири групи за принципом: чим більший дохід мав громадянин, тим вищі посади в управлінні містом він міг обіймати.

Завдяки реформі Солона громадяни міста отримали можливість брати участь у його політичному житті. Проте ця реформа мала й недоліки: заможними передусім були вихідці з давніх аристократичних родин.

? Як ви вважаєте, демос був задоволений реформами Солона?

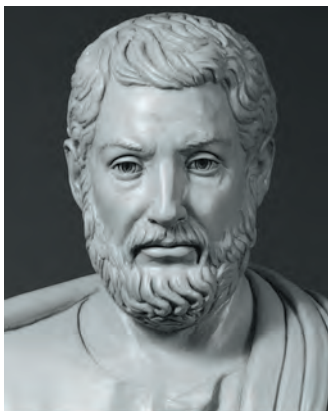
ПРИГАДАЙТЕ

1. Кого в давньогрецьких полісах вважали громадянами?
2. Хто такі метеки? Чи брали вони участь в управлінні містом?
3. Що таке олігархія?

Аристократія (у перекладі із грецької — влада кращих) — форма політичного устрою, за якої правління здійснюється представниками родової знаті. У широкому розумінні — невелике коло знатних та освічених осіб.
Демос — громадяни полісів, які не мали знатного походження.

Зібрання громадян.
Сучасний малюнок.

Клісфен.

Черепок для остракізму з видряпанним на ньому іменем.

Мармурове погруддя Перикла.

3. Тиранія Пісістрата. У 560—527 рр. до н. е. в Афінах правив **Пісістрат**. Він прагнув повністю контролювати політику міста й не допускав нікого до управління. У Давній Греції одноосібне правління називали **тиранією**, а такого правителя — **тираном**.

Пісістрат підтримував селянство та дрібних ремісників, що сприяло розвитку господарства й забезпечувало його популярність серед демосу. Було введено рівність усіх громадян перед законом. Він уперше наказав записати поеми Гомера — основні твори грецької культури.

- ?**
- 1) Як у Давній Греції називали правління однієї людини в полісі?
  - 2) Чому Пісістрат був популярним серед демосу?

4. Реформи Клісфена. Перикл. Населення Афін поділялося на роди, більшість яких існувала ще із часів Мікенської цивілізації. Верхівка родів — аристократія — мала значний вплив на політику в Афінах. Усе змінили реформи **Клісфена** у 508—507 рр. до н. е.

Громадян поліса було записано до певної **деми** — об'єднання громадян зі своїм самоуправлінням. Членство в демі було спадковим і не залежало від майнового стану або місця проживання громадянина. Таким чином, аристократи з одного роду потрапляли до декількох різних дем. Деми об'єднувалися в більші одиниці — **філи**, яких було десять. Від філи обирали делегатів до органів управління містом.

Для того щоб не допустити повернення тиранії, Клісфен запровадив процедуру **остракізму**. На глиняних черепках писали ім'я політика, який, на думку громадян поліса, загрожував демократії. Якщо набиралася певна кількість голосів проти тієї чи іншої особи, її на десять років проганяли з Афін. Такий захід мав запобігти приходу нового тирана.

- ?** Що змінилося внаслідок реформ Клісфена?

Формування афінської демократії завершив воєначальник та видатний політик **Перикл** (495—429 рр. до н. е.). Він фактично одноосібно правив полісом протягом 15 років. Історики стверджують, що за його правління Афіни увійшли в період свого найбільшого розквіту — культурного та політичного. Перикл здійснив два важливі нововведення:

- запровадив оплату праці посадовців;
- змінив визначення громадянина: тепер ним вважався виключно вільний дорослий чоловік, чий батько теж був громадянином, а мати — жителькою Афін.

5. Афіньська демократія. На середину V ст. до н. е. в Афінах встановилася **демократія** — політичний устрій, за якого громадяни самі ухвалювали закони й жили за ними. Участь в управлінні полісом була добровільною.

Демократичне управління забезпечували органи влади.

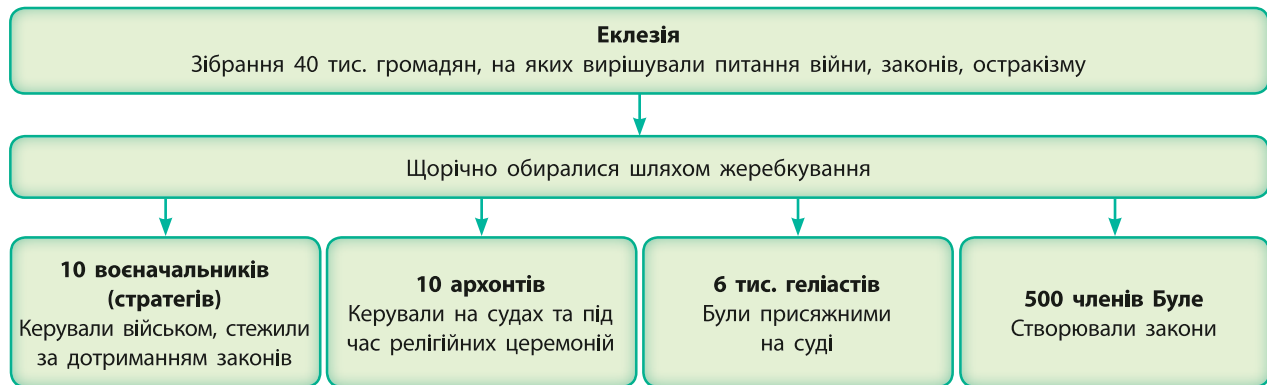
Народні збори (Еклезія) голосуванням ухвалювали закони і рішення про початок та припинення війни. Будь-який громадянин Афінів міг узяти участь в Еклезії та запропонувати свій закон, а також публічно висловити свою думку щодо обговорюваних питань. Рішення ухвалювалося громадянами, які прийшли на зібрання.

До складу **Громадського суду (Геліея)** входили 6 тис. громадян. У Геліеї розглядали судові справи, а також остаточно затверджували закони.

Рада п'ятисот (Буле) складалася з довільно обраних 500 громадян — по 50 від кожної філи. Вони створювали тексти законів, які потім розглядали на Еклезії.

Срібні афіньські монети із зображенням богині Афіни (лицьовий бік) і сови та маслинової гілки (зворотний бік), які були символами міста.

Висновки

- Афіньська демократія остаточно сформувалася у V ст. до н. е.
- Формування демократичної системи управління в Афінах завершив Перикл.
- Демократичними органами управління Афінів були Народні збори, Громадський суд та Рада п'ятисот.

Запитання та завдання

1. Перелічіть форми правління, які змінилися в Афінах від їх заснування до V ст. до н. е.
2. Що таке остракізм? Для чого його було запроваджено?
3. Що таке демократія? Хто є джерелом влади за демократичного управління?

? Розгляньте схему державного управління в Афінах. Хто є джерелом влади за такого управління?

§ 40. Мистецтво та «золотий вік» Афін

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли існувала Мікенська цивілізація? Як вона стосується історії Греції?
2. Що таке акрополь?

Ваза геометричного стилю. Гомерівський період.

Ваза з Афін із зображенням сови — символу міста. Архаїчний період.

1. Періоди розвитку мистецтва Давньої Греції. Усе грецьке мистецтво можна поділити на періоди розвитку:

- **Гомерівський період** — XII—VII ст. до н. е.
- **Архаїчний період** — VII—IV ст. до н. е.
- **Класичний період** — IV—V ст. до н. е.

2. Гомер. Філософія та історія. Найвидатнішим поетом давні греки вважали **Гомера**, якому антична традиція приписує створення поем «Іліада» та «Одіссея». У поемах змальовано героїчне минуле грецького народу.

Намагання пояснити будову світу стали причиною появи такої галузі людських знань, як філософія. Слово «філософія» в перекладі із грецької мови означає «любов до мудрості». Вважають, що першим філософом був **Фалес Мілетський**. Також до видатних грецьких філософів належать **Піфагор, Сократ, Платон та Аристотель**. Вони намагалися створити цілісну картину світу й зрозуміти його будову, з'ясувати природу людини, суть її відносин із державою.

Багато інформації про тогочасний світ дійшло до нас завдяки праці «батька історії» **Геродота** із Галікарнаса, що жив у V ст. до н. е. Геродот відвідав багато країн: Єгипет, Дворіччя, Ханаан, Фінікію, а також грецькі міста-колонії на території сучасної України, північне узбережжя Африки, більшість островів Середземного моря. Всюди він розпитував місцевих жителів про їхнє сьогодення та минуле. На основі цих відомостей та власних спостережень він написав дев'ять книг «Історії».

? Хто такі Гомер, Геродот і Піфагор?

3. Театр. Дуже популярною розвагою в Давній Греції був театр. Він сформувався на основі сценок, які влаштовували під час **Діонісій** — святкувань на честь бога виноробства Діоніса. Пізніше театральні вистави показували і під час інших свят. Їх проводили на галявинах або площах, але із часом для цього почали зводити спеціальні споруди — **театри**.

У середині V ст. до н. е. афінський театр вміщував до 20 тис. глядачів, що становило 7% населення Еллади.

У виставі брали участь від одного до трьох акторів, а також хор із 15 осіб. Акторами були лише чоловіки. Вони виконували всі ролі, у тому числі жіночі. Для того щоб глядачам було зрозуміло, кого саме вони зображують, актори надягали великі, яскраво розфарбовані маски. Хор пояснював глядачам, що відбувається на сцені.

Переважна кількість вистав були **трагедіями**. Вони розповідали про героїв, богів або ж реальні історичні події. Трагедії здебільшого не мали щасливої розв'язки, а головний герой часто помирав у кінці історії. Найвідомішими авторами трагедій були **Есхіл** та **Еврипід**, які жили в VI—V ст. до н. е.

Комедії з'явилися пізніше за трагедії і вважалися менш почесним жанром, але теж були популярними. У них висміювали нечесних політиків, а також вади пересічних людей: глупоту, жадібність, марнославство тощо. Відомим автором комедій був **Аристофан**, який жив у V ст. до н. е.

? Назвіть відмінності давньогрецьких вистав від сучасних.

4. Мистецтво та архітектура. Давньогрецьке мистецтво прагнуло досягти досконалої гармонійної краси. Її вираженням була зовні досконала та наділена високими моральними якостями людина. Гармонія пропорцій людського тіла була взірцем для наслідування у творах мистецтва.

Прагнення досягти цієї гармонії яскраво проявилось в архітектурі. Під час проектування будівель використовували вироблені протягом століть принципи гармонійного розміщення частин цілого. Система цих правил мала назву **ордер**. Існували три основні ордери: **дорійський**, **іонійський** та **коринфський**. Різницю між ними ілюструють пропорції колон, які були основним елементом давньогрецької архітектури.

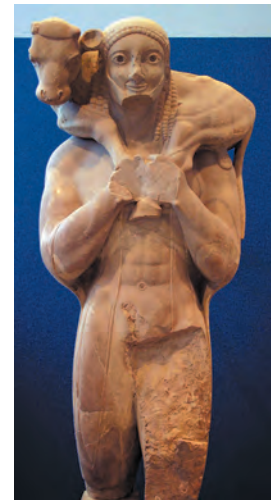
Приземкуваті колони дорійського ордеру за своїми пропорціями мали нагадувати кремезну фігуру чоловіка-атлета. Їх використовували під час спорудження храмів олімпійським богам. Колона іонійського ордеру мала відображати фігуру зрілої жінки, а коринфського, яка була тоншою та багато декорованою, — молоді дівчини.

? Що таке ордер? Скільки ордерів виділяють дослідники?

Скульптура підпорядковувалася тим самим законам гармонії, що й архітектура. Вона зображувала досконалі

Актори з масками в руках. Фрагмент вази.

Мосхофор. Архайчний період. Усі скульптури цього періоду, що зображують людей, мають характерну усмішку.

Ваза. Класичний період.

Чорнофігурна чаша.

Червонофігурна тарілка.

«Золотий вік» Афіні — час найвищого розвитку Афіні, у тому числі мистецтва (V ст. до н. е.); піднесення класичної грецької культури.

Храм Парфенон в Афініх.
Сучасний вигляд.

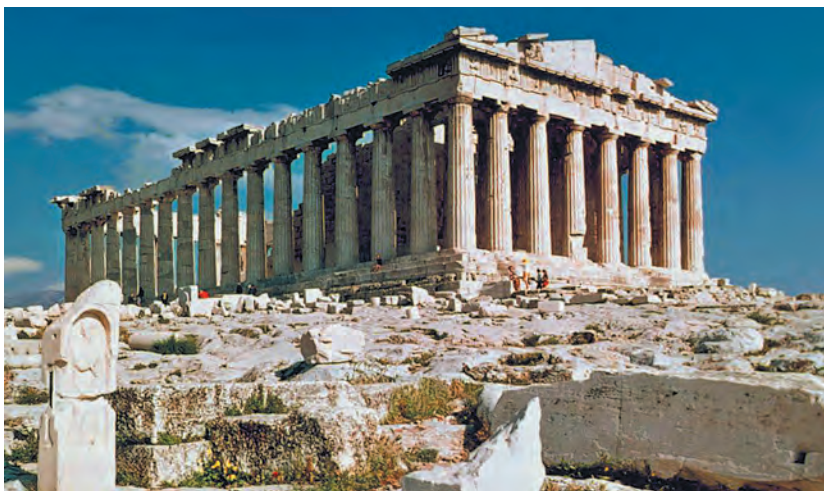
чоловічі та жіночі фігури. Виготовляли їх із піщанику, мармуру, дерева або виливали з бронзи і в більшості випадків яскраво розфарбовували. Скульптурами прикрашали громадські будівлі та храми. Одним із найвидатніших грецьких скульпторів та архітекторів був **Фідій**. Його 17-метрова статуя Зевса в Олімпії вважається одним із семи чудес світу.

Давньогрецькі гончарі досягли великої майстерності. У VI ст. до н. е. на червоній глині малювали фігури чорною фарбою (**чорнофігурний стиль**). У V ст. до н. е. весь фон зафарбовували в чорний колір, а для фігур залишали червоний незафарбований колір глини (**червонофігурний стиль**).

5. «Золотий вік» Афіні. Після завершення персько-грецьких війн Афіні увійшли в період свого найбільшого розквіту — **«золотий вік»**. Це відбулося завдяки тому, що Афіні стояли на чолі об'єднання полісів-переможців і контролювали спільну скарбницю цього об'єднання. Ці багатства тогочасний правитель Афіні Перикл використав на розвиток поліса. За його розпорядженням було повністю перебудовано акрополь. Тут було зведено храм богині Афіні Парфенон; Пропілеї — головні ворота, які вели на акрополь і храм Безкрилої Ніки (Перемоги); храм Ерехтейон.

? Що називають «золотим віком» Афіні?

Проте піднесення грецької класичної культури збіглося в часі з політичним занепадом. Спалахнули Пелопоннеські війни — боротьба між Афініми та Спартою за панування в Елладі. Тривалий час жодна зі сторін не могла здобути вирішальну перемогу. Зрештою спартанським військам вдалося розгромити сили афініян. Пелопоннеські війни ослабили та роз'єднали грецькі поліси.

Храм Аполлона на острові Родос — приклад дорійського ордеру. Сучасний вигляд.

Храм Безкрилої Ніки в Афіньському акрополі — приклад іонійського ордеру. Класичний період.

Висновки

- Давньогрецьке мистецтво пройшло кілька етапів розвитку після загибелі Мікенської цивілізації: гомерівський, архаїчний та класичний періоди.
- Однією з найбільш популярних розваг у Давній Греції був театр.
- У V ст. до н. е. Афіни переживали свій «золотий вік», але їхнє суперництво зі Спартою за панування в Елладі прискорило занепад усієї Греції.

Фігурка коня. Гомерівський період.

Запитання та завдання

1. Назвіть характерні риси давньогрецького мистецтва.
2. Підготуйте повідомлення про видатних діячів мистецтва класичного періоду.
3. До якого етапу розвитку грецького мистецтва належить кожен із зображених на малюнках творів мистецтва?

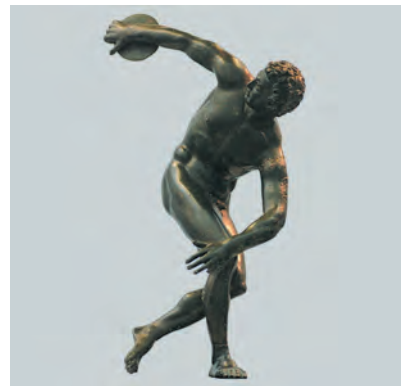
1

2

3

Дискобол. Скульптор Мирон. Класичний період.

§ 41. Імперія Александра Македонського

ПРИГАДАЙТЕ

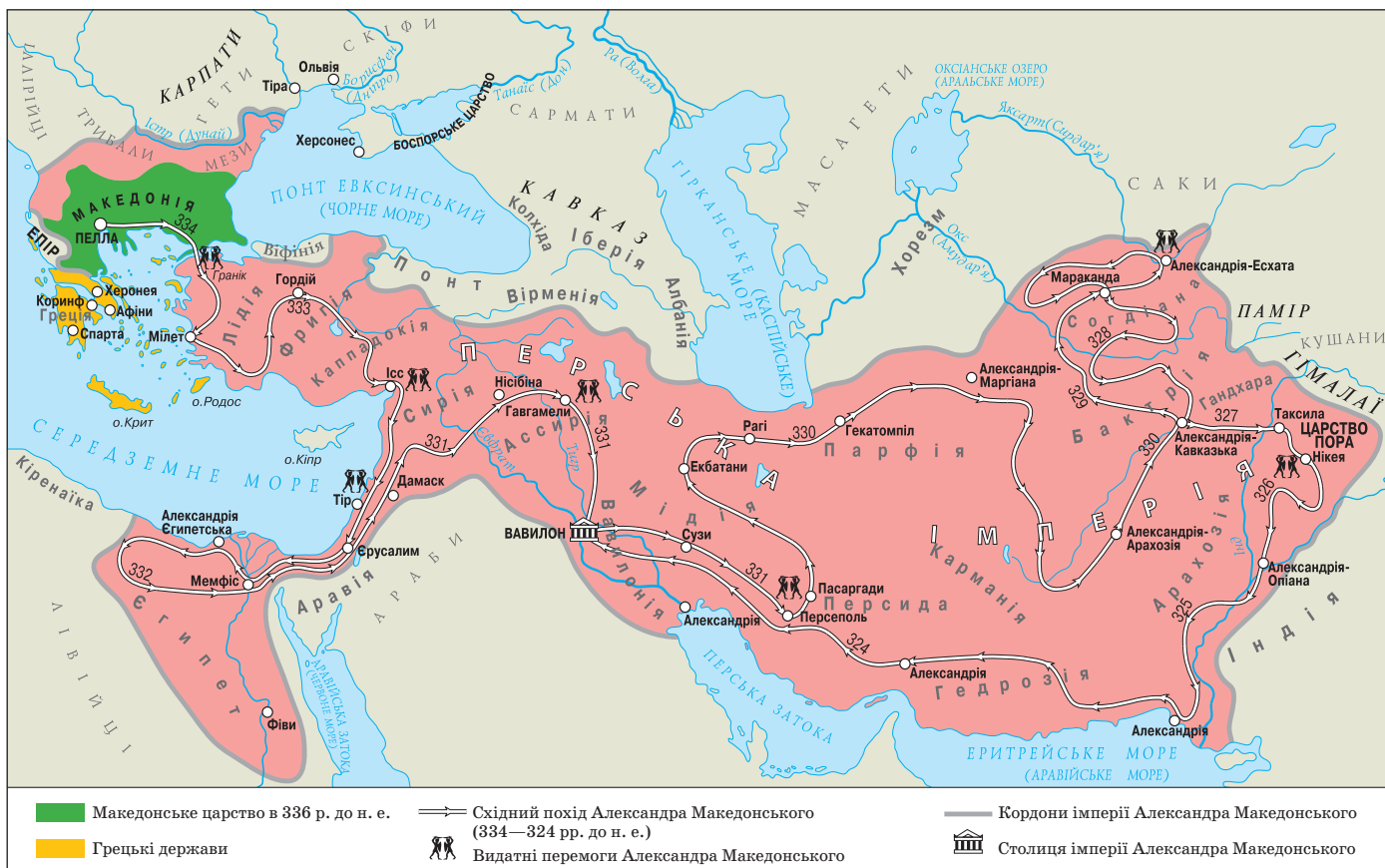
- Яким був внутрішній устрій Перської імперії?

Імперія Александра Македонського.

1. Філіп II. На північ від Греції розташована гориста область — Македонія. Одночасно із грецькими полісами тут розвивалося Македонське царство. У 382—336 рр. до н. е. ним правив цар **Філіп II** — хитра та розумна людина. Він здійснив у країні низку перетворень: зміцнив царську владу, удосконалив військо, відвоював вихід до моря та золоті й срібні копальні, почав карбувати власну монету.

Військові нововведення Філіпа II:

- Поглиблена фаланга: Філіп II реформував традиційне бойове формування — фалангу. Він збільшив кількість рядів у ній із 8 до 16. У першому та останньому

рядах стояли досвідчені воїни, які контролювали дисципліну. У бою воїни стояли дуже щільно, щоб противник не міг пробитися в глибину рядів.

- Механізми для облоги міст: македонці мали у своєму війську спеціальних ремісників, які могли побудувати тарани, катапульти, балісти. Важливі знаряддя перевозили на мулах, а більш грубі виготовляли в місті напередодні бою. Також македонці возили із собою обладнання для переправи через річки.
- Кіннота: македонці, на відміну від греків, активно використовували на полі бою кінноту. Поки фаланга стримувала наступ противника, кіннота завдавала вирішального удару йому в спину.

Реконструкція зовнішнього вигляду Філіпа II.

? Перелічіть військові нововведення Філіпа II.

2. Філіп II і грецькі поліси. Населення багатьох полісів вважало Філіпа II таким самим елліном, як вони самі. Вони сподівалися, що він зможе об'єднати всю Грецію в єдину міцну державу. Філіп II використовував ці настрої, щоб здобути вплив у різних полісах. Завдяки підкупам та військовій силі йому вдалося підкорити більшу частину полісів.

Македонська фаланга складалася із 16 рядів по 16 осіб у кожному та загалом налічувала 256 осіб.

Мармурове погруддя
Александра Македонського.

З Александром Македонським пов'язано багато легенд і переказів. Розповідають, що одного разу Александр Македонський, слухаючи звинувачення проти якоїсь людини, затулював собі одне вухо. Коли його запитали, навіщо він це робить, Александр відповів: «Я зберіг це вухо для обвинуваченого».

? Поясніть, що мав на увазі Александр Македонський, коли відповідав на питання. Як це його характеризує?

Александр Македонський командує облогою міста. На зображенні можна побачити балісту — механізм для метання списів. Сучасний малюнок.

Не всі грецькі міста-держави погоджувалися визнати владу Філіпа II. Коринф, Фіви та Афіни об'єдналися для того, щоб протистояти завойовнику з Македонії. Вирішальна битва відбулася у **338 р. до н. е.** поблизу міста **Херонея**. У ній македонські війська завдали нищівної поразки об'єднаним грецьким силам. Проте македоняни не розграбовували ці землі: Філіп II прагнув показати, що його метою є не завоювання, а об'єднання Греції. Тому наступного року в Коринфі він організував з'їзд представників грецьких полісів, на якому було прийнято важливі рішення:

- в Елладі встановлено загальний мир;
- заборонено змінювати політичний устрій полісів;
- проголошено свободу торгівлі й мореплавства;
- оголошено війну Персії.

Ці події завершили класичний період в історії Греції — час існування незалежних полісів.

? Чому македонці вирішили не грабувати захоплені грецькі поліси?

3. Александр Великий. Філіп II мав сина на ім'я **Александр**. Батько приділяв значну увагу його вихованню. Учителем Александра став грецький філософ Аристотель. Щоправда, царевича більше цікавили подвиги героїв минулого, зокрема Ахілла, ніж вивчення філософії.

Після смерті батька Александр Македонський став царем. На той час йому було 20 років. Із **334 до 324 р. до н. е.** він здійснив великий **Східний похід** на Персію, який проголосив ще його батько. Під його керівництвом

Битва Александра Великого та Дарія І. Римська мозаїка.

? Знайдіть зображення Александра та Дарія.

греко-македонські війська завоювали Перську імперію й захопили майже весь відомий на той час світ.

Усі регіони імперії Александра Македонського зберігали традиційну соціальну структуру та політичний устрій. Більшість народів, чиїми землями пройшов Александр Македонський, не чинили спротиву його армії. Прихильність місцевого населення та знаті він здобував завдяки зменшенню податків або збереженню їх становища в суспільстві. Проте народи, які раніше мали власну державність, чинили опір македонським військам: фінікійське місто Тір, населення долини Інду, неодноразово повставали грецькі поліси.

Александр Македонський прагнув створити єдину імперію від Європи до Азії. Проте цього не відбулося. У 323 р. до н. е. Александр помер від тяжкої хвороби — малярії. Досягнення Александра настільки вразили як сучасників, так і нащадків, що його називали **Великим**.

- ? 1) Яку велику державу завоював Александр Македонський?
2) Яким був внутрішній устрій імперії Александра Великого?
Чи всі народи однаково ставилися до його влади?

Одна з легенд про Александра Македонського розповідає про те, як цар Фригії Гордій зав'язав складний вузол та заявив, що той, хто зуміє його розв'язати, стане правителем усієї Азії. У 334 р. до н. е. Александр захопив столицю Фригії. Побачивши знаменитий «гордій вузол», він, недовго думаючи, розрубав його мечем.

Тож вираз «**розрубати гордій вузол**» означає вирішити складне, заплутане питання найбільш прямолінійним способом.

- ? Чому Александр не намагався розв'язати «гордій вузол», а одразу розрубав його? Висловіть свої міркування.

ДІЯЛЬНІСТЬ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Дата	Подія
334 р. до н. е.	Початок Східного походу Александра Македонського. Перехід македонських військ через протоку Геллеспонт до Азії
334 р. до н. е.	Битва на річці Гранік. Перемога військ Александра Македонського
333 р. до н. е.	Битва поблизу міста Ісс. Перемога військ Александра Македонського
Січень—серпень 332 р. до н. е.	Облога та взяття міста Тір македонськими військами. Місто, що було головною базою перського флоту, вдалося захопити лише після того, як від берега до нього було збудовано дамбу. Тір було пограбовано й зруйновано, а його жителів продали в рабство
Грудень 332 — березень 331 р. до н. е.	Підкорення Єгипту. Проголошення Александра Македонського рівним богам
1 жовтня 331 р. до н. е.	Битва під Гавгамелами, що стала вирішальною в подальшій долі Персії. Незабаром перський цар Дарій, що втік із поля битви після нищівної поразки, був підступно вбитий. Перська імперія фактично припинила існування
329 р. до н. е.	Підкорення Александром Македонським Середньої Азії
Весна 327 — липень 326 р. до н. е.	Індійський похід Александра Македонського. Вирішальна битва відбулася на річці Гідасп (притока Інду), у якій македонські війська здобули перемогу. Проте військо відмовилося рухатися далі на схід
326—324 рр. до н. е.	Повернення Александра Македонського до Вавилону. Частина військ рухалася суходолом уздовж Перської затоки, а частина — на кораблях. У результаті походу постала величезна імперія від Балкан до річки Інд

Завоювавши Персію, Александр почав одягатися як перський цар та одружився із двома персіянками. Він вважав, що підкорені ним народи краще сприйматимуть нового правителя, якщо він буде дотримуватися їхніх звичаїв.

? Як ви вважаєте, чи була мудрою така політика Александра Македонського?

Висновки

- Македонський цар Філіп II завдяки реформам зумів не лише посилити Македонію, але й здобути контроль над Елладою.
- Син Філіпа II Александр, спираючись на політичні та військові досягнення батька, організував Східний похід на Персію.
- У результаті Східного походу Александр Македонський завоював майже весь відомий на той час грекам світ.

Запитання та завдання

1. Що було основною бойовою одиницею армії Філіпа II? Чому, на вашу думку, вона була такою ефективною?
2. Які події завершили класичний період в історії Греції?
3. Чому Александра Македонського назвали Великим?

§ 42. Еллінізм

1. Елліністичні держави. Александр Великий створив величезну імперію, але вона не була міцною. Підкорені народи неодноразово повставали. Після смерті Александра його воєначальники — **діадохи** — розпочали війну між собою за право володіти завойованими землями.

У результаті імперія Александра розпалася на декілька монархічних держав, якими правили нащадки діадохів. Тому ці держави називають за іменем правлячої династії, а їх спільна назва — **елліністичні держави**.

Наймогутнішими серед них стали династія **Птолемеїв**, яка правила Єгиптом, та династія **Селевкідів**, під владою яких опинилися південь Малої Азії, Сирія, Месопотамія, територія сучасного Ірану.

? Що таке елліністичні держави? Хто в них правив?

ПРИГАДАЙТЕ

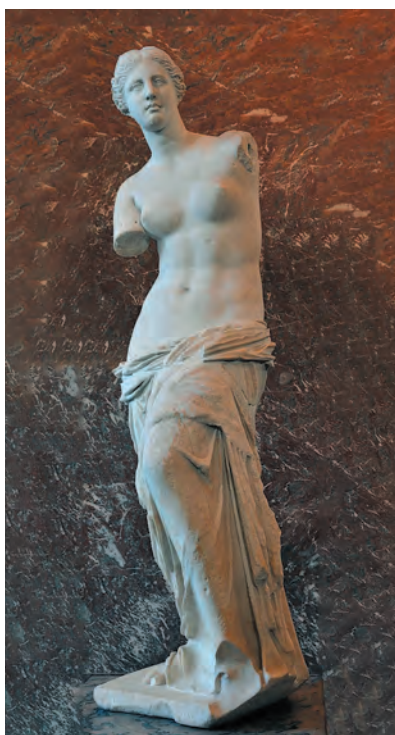
1. Чому Александра Македонського називали Великим? Яку могутню державу він завоював?
2. Якою була політика Александра Македонського щодо завойованих земель?

- ? 1) Назвіть основні елліністичні держави.
2) Знайдіть на карті Александрію Єгипетську.

Елліністичні держави у III ст. до н. е.

Еллінізм — період в історії від смерті Александра Македонського у 323 р. до н. е. до 30 р. до н. е., коли остання з елліністичних держав була завойована Римською імперією. Найбільш характерним для цього періоду є формування нової культури на основі поєднання грецької та східної (азійської).

Статуя богині Афродити, знайдена на острові Мілос (у світі вона відома як Венера Мілоська). Вона є одним із найяскравіших прикладів елліністичного мистецтва.

? Порівняйте наведену скульптуру із творами мистецтва архаїчної та класичної Греції. Який висновок можна зробити про розвиток мистецтва за часів еллінізму?

2. Елліністична культура. Населення елліністичних держав порівняно з попередніми часами стало більш рухливим:

- з'явилися нові та розширилися старі торговельні шляхи як у внутрішніх регіонах, так і між Європою та Азією;
- ремісники, архітектори, вчені та філософи, митці приїздили на запрошення правителів;
- люди вирушали в подорожі, щоб побачити далекі землі.

Переміщення людей сприяло становленню нової культури, заснованої на господарських, політичних і релігійних традиціях Європи та Азії. Вона об'єднувала елліністичні держави.

На схід поширилися грецька філософія, література та архітектура, на основі грецької сформувалася мова міжнародного спілкування — **койне**. Негрецька за походженням знать елліністичних держав перейняла грецький спосіб життя, почала носити грецький одяг.

Перські царі накопичили величезну кількість золота, яке ніяк не використовувалося. Греки, отримавши доступ до цих багатств, почали карбувати монети, причому у значній кількості. Розраховуватися монетами було набагато зручніше, ніж вести обмінну торгівлю, як це було раніше. Тож масове карбування монет сприяло розвитку торгівлі, від чого багатіли міста. Елліністичні правителі, які збирали різноманітні податки та мита, не накопичували багатства, як раніше, а використовували їх на підтримку вчених та митців, зведення розкішних храмів, палаців, громадських споруд (театри, бібліотеки), проведення святкувань.

Зі сходу на захід поширилися різноманітні магичні та містичні вчення:

- із Вавилону прийшла мода на астрологію, популярними стали віра у фортуна (долю) та тлумачення сновидінь;
- набули поширення культу богинь Ізиди та Кібели, бога Мітри;
- до Греції дійшли східні уявлення про царів як земних втілень богів та ідея бога-людини.

? Як називалася мова міжнародного спілкування за часів еллінізму?

3. Александрія. У добу еллінізму міста стрімко розвивалися, виникло багато нових міст. Найбільшим із них була **Александрія**, розташована в дельті Нілу. Династія єгипетських царів — Птолемеїв, які прийшли до влади завдяки Александру Македонському, доклала значних зусиль для того, щоб зробити Александрію найвеличнішим містом свого часу.

Александрія уславилася такими спорудами:

- **Александрійський (Фароський) маяк** — третя за висотою споруда в тогочасному світі. Світло на його верхівці допомагало кораблям орієнтуватися в темряві. Маяк до наших днів не зберігся. Його зруйнували землетруси.
- **Музейон** — комплекс приміщень для дослідників, вчених, лікарів. Він містив спальні, їдальню, приміщення й матеріали для проведення наукових досліджень і читання лекцій, звіринець, ботанічний сад, обсерваторію, бібліотеку. Тут було здійснено багато відкриттів у таких галузях знань, як медицина, астрономія, математика.
- **Александрійська бібліотека** — найбільша бібліотека давнини, що містила близько 700 тис. пам'яток. Здебільшого це були літературні твори та їх тлумачення, праці із граматики. Птолемеї видали наказ, за яким усі книги, що привозили на кораблях, забирали в їхніх власників і передавали до бібліотеки. Там їх переписували, і копії передавали власникам, а оригінали залишалися в бібліотеці.

В Александрії жило багато видатних вчених: винахідник **Герон Александрійський**, математики **Архімед** із Сиракуз та **Евклід**, **Аристарх Самоський**, який розробив геліоцентричну модель світу, основоположник ботаніки **Феофраст**, географ **Страбон**, історик **Полібій**, математикиня **Гіпатія**.

? Поміркуйте, чому багато видатних вчених жили в Александрії.

Висновки

- Після смерті Александра Македонського його імперія розпалася на декілька держав.
- У культурі та політиці нових держав поєднувалися грецькі та східні традиції.
- Культура, заснована на поєднанні грецької та східної, отримала назву елліністичної.

Запитання та завдання

1. Що таке еллінізм? Назвіть його характерні риси.
2. Назвіть чинники, завдяки яким стало можливим виникнення та поширення культури еллінізму.
3. За допомогою додаткових джерел підготуйте короткі повідомлення про винаходи, відкриття та наукові досягнення елліністичних вчених, митців і філософів.

Сучасний малюнок-реконструкція гробниці елліністичного царя Мавзола. Від його імені походить слово «мавзолей».

У місті Пергам (Мала Азія) існувала велика бібліотека, і єгипетські царі боялися, що вона перевершить Александрійську. Тому Птолемеї заборонили вивозити папірус за межі Єгипту. Тоді в Пергамі був винайдений новий матеріал для письма — **пергамент** (особливим чином оброблена теляча шкіра). Однак незважаючи на зусилля царів Пергаму, їхня бібліотека значно поступалася Александрійській — у ній налічувалося близько 200 тис. книг.

Портрет Гіпатії.

Перевірка знань

1

1. Що таке Еллада? Хто такі елліни?
2. У якому столітті тривав «золотий вік» Афіні?
3. Якими були обов'язки чоловіків та жінок у давньогрецьких сім'ях?
4. Назвіть основні продукти харчування давніх греків.
5. Поясніть поняття «еллінізм». Якими були наслідки цього явища?
6. Які народи були сусідами грецьких міст-колоній на території України?
7. Що таке фаланга?
8. Чому, на вашу думку, греки перемогли в персько-грецьких війнах?
9. Установіть відповідність між політичними діячами Афіні та їхніми здобутками.

1 Солон	А	Забезпечив рівність усіх громадян перед законом
2 Клісфен	Б	За його правління всі громадяни отримали право брати участь в управлінні містом
3 Пісістрат	В	Запровадив процедуру остракізму
4 Перикл	Г	Чітко визначив, хто може вважатися громадянином Афіні

10. Заповніть таблицю «Демократичний устрій в Афінах».

Назва органу влади	Повноваження
Гелієя	
Буле	
Еклезія	

11. Робота з ілюстраціями.

- 1) Як називається зображений воїн (мал. 1)?
- 2) До якого етапу розвитку грецької культури належить кожне із зображень (мал. 2—4)?

2

3

4

§ 43. Природа та господарство Апеннінського півострова. Виникнення міста Рим

1. Апеннінський півострів. На карті Європи легко впізнати Апеннінський півострів, який за обрисами нагадує чобіт. Із півдня, сходу та заходу його омивають води трьох морів, багатих на рибу. Проте мореплавство ускладнювалося тим, що зручні бухти були лише на півдні півострова.

На півночі від решти Європейського континенту Апеннінський півострів відділений Альпійськими горами. По всій його довжині простягаються невисокі Апеннінські гори. Клімат на півострові м'який і теплий. Землі в долинах річок Арно, По та Тибр родючі, зручні для землеробства. Населення півострова здавна вирощувало просо, ячмінь, пшеницю, а також виноград і маслини. На півдні півострова, де було багато пасовищ, розводили овець, кіз та корів.

Корисних копалин тут небагато. У дельті Тибру добували сіль — цінний продукт за часів Античності.

? Назвіть основні риси природи Апеннінського півострова.

2. Заснування Рима. У I тис. до н. е. Апеннінський півострів був заселений племенами етрусків на півночі, латинян та сабіян — у центральній частині, а на півдні жили греки.

У VIII ст. до н. е. на берегах річки Тибр латиняни заснували поселення, яке назвали **Рим**. Воно було розташоване на торговому шляху між поселеннями греків та етрусків, із цього й багатіло.

Сусідство з різними народами принесло латинянам багато користі. Так, свій алфавіт, відомий як латиниця, вони перейняли від етрусків, які у свою чергу пристосували під свою мову грецькі букви. В етрусків римляни запозичили й віру в деяких богів, а також різні традиції, як, наприклад, влаштовувати пишні бенкети та їсти лежачи. Греків римляни вважали своїми вчителями мистецтва, літератури, філософії.

? 1) Які народи жили на Апеннінському півострові в I тис. до н. е.?
2) Яке плем'я Апеннінського півострова заснувало Рим у VIII ст. до н. е.?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке поліс?
2. Як називався процес розселення греків узбережжями Середземного та Чорного морів у VIII—VI ст. до н. е.?

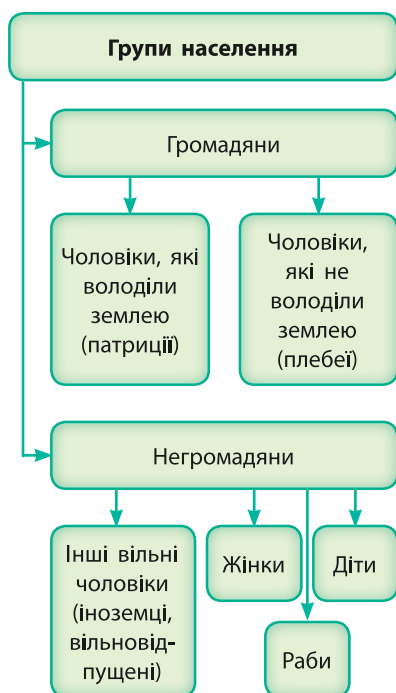

Населення Апеннінського півострова.

Рим було засновано на семи пагорбах, що височили над річкою Тибр. Кожен із них мав свою назву. Найважливішим із них був Капітолій, де відбувалися засідання Сенату та Народних зборів. На пагорбі Палатін було збудовано храм верховного бога Юпітера.

Капітолійська вовчиця — бронзова скульптура вовчиці, яка вигодувала Ромула та Рема.

Суспільний устрій Рима.

Права римського громадянина:

- Право укласти законний шлюб
- Право володіти майном і вести справи під охороною законів Рима
- Право голосувати
- Право бути обраним на почесну посаду

Легенда розповідає про братів-близнюків **Ромула** та **Рема**, які були синами бога Марса. Їх немовлятами залишили на березі річки Тибр. Там братів знайшла та вигодувала вовчиця. Пізніше їх забрала жито до себе та виховала родина пастуха. Коли Ромул і Рем виростили, то заснували місто Рим. У **753 р. до н. е.** Ромул під час сварки вбив Рема та став першим царем Рима. Від цього року римляни починають відлік історії свого міста.

? Від якої дати бере початок історія Рима?

3. Монархія. На початку існування в Римі правили **царі**. Усього за історію їх було сім (разом із Ромулом). Цар був верховним суддею та жерцем, видавав накази та командував армією. Проте царська влада не була спадковою.

Населення Рима складалося з **300** родів, кожен із яких володів частиною земель міста. Кожні десять родів об'єднувалися в **курію**, а кожні десять курій — у **трибу**.

Родом керував **старійшина**. Зібрання старійшин цих родів називали **Сенатом**. Сенат обирав царя, створював закони, які мали ухвалити **Народні збори**. Також вони оголошували війну. У Народних зборах брали участь усі громадяни Рима.

Деякі царі докладали зусиль до розбудови Рима: було споруджено каналізацію, оборонні стіни.

Висновки

- Природні умови Апеннінського півострова придатні для землеробства та скотарства.
- У VIII ст. до н. е. племена латинян заснували поселення, яке назвали Рим.
- На початку існування в Римі послідовно правили сім царів. Вони зробили багато для розбудови міста.

Запитання та завдання

1. Кого вважають засновником Рима?
2. Порівняйте суспільний устрій Рима та грецьких полісів (схема на с. 104). Що спільного ви помітили?
3. Заповніть таблицю «Органи влади в Римі».

Орган влади	Повноваження
Цар	
Сенат	
Народні збори	

§ 44. Римська республіка

1. Римське суспільство. Вільні жителі Рима поділялися на дві великі групи: патриціїв та плебеїв. У V ст. до н. е. патриції становили меншість населення міста. Це були нащадки родів, які заснували Рим. Вони мали великі земельні володіння, могли брати участь в управлінні містом.

Більшість населення Рима належала до плебеїв (плебсу). Це люди, які приїхали до Рима після його заснування, — землероби, ремісники, торговці, що не мали власних земельних володінь. Плебеї могли бути бідними або багатими, але однаково не мали права брати участь в управлінні містом.

У Римі було досить багато рабів. Вони вважалися частиною сім'ї свого власника. Рабами ставали військовополонені або місцеві жителі, які не змогли виплатити борги. Господар міг відпустити раба на волю, тоді їх називали вільновідпущеними. Такі люди не мали політичних прав.

Плебеї, вільновідпущені або іноземці могли перейти під покровительство могутніх патриціїв (патронів) і стати їх клієнтами (у перекладі з латини — залежні люди). Клієнт був членом роду свого патрона і в усьому йому підкорявся. Він працював на його землях, супроводжував його у військовому поході та на публічних виступах. У свою чергу, патрон надавав клієнту захист і заступництво. Відносини між патронами та клієнтами вважалися в Римі священними й непорушними.

? Із якою метою жителі Рима ставали клієнтами?

Із часом, до I ст. до н. е., належність до тієї чи іншої групи римського суспільства почали визначати не за походженням, а за доходами. Найзаможніша верхівка патриціїв та плебеїв утворила **нобілітет**. Для того щоб стати **нобілем**, потрібно було хоча б раз бути обраним на посаду вищого **магістрата**. Усі нобілі мали рівні права. Інші заможні сім'ї, загальне майно яких становило понад 200 тис. сестерціїв (срібна монета), належали до **вершників**. Решта вільного населення Рима — до плебсу.

? Як визначалася належність громадянина до плебсу в V ст. до н. е., а як — у I ст. до н. е.?

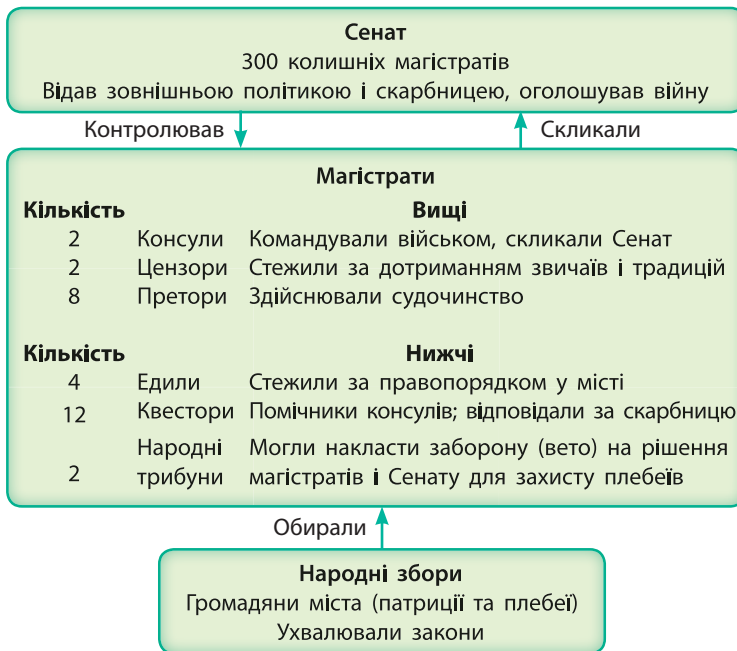
ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке демократія?
2. Порівняйте суспільний устрій Рима та грецьких полісів.

У 451—449 рр. до н. е. у Римі було ухвалено перші писані закони — Закони XII таблиць. Вони регулювали різні сторони життя римлян, а також вводили в обіг мідні гроші — аси. Їхній текст, викарбуваний на 12 мідних таблицях, було виставлено на загальний огляд.

Мармурова статуя римського патриція. У руках він тримає погруддя своїх предків.

Органи влади в Римській республіці.

Органи управління в Римі

- **Народні збори** — зібрання громадян, які голосуванням ухвалювали закони та обирали магістратів.
- **Магістрати** керували містом. Найголовнішими серед них були **консули**. Консули мали рівні повноваження й могли скасувати рішення одне одного. Їх обирали Народні збори терміном на один рік.
- **Сенат** складався із 300 колишніх магістратів. Він втілював у життя ухвалені Народними зборами закони, здійснював зовнішню політику та відав скарбницею.
- За надзвичайних обставин (війна, повстання) Сенат міг на шість місяців призначити **диктатора** — магістрата, який здійснював повноваження одразу всіх органів влади Рима, крім народних трибунів.

2. Встановлення республіки.

У 509 р. до н. е. у результаті народного повстання було повалено владу останнього римського царя, і Рим перетворився на **республіку** (у перекладі з латини — загальна справа). Організація влади Римської республіки поєднувала риси монархії (влада консулів), аристократії (влада Сенату) і демократії (влада Народних зборів).

Римська республіка не була демократичною в сучасному розумінні цього слова. Лише заможні та почесні громадяни могли брати участь в управлінні та обіймати державні посади.

- 1) Коли Рим став республікою?
- 2) Назвіть основні органи влади в Римі.

У 494 р. до н. е. плебеї отримали право обирати своїх представників — **народних трибунів**. Вони захищали інтереси плебеїв, могли пропонувати закони для голосування і зупинити дію рішення магістратів, промовивши слово «вето» («забороняю»). Особа народного трибуна була недоторканною. Двері його будинку завжди мали бути відчиненими, щоб у будь-який час дня і ночі громадяни могли звернутися до нього по захист. Також трибун не мав права залишати Рим більш ніж на добу.

Висновки

- Вільне населення Рима поділялося на дві групи: патриціїв та плебеїв.
- У 509 р. до н. е. Рим став республікою.
- Республіканським Римом управляли Народні збори, магістрати та Сенат.

Запитання та завдання

1. У чому полягала суть відносин між патроном та клієнтом?
2. Якими були функції Народних зборів? Магістратів? Сенату?
3. виправте помилки в реченнях.
  - 1) Народні трибуни представляли інтереси всього населення Рима.
  - 2) Римська республіка була демократичною.

§ 45. Повсякденне життя в римських містах

1. Римська сім'я. Головною складовою давньоримського суспільства був **рід**. Кожен рід очолював **старійшина**. У свою чергу, роди поділялися на сім'ї — **фамілії**. Головою сім'ї міг бути тільки чоловік. Його називали **батьком сім'ї**. Влада батька в межах сім'ї була абсолютною: відносно її членів він був наділений «правом життя та смерті». До сім'ї належали також клієнти і тривалий час — раби. Жінки в сім'ях повністю залежали спочатку від батька, потім — від чоловіка, а вдовами мали опікуватися сини. Заміжніх жінок називали **матронами**.

Римські імена

Ім'я людини в Давньому Римі складалося з кількох частин, які виникли в різний час. Спочатку всі римляни мали лише так зване особисте ім'я, наприклад Ромул. Усього таких імен було 72. Старший син отримував таке ж особисте ім'я, як і його батько. Згодом до нього почали додавати ім'я роду (приблизно як сучасні прізвища). Римських «прізвищ» існувало близько тисячі. У повсякденному житті люди зверталися один до одного за родовим іменем: наприклад, Юлій (тобто з роду Юліїв).

Оскільки особистих імен було мало, у межах одного роду багатьох людей звали однаково. Щоб вирішити цю проблему, до особистого імені та прізвища почали додавати ще й прізвисько. Прізвиська були двох типів: вони могли належати особисто чоловікові, а могли передаватися від батька до сина та утворювати ніби другу частину родового імені.

Отже, в імені видатного римського воєначальника Гая Юлія Цезаря перше слово — Гай — це особисте ім'я, Юлій — родове, а Цезар — прізвисько, яке він успадкував від одного з предків. Жінки особистих імен не мали. Ім'я жінки складалося з імені її роду із жіночим граматичним закінченням, наприклад Юлія (тобто з роду Юліїв). Потім ішло прізвисько батька або чоловіка, а за ним — жіноче прізвисько, яке вказувало на порядок її народження в сім'ї: Старша, Третя, Маленька тощо. Так, першу дружину Гая Юлія Цезаря, доньку Луція Корнелія Цинни, звали Корнелія Цинна Молодша.

ПРИГАДАЙТЕ

- Хто належав до громадян Рима?

Римський чоловічий та жіночий одяг.

Будинок для пересічних жителів — інсула.

- ?**
- 1) Розгляньте малюнок. Який тип будинків зображено? Що розміщується на перших поверхах будинку?
  - 2) Чому мешканці верхніх поверхів вивішують свої речі на вулиці?
  - 3) Що, на вашу думку, виливають із вікон?

Срібний римський посуд.

- ?**
- 1) Хто міг користуватися таким посудом: заможні чи пересічні римляни?

2. Помешкання. У римських містах переважали два типи будинків: інсула та домус.

Пересічні родини наймали помешкання в кількоповерхових будинках — інсулах. Житло на перших поверхах складалося з декількох кімнат і могло бути навіть дворівневим. На верхніх поверхах площа помешкання була меншою, зазвичай воно мало дві невеликі кімнати. На перших поверхах інсул могли бути каналізація та водогін. Мешканці верхніх поверхів користувалися громадськими вбиральнями, а воду набирали на вулиці у фонтанах і піднімали нагору. Обігрівали кімнати за допомогою жаровень.

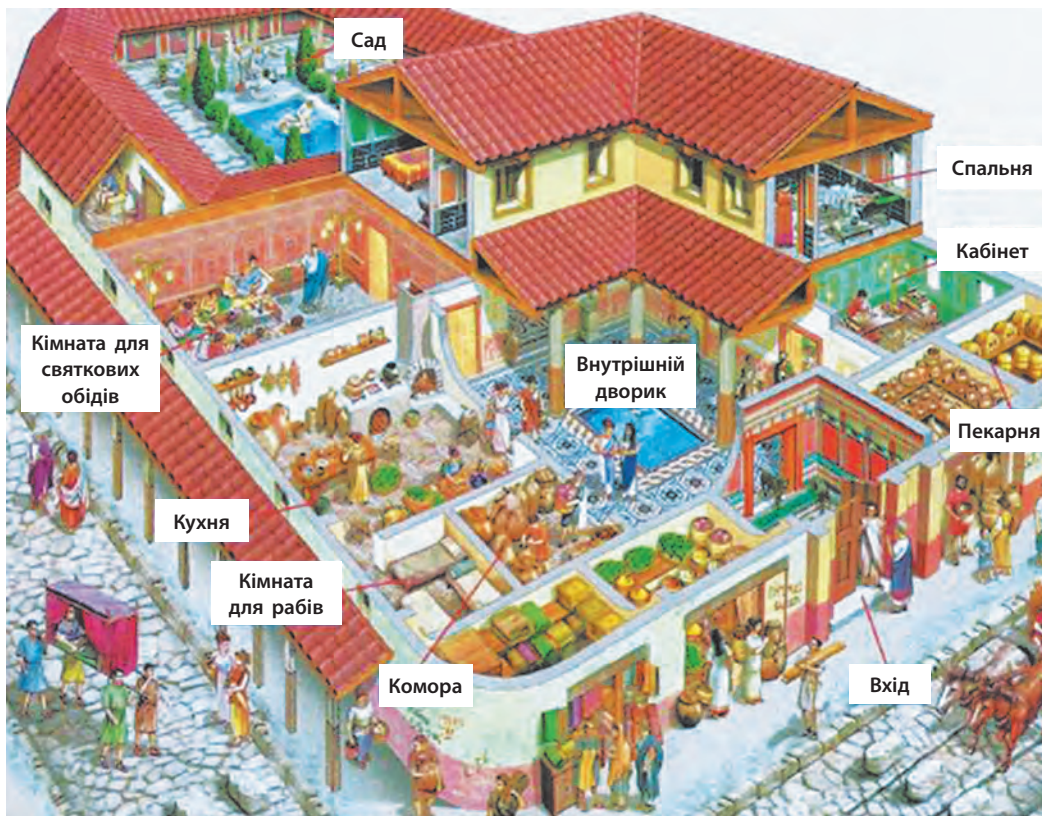
Часто на перших поверхах інсул розміщувалися крамниці, заклади харчування тощо.

Заможні родини мали великий будинок — домус. За входом розташовувався внутрішній дворик — атріум. Стіни будинку вкривали фресками або мозаїками. Такі будинки мали водогін і каналізацію, а іноді навіть спільне для всього будинку опалення.

3. Харчування. Раціон римлян залежав від їх становища в суспільстві та достатку. Основою раціону пересічних людей були пшеничний хліб та каша. Каша була настільки поширеною стравою, що римлян називали «кашоїдами». З овочів вживали капусту, ріпу, цибулю, редьку та боби. Запивали це все вином, яке розводили водою. Із молочних продуктів римляни визнавали лише твердий козиний або овечий сир, який їли із хлібом, а також додавали в різні страви. М'ясо вживали дуже рідко, лише на свята. Переважно це була свинина. Із неї готували численні види ковбас.

Тривалий час бідні римляни могли мати городи, на яких вирощували овочі. Проте із часом, коли кількість населення Рима збільшилася й місця всім не вистачало, мати город у межах міста заборонили.

Харчування заможних римлян було надзвичайно різноманітним. Вони вживали багато м'яса, дичини та риби, свіжих овочів та фруктів. Із далеких країв для них привозили екзотичні продукти (наприклад, імбир, корицю та чорний перець з Індії). Якщо бідняки могли їсти раз на добу, то заможні римляни харчувалися три-чотири рази на день. Страви для них були вишуканими й вимагали багато часу та складових для приготування.

Будинок заможної родини — домус.

- ?** 1) Розгляньте малюнок. Назвіть основні частини домусу.
 2) Користуючись малюнком, текстом підручника та додатковими джерелами, складіть невелику розповідь (5—6 речень) про життя заможної римської сім'ї в домусі.

Висновки

- Головою давньоримської сім'ї був найстарший чоловік. Він мав владу над життям усіх її членів.
- Заможні родини жили в окремих великих будинках — домусах. Пересічні родини жили в кількаповерхових будинках, де наймали кімнати.
- Основою харчування більшості римлян були каша, хліб, овочі та розведене з водою вино.

Запитання та завдання

1. Кому належала вся повнота влади в римській сім'ї?
2. Які два типи помешкань існували в римських містах?
3. Назвіть основні продукти харчування пересічних римлян.

Обід пересічної римської сім'ї. Сучасний малюнок.

§ 46. Релігія та звичаї

ПРИГАДАЙТЕ

- Назвіть основних грецьких богів.

Статуя Юпітера.

БОГИ ДАВНИХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Грецьке ім'я	Римське ім'я
Зевс	Юпітер
Посейдон	Нептун
Аїд	Плутон
Гера	Юнона
Афіна	Мінерва
Арес	Марс
Гефест	Вулкан
Гермес	Меркурій
Афродита	Венера
Аполлон	Аполлон
Артеміда	Діана
Деметра	Церера
Діоніс	Бахус
Гестія	Веста

1. Боги. Римська релігія була дуже схожа на грецьку. Римляни поклонялися тим самим богам, що і греки, але називали їх іншими іменами. Також на відміну від греків, римляни вважали, що людина не може побачити божество й тим більше розмовляти з ним.

Римляни звели спілкування з богами до принципу «я даю, щоб ти мені дав». Вони були переконані, що в обмін на молитви, богослужіння та жертвопринесення боги зобов'язані дати людині те, що вона просить. Римські воєначальники навіть вважали, що чужоземних богів можна задобрити подарунками і тоді вони допомагатимуть римлянам, а не місцевому населенню.

На честь Сатурна — батька Юпітера — щороку влаштовували святкування — **Сатурналії**. Спочатку вони тривали три дні, а з I ст. до н. е. — уже сім днів. Біля храму Сатурна здійснювали жертвопринесення. Жителі Рима влаштовували святкові вечери, обмінювалися подарунками — восковими свічками та глиняними фігурками. Тривали вуличні гуляння, на яких обирали «царя» Сатурналій. У цей час школярі звільнялися від занять, забороною карати злочинців, раби могли не працювати та їли за одним столом із господарями.

? Що таке Сатурналії? Як їх святкували?

2. Жерці. Богослужіння та жертвопринесення здійснювали жерці. Вищих жерців римляни називали **понтіфіками**. Усього понтифіків було дев'ять. Верховний понтифік жив у давньому царському палаці на Капітолії. Їх обирали, як і магістратів, але не на рік, а довічно. Понтифіки стежили за правильним виконанням обрядів.

Одним із видів жерців були **авгури**. Вони передбачали майбутнє за явищами природи, поведінкою священних тварин, тлумачили сни. Авгури мали дуже велику вагу в суспільстві: за їх наказом могли відкласти або скасувати Народні збори.

? Як називався головний жрець у Давньому Римі? Чи має хтось у наші часи такий титул?

3. Весталки. Серед жерців окреме місце посідали **весталки** — жриці богині Вести. До її храму чоловіків не пускали. Весталкам не можна було виходити заміж. Головним завданням весталок було підтримувати священний вогонь у храмі Вести. Якщо він згасав, то жрицю, яка за це відповідала, страчували. Римляни вірили, що поки горить священний вогонь, Рим не загине.

Усього жриць було шість. Їх обирали серед найбільш знатних римських родин і забирали до храму у віці від шести до десяти років. Після цього вони мали 30 років служити в ньому. Весталки користувалися великою пошаною: люди мали поступатися їм дорогою, у театрі та під час інших видовищ їм належали найкращі місця. Якщо на страту вели злочинця, і на його шляху зустрічалася весталка, йому зберігали життя (щоправда, весталка мала запрягтися, що опинилася в цьому місці випадково). Весталки отримували платню від держави.

? Хто такі весталки?

4. Лари і пенати. Римляни вірили, що у світі існують духи — лари і пенати. **Лари** жили в будинку та охороняли помешкання та його господарів. Також були лари громад, народів і перехресть. Вони стежили за дотриманням традицій і карали тих, хто їх порушував. Також лари захищали рабів від жорстоких господарів.

Римляни вірили, що добрі люди після смерті стають ларами. Дерев'яні, бронзові або мармурові статуетки ларів стояли в кожному будинку. Тричі на місяць їм робили підношення, а під час родинних свят ці статуетки прикрашали квітами.

Пенати були духами — охоронцями домашнього вогнища. Їхні фігурки зберігалися в шафках біля нього. Коли сім'я переселялася в інше місце, то забирала пенатів із собою. А лари залишалися жити в цьому будинку.

Також римляни вірили в **геніїв** — духів-покровителів окремих місць, предметів, людей. Вони захищали від злих духів. Геній супроводжував людину від народження до смерті та допомагав їй у всьому.

? У чому полягає різниця між ларами і пенатами?

5. Потойбічне життя і духи предків. Коли людина помирала, її тіло спалювали на поховальному вогнищі. До вогнища тіло супроводжували родичі та друзі. Прах клали в поховальну урну, яку поміщали в сімейну усипальницю. У роковини смерті на честь покійного приносили жертви богам. Знатні римляни зберігали у своїх будинках маски або погруддя померлих предків.

Римський дволикий бог початку і кінця Янус. Глек у його руках призначений для пожертвувань.

? Янус має два обличчя — старе й молоде. Що може означати таке зображення цього бога?

Весталки біля священного вогню. Художник Жан Пау.

? Чому римляни надавали великого значення збереженню священного вогню у храмі Вести?

Сучасний внутрішній вигляд «храму всіх богів» у Римі — Пантеону, збудованого у II ст. н. е.

У будинках для ларів облаштовували вівтарі — ларарії, де стояли їх фігурки й куди робили підношення. Сучасний вигляд вівтаря з Помпеї (1) та бронзові фігурки ларів (2).

Римляни вважали, що після смерті душі померлих ставали **манами** — духами предків. Вони були покровителями людей. Щоб мани не розгнівалися, тричі на рік на їхню честь влаштовували святкування, а на могилах залишали підношення. Якщо померла людина за життя вчинила злочин, її душа перетворювалася на лемура — злого духа. Ночами лемури блукали по землі й шкодили людям. Існували спеціальні обряди, які потрібно було здійснювати, щоб уберегтися від злих духів. Наприклад, опівночі голова сім'ї мав дев'ять разів ударити в мідний таз, щоб цей звук розігнав лемурів.

? Яким було ставлення римлян до померлих?

Висновки

- Римська релігія багато в чому нагадувала грецьку, але мала і свої особливості.
- Більшість богів римляни запозичили у греків, але дали їм свої імена.
- Римляни вірили в численних духів, міфічних істот тощо.

Запитання та завдання

1. Яким був головний принцип римлян у спілкуванні з богами?
2. Хто такі лари і пенати? Яким було їхнє призначення?
3. Існує багато легенд, виникнення яких тісно пов'язане з історією Рима. Підготуйте повідомлення про деякі легенди (на вибір): 1) заснування Рима; 2) викрадення сабінянок; 3) життя семи римських царів; 4) як гуси врятували Рим тощо. Порівняйте обрані римські міфи та легенди з давньогрецькими. Назвіть найбільш суттєві відмінності між ними.

§ 47. Військові завоювання Риму. Пунічні війни

1. Завоювання Риму. Рим підкорив багато земель. Із переможеними племенами укладали так звані союзницькі угоди, за якими ці племена мали забезпечувати римське військо воїнами.

Римські завоювання можна розділити на три періоди.

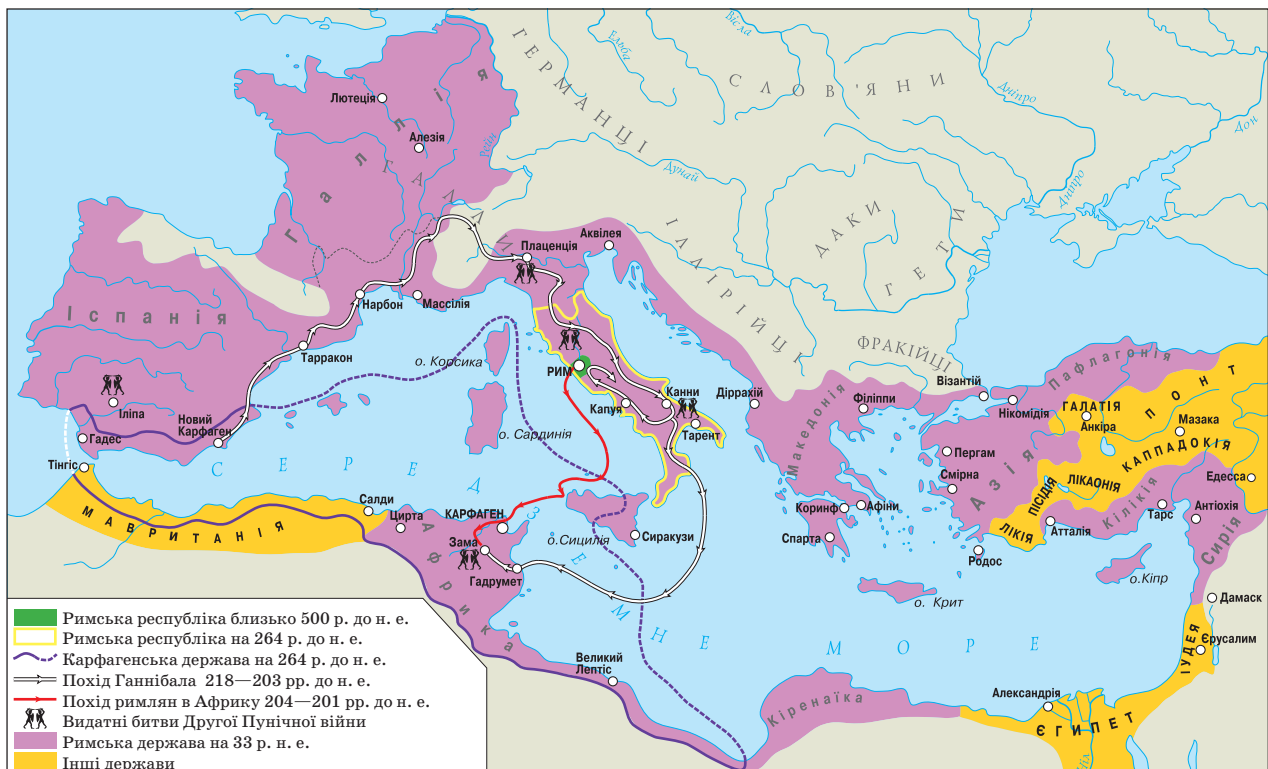
- 1) У 500—250 рр. до н. е. Рим захопив увесь Апеннінський півострів.
- 2) У 264—146 рр. до н. е. Рим воював із Карфагеном — містом у Північній Африці, яке мало великий вплив у Середземномор'ї.
- 3) Між II ст. до н. е. та II ст. н. е. римляни захопили Грецію та Східне Середземномор'я. Також у цей час вони завершили завоювання Іспанії, Галлії і Британії та окремих земель у Центральній Європі.

Пунічні війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як виник Карфаген? Яким було основне заняття жителів цього міста?
2. Поселення яких племен розташовувалися на території Апеннінського півострова?

? Сірим кольором на карті підписані назви римських провінцій. Назвіть провінції Риму станом на 33 р. н. е.

Провінція — залежна від Риму територія, розташована за межами Апеннінського півострова (Італії).

Найбільшою битвою Другої Пунічної війни стала битва поблизу **Канн** (216 р. до н. е.). Римське військо кількісно майже вдвічі переважало сили карфагенян. Усе вирішило розташування військ. Римляни розмістили в центрі свою основну ударну силу — важку піхоту, а по флангах — менш боєздатні війська. Карфагенський полководець Ганнібал, навпаки, у центрі поставив відносно слабку піхоту, а по флангах — сильну кінноту. Коли бій розпочався, римляни кинулися вперед, на піхоту Ганнібала. У результаті вони опинилися затиснутими із двох боків у «мішку» між флангами кінноти. Із 87 тис. римських воїнів було вбито або захоплено в полон близько 70 тис. осіб. Проте римляни виявилися здібними учнями і в битві поблизу Зами повторили цю тактику вже проти самих карфагенян.

Битва поблизу Зами.
Сучасний малюнок.

2. Пунічні війни. Римляни зневажливо називали карфагенян пунами. Конфлікти між Давнім Римом і Карфагеном відомі як **Пунічні війни**.

Карфаген мав могутній флот, але його армія була найманою, тобто воювала лише за гроші, і їй бракувало дисципліни. Римляни, навпаки, мали організоване сухопутне військо, але не були вправними в морських битвах.

Перша Пунічна війна (264—241 рр. до н. е.) розгорнулася на морі за володіння островом Сицилія, де на той час розташовувалися карфагенські колонії. Для того щоб перемогти карфагенян на морі, римляни за короткий час збудували 120 військових кораблів. Після виснажливої війни у 241 р. до н. е. між Римом та Карфагеном було укладено мир, за умовами якого Карфаген мав сплатити Риму 84 тис. кг срібла, повністю звільнити Сицилію та повернути полонених римських громадян. Того ж року Сицилія стала першою римською **провінцією**. Згодом провінціями стали Корсика та Сардинія.

Друга Пунічна війна (218—201 рр. до н. е.) розпочалася через прагнення Карфагена повернути втрачене. Його військом командував талановитий полководець **Ганнібал**. У 218 р. до н. е. він повів свої війська з Іспанії до Італії через Альпи. Переправитися морем було неможливо, тому що його контролювали військові кораблі римлян. В Альпах війську Ганнібала довелося підніматися на круті вершини, вкриті снігом і льодом. Люди, коні й слони потерпали від холоду та нападів місцевих племен. Цей перехід через Альпи коштував Ганнібалу більше половини війська та всіх бойових слонів (вижив лише один). Не маючи підкріплення, Ганнібал із боями просувався Апеннінським півостровом до Рима.

Похід Ганнібала в Італію тривав 16 років. Він розгромив не одну римську армію, але вирішальної перемоги так і не здобув. Не маючи техніки, Ганнібал не міг узяти Рим в облогу. Тим часом римляни розбили військо його брата Газдрубала, який ішов йому на допомогу, а також висадилися неподалік Карфагена — біля міста **Зам**. Тут відбулася вирішальна битва Другої Пунічної війни, у якій карфагенські війська зазнали поразки.

За умовами миру Карфаген втратив увесь свій флот (500 кораблів) і бойових слонів, а також мав сплатити втричі більше срібла, ніж після Першої Пунічної війни. Також він втратив усі свої колонії.

Після поразки у війні Карфаген все ще залишався грізним суперником Риму. Тому римляни вирішили остаточно його зламати. У 149 р. до н. е. вони взяли в облогу Карфаген. Розпочалася **Третя Пунічна війна (149—146 рр. до н. е.)**.

Римські війська прорвали укріплення з боку моря, ще тиждень тривали бої на вулицях міста. Зрештою його останні захисники склали зброю. Як і решту населення, їх було продано в рабство. Карфаген став римською провінцією Африка.

Так Рим здобув контроль над **Західним Середземномор'ям**.

3. Римське військо. Основою римської могутності була армія. Вона вдосконалювалася впродовж усієї історії Риму. За епохи царів та ранньої Республіки армія нагадувала збройні сили грецьких полісів. Її основу становили громадяни Риму, тобто дорослі чоловіки, які володіли земельними наділами. Це військо не було професійним: воїни збиралися лише на час воєнних дій.

Римське військо складалося з легіонів. Легіон мав 4,5 тис. піхотинців і 300 вершників. Ним командували військові трибуни, яких обирали на Народних зборах. Кожен воїн мав сам забезпечити себе спорядженням. Ухилення від військової служби суворо каралося, аж до продажу в рабство.

У другій половині IV ст. до н. е. військовий і політичний діяч **Камілл** постановив, що воїн за службу в легіоні має отримувати платню, за рахунок якої Рим видавав йому спорядження, зброю та харчування. У цей період римське військо складалося із двох армій, кожна з яких мала по два легіони. На чолі армії стояв консул. До цих армій входили й війська так званих «союзників» — підкорених італійських племен, які не мали римського громадянства.

У 107 р. до н. е. римський полководець і політичний діяч **Гай Марій** провів військову реформу. Справа в тому, що військова служба була невигідною. Основний дохід більшість римських громадян мала від землеробської праці, а служба тільки забирала час. Тому Марій почав набирати до війська всіх незалежно від майнового стану та походження. Воїни отримували платню, а також повністю забезпечувалися спорядженням і харчуванням. Тепер бідна незнатна людина могла покращити своє життя завдяки відданій службі. Проте основним доходом легіонера була військова здобич. Тому вони прагнули нових військових походів. Після 16 років служби воїни ставали ветеранами і могли отримати наділ землі.

У результаті реформи було змінено структуру війська. Основною бойовою одиницею залишався легіон, який поділявся на десять **когорт**. Когорта складалася із трьох **маніпул**, маніпула — із двох **центурій**. У легіоні тепер налічувалося 5—6 тис. осіб. Кожний легіон мав свої відзнаки, номер і назву.

Бойовий слон.
Сучасний малюнок.

Легіон — основна структурна одиниця римської армії.
Легіонер — воїн легіону.

У 279 р. до н. е. між римськими легіонами та військом еллінського царя Пірра відбулася битва під Аускулом. Грецькі війська здобули перемогу. Проте втрати Пірра були настільки значними, що він зауважив: «Ще одна така перемога, і я залишуся без війська». Вислів **«Піррова перемога»** позначає перемогу, яка далася надто високою ціною, або перемогу, рівноцінну поразці.

Сучасне законодавство країн Європи, Центральної і Південної Америки та значної частини Азії бере свій початок ще від уявлень про право та справедливість, закладених у Давньому Римі. Ці уявлення втілилися в писаних законах, постановах різних органів управління, судових промовах, які нині узагальнено називають «римське право». Римляни високо цінували свої закони, що знайшло відображення в таких висловах: «Право — мистецтво добра і справедливості», «Суть справедливості — жити чесно, не шкодити іншому, кожному дати те, на що він заслуговує».

- ?** 1) Сформулюйте основні ідеї римського права.
2) Як римське право вплинуло на сучасний світ?

«Марієві мули» проходили до 50 км на день із майже 30-кілограмовим спорядженням. Сучасний малюнок.

В армії була встановлена сувора дисципліна. Існувало багато різноманітних покарань для її порушників. Найбільш жорстоким із них була **децимація** — страта кожного десятого воїна в легіоні за втрату прапора, бунт або дезертирство (втеча з місця військової служби). Для підтримання дисципліни воїни мали постійно бути зайнятими: вони навчалися, працювали в таборі, будували дороги та укріплення.

Раніше за армією слідувала довга череда возів — обоз. Він повільно пересувався й був легкою здобиччю для військ ворога. За реформою Марія всі припаси та спорядження воїни несли на собі. Тому їх називали «**марієвими мулами**». Обози повністю не зникли, але стали значно меншими та більш організованими.

Завершальний етап перетворення римської армії на професійну припадає на **середину I ст. до н. е.** Це відбулося завдяки двом видатним полководцям — **Гнею Помпею та Гаю Юлію Цезарю**. Цезар змінив принципи набору до легіонів. Легіон знову зменшився до 4,5 тис. осіб, але до його складу входила кавалерія, а також значна кількість військової техніки: баліст, катапулт тощо.

На цьому етапі римська армія існувала як організація людей, єдиною справою в житті яких була війна. Їх сім'єю були передусім військові товариші та командири.

Висновки

- Протягом V ст. до н. е. — II ст. н. е. римляни фактично захопили території навколо Середземного моря, перетворивши його на «римське озеро».
- Важливим етапом римських завоювань стали Пунічні війни з Карфагеном за контроль над Західним Середземномор'ям.
- У результаті тривалого розвитку римське військо пройшло шлях від ополчення до професійної армії.

Запитання та завдання

1. Назвіть три періоди римських завоювань та території, здобуті Римом у кожен із них.
2. Яку назву мали війни Риму з Карфагеном? Якими були їх наслідки?
3. Заповніть таблицю «Етапи творення професійної римської армії».

Назва	Стислий зміст
Царський Рим	
Реформа Камілла	
Реформа Марія	
Реформа Цезаря	

§ 48. Римська імперія

1. Криза Республіки. Наприкінці I ст. до н. е. Римська республіка переживала кризу. Її основною причиною було те, що система управління Риму була розрахована на одне місто, а не на цілу імперію. Крім того, завоювання величезних територій вплинуло й на римське суспільство.

- У ході війн було взято в полон і перетворено на рабів величезну кількість людей. Праця рабів стала основою римського господарства.
- Розвинулася значна **соціальна нерівність** усередині римського суспільства. Постійні війни збагатили окремих людей, але чимало селян втратили свою землю через тривалу військову службу.
- Падіння цін на хліб, який у великій кількості надходив із Сицилії та Африки, зробило землеробство неприбутковим. Селянські господарства занепадали, а їхні власники переселялися до міст і жили там за державні кошти.

- Римська влада втрачала демократичний характер. Шлях до виборних посад забезпечувався знатністю й багатством. Багаті римляни «купували» на виборах голоси збіднілих співгромадян, влаштовуючи народні гуляння та роздаючи безкоштовний хліб.

Соціальна нерівність спричиняла народні заворушення. На цій хвилі у 20—30-х рр. II ст. до н. е. до влади прийшли **брати Гракхи** — народні трибуни, які намагалися проводити реформи. Їхнім завданням було покращити становище землеробів та міської бідноти. Проте прихильники заможних і впливових senatorів убили братів Гракхів та їхніх послідовників, а реформи було скасовано.

? Чому братам Гракхам не вдалося досягти своєї мети?

2. Диктатура Цезаря. Криза влади змусила Сенат і магистратів наділити військових командувачів — **диктаторів** — великими повноваженнями. Така можливість була здавна передбачена римськими законами. Проте диктатори отримували свої повноваження на обмежений термін.

ПРИГАДАЙТЕ

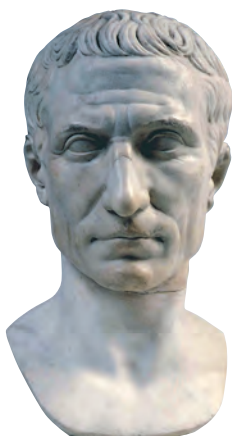
1. Назвіть основні органи влади Римської республіки.
2. Що таке Пунічні війни? Коли вони відбулися? Якими були їхні наслідки?

Римські монети.

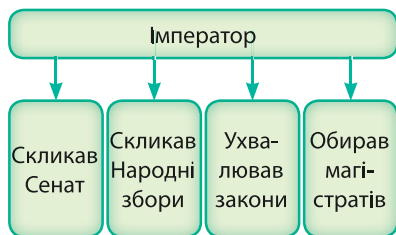
Диктатор — у період Римської республіки одноосібний правитель, вища посадова особа, яку Сенат призначав у разі найбільшої небезпеки для держави. Пізніше — воєначальник, який захопив владу в Римі завдяки контролю над армією.

Смерть Цезаря.
Художник Жан-Леон Жером.

Мармурове погруддя
Гая Юлія Цезаря.

Серед змовників-убивць Гая Юлія Цезаря був і його найближчий соратник Марк Юній Брут. Побачивши перед смертю його обличчя, Цезар вигукнув: «**І ти, Бруте?**». Нині цей крилатий вислів означає зраду близької людини.

Влада імператора.

Диктатори нерідко змагалися за владу між собою, що призводило до громадянських війн. Диктатор **Гай Юлій Цезар** (100—44 р. до н. е.) був видатним воєначальником, який підкорив племена галлів, що жили на території сучасної Франції. У громадянській війні він переміг іншого полководця — Гнея Помпея та проголосив себе довічним диктатором з абсолютною владою.

На завойованих Римом територіях Цезар створював римські колонії та переселяв туди найбідніших римських громадян. Близько 80 тис. ветеранів та бідняків отримали земельні наділи в провінціях. Так він намагався уникнути народних заворушень, а також хотів віддячити воїнам, на підтримку яких спирався в боротьбі за владу в Римі.

Цезар правив Римом чотири роки. Він був переконаний, що вся політична й військова влада в Римі належить йому та не зважав на протистояння різних політичних угруповань. Це призвело до того, що в 44 р. до н. е. Цезаря вбили прихильники республіканського ладу, які боялися, що він захоче повернути давні царські порядки.

? Який титул мав Цезар? Ким він був до того, як став одноосібно правити Римом?

3. Октавіан Август — імператор Риму. Після смерті Юлія Цезаря його прийомний син **Октавіан** (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.) переміг ворогів батька. Сенат проголосив його **Августом** («обраним богами»).

За правління Октавіана Августа система управління Римом змінилася. Тепер і цивільна, і військова влада належала лише йому. Старі органи влади, які діяли за часів Республіки, було збережено, але лише формально. Усіх магістратів віднині призначав імператор, він скликав Сенат і командував військом. Офіційно Октавіан Август був не консулом і не диктатором, як його попередники, а **принцепсом**. У давнину так називали найстаршого сенатора, проте в часи правління Октавіана Августа та його наступників це був лише титул.

Тому правління Октавіана Августа та його наступників історики називають **принципатом**. Фактично ж Октавіан Август був імператором, а Рим — **імперією**.

Після смерті Октавіана Августа прирівняли до богів і запровадили **культ імператора**. Відтоді вважалося, що всі римські імператори мають божественне походження.

? Що означав офіційний титул Октавіана Августа? Чи відповідав він його реальним повноваженням?

4. Розквіт Римської імперії. У I—II ст. н. е. Римська імперія переживала розквіт. Це був час відносного миру та безпеки. Розвинулася торгівля не лише всередині Риму, але й із далекими землями: Африкою, Індією, Китаєм. Землі імперії поділялися на провінції, якими управляли намісники. Кордони імперії захищали фортеці та легіони. У **212 р. н. е.** все населення імперії отримало римське громадянство та пов'язані із цим права.

Римською імперією правили імператори — спадкоємці Октавіана Августа. В історію вони увійшли як «п'ять добрих імператорів». Це **Нерва, Траян, Адріан, Антонін Пій, Марк Аврелій**. Кожен із них мав здобутки, які запам'яталися людям. Нерві, за висловом римського історика Тацита, вдалося поєднати непоєднуване — принципат і політичну свободу. Траян став для римлян взірцем успіху, усі наступні імператори прагнули бути схожими на нього. Антонін носив прізвисько Пій («Благочестивий») за справедливість, милосердя та добре ставлення до простого народу. Марк Аврелій для римських вчених був втіленням мудрого правителя, його називали філософом на троні.

? Користуючись додатковими джерелами, підготуйте повідомлення або презентацію про правління «п'яти добрих імператорів».

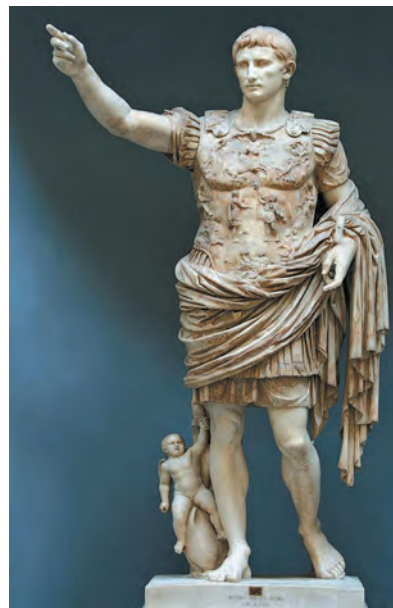
Висновки

- Наприкінці I ст. до н. е. Римська республіка переживала кризу.
- Август створив імперію, у якій вся влада належала імператору.
- Час розквіту Римської імперії припадає на I—II ст. н. е.

Запитання та завдання

1. Що стало причиною кризи в Римській республіці? Якими були її наслідки?
2. Якою була політика Юлія Цезаря?
3. Якими були основні повноваження римського імператора?

Мармурова статуя Октавіана Августа.

? Ким був Октавіан? Як він став Августом?

Вал Адріана у Великій Британії — оборонна споруда, що мала захищати римські володіння від нападів варварів із півночі. Сучасний вигляд.

§ 49. Культура Риму

ПРИГАДАЙТЕ

1. Пригадайте основні принципи давньогрецького мистецтва.
2. Коли та внаслідок чого відбувся приплив величезної кількості багатств до Риму?

Римська мозаїка із волоським горіхом та мишею.

Римський посуд із кольорового скла.

1. Мистецтво. До середини I ст. до н. е. римляни жили дуже скромно та майже не користувалися предметами розкоші. Римське мистецтво було дуже простим. На нього значною мірою вплинула культура етрусків.

Під впливом елліністичної культури римське мистецтво змінилося, стало більш вишуканим. Римляни досягли великої майстерності у виготовленні ювелірних виробів, мозаїк, роботі зі склом, скульптурі. Багато грецьких скульптур збереглося до наших днів завдяки їх римським копіям.

Головною рисою римського мистецтва було те, що воно стало **портретним**, тобто відтворювало реальні риси обличчя людини. Це стосувалося як скульптури, так і живопису. Мармурові погруддя імператорів установлювали по всій імперії, щоб піддані бачили свого правителя.

? Чим мистецтво Риму відрізнялося від мистецтва Греції?

2. Література. Найбільше в Римі цінувалося **ораторське мистецтво** — уміння грамотно й красиво говорити, виголошувати переконливі промови. Красномовство було необхідним умінням для політичних діячів і юристів. Найвидатнішим оратором Давнього Риму був сучасник Августа **Марк Туллій Цицерон**. Його діяльність вплинула на всю римську літературу. Ораторський талант мав Гай Юлій Цезар. Його промови вирізнялися лаконічністю, чіткістю думки та змістовністю.

Спочатку римська література розвивалася під сильним впливом Греції. Римські поети намагалися копіювати стиль грецьких. Також римляни перекладали латиною грецькі літературні твори, зокрема поеми Гомера та тексти театральних вистав.

Лише з кінця II ст. до н. е. римська література набувала самостійності. У театрі популярним став жанр сатири. Сатиричні п'єси перш за все викривали занепад моралі та відмову римлян від простого та скромного життя, засуджувалося їх прагнення розкоші. Видатним поетом був **Тіт Лукрецій Кар**. Він написав філософську поему «Про природу речей».

Римський Форум — головна площа в центрі міста. Сучасний малюнок.

Найбільшого розквіту римська поезія набула за часів правління Октавіана Августа. Видатними поетами цього періоду були **Вергілій** — автор поеми «Енеїда», та **Гораций**, який із гумором критикував римлян за надмірну пристрасть до розкоші.

У подальші роки, коли Римська імперія переживала занепад, а імператори швидко змінювали один одного на престолі, римські письменники звернулися до тем моралі та філософії. Це були **Сенека**, **Тацит**, **Пліній**. Крім того, популярним був жанр історії — писали як про далеке минуле, наприклад походи Александра Македонського, так і про події, учасниками яких були самі автори, наприклад «Записки про галльську війну» Цезаря. Найвідомішим римським істориком був **Тит Лівій**, автор «Історії від заснування міста [Рима]». Письменник єврейського походження **Йосиф Флавій** написав праці «Юдейські старожитності», де виклав історію єврейського народу з давніх-давен, і «Юдейська війна», у якій описав події єврейського повстання проти Риму в 66—71 рр. н. е.

? Що таке ораторське мистецтво? Де його використовували?

3. Архітектура. Римляни були вправними архітекторами та будівельниками. Вони вміли зводити арки та куполи — архітектурні конструкції, ще не відомі у Стародавньому світі, і винайшли цементуючий розчин на основі вапняку. Також вони розвинули ті архітектурні принципи, які були винайдені у Греції.

Визначними архітектурно-інженерними спорудами Давнього Риму були акведуки, дороги та мости.

Освоєння нових земель Рим починав із доріг. Широкі, рівні та прямі римські дороги дозволяли за потреби швидко переправляти легіони з одного кінця імперії в інший,

Каменя — рельєфне зображення, вирізьблене в напівкоштовному камені або мушлі.

У римській провінції Єгипет серед римлян набула поширення практика поховань за давньоєгипетськими традиціями. До поховання померлого клали його прижиттєвий портрет. Ці зображення отримали назву Фаюмських портретів.

Спорудження акведука. Акведуками воду доправляли із гірських джерел до міст. Завдяки невеликому нахилу вода довільно текла вниз, до міста. До будинків її підводили глиняні або свинцеві труби.

Мармурова скульптура імператора Октавіана Августа.

Аппієва дорога в Римі. Сучасний вигляд.

швидко доставляти повідомлення, а також сприяли розвитку торгівлі. Багато доріг було споруджено силами легіонерів.

Будівництво римської дороги було тривалим процесом. Спочатку землеміри вивчали місцевість. Над річками і провалами будували мости, у горах прокладали тунелі, у низинах та болотах робили насипи, щоб вирівняти ділянку під будівництво. Після цього прокопували два стічні рови. Шар ґрунту знімався до каменю, який посипали піском та крейдою. Потім укладали чотири шари каменю та щебеню завглибшки 1,5 м, а зверху клали великі плоскі камені. У центрі дорога мала бути випуклою, щоб на ній не затримувалася вода.

? Чому якісні дороги були важливими для Риму?

Висновки

- Римське мистецтво було дуже простим, поки Рим не перетворився на світову імперію та не ознайомився з досягненнями інших культур.
- Римська література тривалий час перебувала під сильним впливом грецької.
- Римляни досягли великої майстерності в архітектурі та інженерній справі.

Запитання та завдання

1. Які культури мали найбільший вплив на формування римського мистецтва?
2. Назвіть видатних письменників Давнього Риму.
3. Техніку будівництва яких архітектурно-інженерних споруд удосконалили римляни? Які функції виконували ці споруди?

Практична робота

Повсякденне життя римлян за часів Імперії

1. Загальні риси. Життя римлян дуже змінилося за часів Імперії. Через приплив багатств із пограбованих провінцій жителі Рима витрачали величезні кошти на розваги та предмети розкоші. Працювати було не вигідно. Більшість товарів, а найголовніше — зерно, задешево поставляли з провінцій. Рим був наповнений плебсом, який вимагав «хліба й видовищ». Безкоштовні роздачі хліба, грошей і циркові вистави позбавляли плебеїв бажання й потреби працювати.

2. Бенкет. Бенкети влаштовували ввечері. На них запрошували музик, які розважали гостей. Гості виголошували тости на честь господаря. Слуга наливав гостям у кубки сильно розведене з водою вино. Пити вино нерозведеним вважалося варварством. Їли лежачи, їжу брали руками.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому Римська республіка опинилася у стані кризи? До чого це призвело?
2. Завдяки чому жителі Рима почали жити в розкоші?

Колізей у Римі. Сучасний вигляд.

Вечеря заможних римлян.
Сучасний малюнок.

Давньоримська мозаїка,
що зображує різні продукти харчування.

Кушетка з дерева та слонів'ї кістки. На таких меблях римляни лежали та їли під час бенкетів.

Із листа Кассія до Руфа (кінець I ст. н. е.)

Ти запитуєш мене щодо бенкету, який плануєш улаштувати для своїх друзів. Хоча Цицерон і стверджує, що «найменш почесними є професії продавця риби, м'ясника, кухаря та того, хто готує соуси», я з великою повагою ставлюся до людей, які вміють гарно прийняти гостей та подати їм найкращі страви. На думку поета Ювенала, на бенкеті, вартому такої назви, мають бути присутні «величезний омар зі спаржею, корсиканська барабуля, найкраща мінога, яку тільки може запропонувати Сицилія, гусяча печінка, каплун (спеціально відгодований півень), розміром із будинок, гарно засмажений кабан, трюфелі і яблука». Замість усього переліченого я віддаю перевагу вишуканій їжі, яку пропонує Апцій у своїй кулінарній книзі. Ти можеш знайти її в обох громадських бібліотеках, заснованих імператором Августом. Хто ж не буде приємно вражений, побачивши на столі такі страви:

Закуска

- Солоні риба і яйця.
- Фаршировані поросся.
- Шматочки мізків, зварені в молоці з яйцями.
- Варені опеньки із соусом і приправлені перцем, приготівленим на риб'ячому жирі.
- Ведмежатина з прянощами в меду й соусі з олії та яєць.

Гаряче

- Лань, засмажена в цибульному соусі.
- Єрихонські фініки, виноград, олія і мед.
- Страус у солодкому соусі.
- Горлиця, зварена разом із власним пір'ям.
- Смажений папуга.
- Млинці, фаршировані м'ясом поросяти та голубів.
- Окіст у тісті з інжиром і лавровим листям, политий медом.

Солодке

- Асорті з кондитерських виробів із трояндами.
- Очищені фініки, фаршировані горіхами й кедровими горішками, смажені в меду.
- Теплі африканські тістечка із солодким вином і медом.

- 1) Ім'я якого правителя Риму згадується в листі?
- 2) Які професії згадано в листі? Який із цього можна зробити висновок?
- 3) Який основний підсолоджувач називає Кассій?
- 4) Які страви пропонує Ювенал, а які — сам Кассій?
У чому, на вашу думку, полягає різниця між вишуканим і невишуканим бенкетами?
- 5) Назвіть регіони, із яких походять складові перелічених у листі страв: риба, папуга, страус, ведмежатина, інжир, фініки, трюфелі, кедрові горішки, перець (пряність). Про що це може свідчити?

3. Гладіаторські бої. Давньогрецьке мистецтво театру в Римі зазнало змін. Високохудожні трагедії показували в будинках знаті для вузького кола поціновувачів. Широкий загаль віддавав перевагу виступам коміків, вуличних музик, а також масштабним **гладіаторським боям**. Вважається, що їх початок поклав Гай Юлій Цезар. Бої відбувалися на арені, найвідомішою з яких став римський **Колізей**. Його будівництво було закінчене у 80 р. н. е. Він уміщував 50 тис. глядачів.

Гладіаторські бої організовував спеціальний чиновник із наближених до імператора. **Гладіаторів** купували як рабів на ринках, але ними могли добровільно ставати вільні люди. Майбутніх гладіаторів селили в казармах, там вони проходили навчання під керівництвом наставників. Існував і госпіталь для лікування поранених під час боїв.

На день могло відбуватися до сотні поєдинків між гладіаторами. Поєдинок не одразу закінчувався смертю одного з учасників, і тоді переможець запитував в імператора, чи залишати супернику життя. Якщо імператор піднімав великий палець угору, то людині залишали життя, якщо вниз — добивали.

Глядачі робили грошові ставки на своїх улюбленців. Це ще більше підігрівало інтерес до поєдинків.

Дуже популярні серед народу гладіатори могли сподіватися на тривалу та успішну службу, після завершення якої вони ставали наставниками для нових гладіаторів. Часто вони навіть мали шанувальників.

Серед римлян надзвичайно популярними були поєдинки диких тварин. Їх тисячами відловлювали в далеких краях і доправляли в Рим, де на них чекала загибель.

Засуджених на смерть злочинців, а також християн (їх у Римській імперії переслідували протягом 300 років), виводили беззбройними на гладіаторську арену, щоб їх роздерли дикі тварини.

У Римі влаштовували масштабні видовища, які мали відтворювати історичні битви. Одного разу на заповненій водою арені Колізею плавали справжні бойові кораблі — так зображали морську битву Пунічних війн.

? Поміркуйте, чи була згода пересічного римлянина стати гладіатором смертним вироком. Чому вільні люди погоджувалися йти на такий ризик?

Пальці вниз. Художник Жан-Леон Жером.

Гладіатор — воїн, який бився на арені для втіхи глядачів.

Гладіатор. Сучасний малюнок.

Давньоримські мозаїки, що зображують бої гладіаторів. Існували різні види гладіаторів, кожен із яких мав власний набір озброєння. Людина в білому одязі із чорними смугами — наставник бійців.

? Як могло скластися життя успішного гладіатора?

Шанувальниці вітають переможця. Сучасний малюнок.

Із листа Кассія до Донація

Пишу тобі з Африки, із Тамугаді, куди наш імператор Траян відправив мене для відлову диких тварин, оскільки наш народ потрібно постійно розважати, щоб не було повстань, які обходяться дорожче за будь-яких тварин. Народ вимагає видовищ усе більш і більш незвичайних. Йому набридло бачити пантер, запряжених у колісниці, слонів, які пишуть хоботами на піску ім'я нашого імператора, гладіаторів, які б'ються з левами. Сьогодні вони хочуть бачити, як ведмеді б'ються з буйволами, а бики — із носорогами.

Марк, якого ти, звісно, знаєш, розповідав мені, що був свідком у Колізеї жахливого видовища: начальник школи гладіаторів зазік до смерті людину, примушуючи її відривати величезного ведмедя від буйвола. Четверо людей загинуло...

Я вважаю, що ці ігри є надто жорстокими, але, кажуть, вони забезпечують мир і спокій... Чи надовго? Тим більше, що відлов хижаків стає все більш складною справою. У деяких районах вони зовсім зникли, як, наприклад, гіпопотами в Нубії, месопотамський лев, слони в Північній Африці, звідки я тобі пишу...

- ? 1) Звідки Кассій пише листа? Як римляни називали цей регіон?
 2) Як Кассій ставиться до розваг на арені?
 3) Із якою метою і для кого організовували гладіаторські бої?
 4) Як відлов тварин для розваг вплинув на природу?

§ 50. Народи — сусіди Риму

1. Сармати. Сусідами Римської імперії було багато народів: кельти, германці, даки, сармати, парфяни тощо. Вони залишили власний слід в історії. У III ст. до н. е. — III ст. н. е. місце скіфів у степовій частині України зайняли племена **сарматів**. Вони, як і кіммерійці та скіфи, були іраномовним народом. Їхній побут мало відрізнявся від побуту попередників — вони так само кочували, займалися скотарством, їхні сім'ї жили в кибитках.

Сармати були племенем воїнів, яке здійснювало набіги на своїх сусідів: вони витіснили з українських степів скіфів, загнавши їх на Кримський півострів, а потім активно воювали з Римською імперією. Їхнє військове мистецтво дещо відрізнялося від скіфського. Скіфи були перш за все вправними лучниками, сармати ж уславилися своєю важкою кіннотою, яка віддавала перевагу рукопашному бою.

Кінний сарматський воїн був захищений панциром із металевих або рогових пластинок і конічним шоломом. Його зброєю були важкий спис та довгий залізний меч. Сарматські коні теж мали броню.

Померлих сармати ховали в курганах разом із найкращою зброєю та коштовними прикрасами.

? Який кочовий народ жив у причорноморських степах до сарматів?

2. Кельти. На території Західної та Центральної Європи сусідами Римської імперії були племена **кельтів**. На землях сучасної України кельти заселяли Закарпаття.

Кельтів, які проживали на території сучасної Франції, римляни називали **галлами**. Саме з ними воював Юлій Цезар. Кельтів — жителів сучасної Великої Британії — називали **бриттами**.

Кельтські племена були дуже войовничими. Вони воювали між собою, а також нападали на сусідні народи й племена. Серед кельтів нерідко зустрічалися жінки-воїни. Найвідомішою серед них була Боудікка — королева кельтів Східної Англії. У 60 р. н. е. вона підняла повстання проти римського панування, проте зазнала поразки.

Фігурка дельфіна із золота й кристалу із сарматського Ногайчинського кургану. I ст. до н. е.

Сарматська золота корона з Новочеркаського кургану.

Сарматські воїни.

Реконструкція кельтського будинку. Його стіни зроблені з лози й обмазані глиною, дах вкритий соломом. У центрі будинку — вогнище та казан для приготування їжі.

Золоте зображення кельтського бога-оленя.

Золота нашійна кельтська прикраса.

Кельти були землеробами. Вони жили в укріплених поселеннях, розміщених на верхівках пагорбів. Коли поселення розрослося і навколишні землі не могли прогодувати всіх його жителів, частина людей переселялася до нових місць. Так кельти розселилися європейськими просторами.

Племена кельтів на загальних зборах обирали вождів, які очолювали військо. За потреби (наприклад, для ведення бойових дій) кілька племен могли об'єднатися та обрати короля або королеву.

Усі племена кельтів шанували **друїдів**. Друїди були жерцями. Вони виконували обряди, які мали гарантувати племені виживання, а також здійснювали правосуддя. Також вони були хранителями законів, традицій і пам'яті про минуле.

Кельтські ремісники виготовляли майстерні вироби з дерева, каменю та металу, прикрашені складними візерунками.

? На основі зображення реконструкції кельтського будинку складіть коротку розповідь про життя в кельтському поселенні.

Висновки

- У часи існування Римської імперії в українських степах жив народ сарматів.
- Сармати славилися як кінні воїни, закуті у важку броню.
- На території Західної та Центральної Європи сусідами Риму були племена кельтів, які вели осілий спосіб життя й переважно займалися землеробством.

Запитання та завдання

1. Хто такі сармати? Де й коли вони жили?
2. Кого називають друїдами? Яку роль вони відігравали в кельтському суспільстві?
3. Підготуйте короткі повідомлення про народи та племена, які в різний час жили на кордонах із Римською імперією. За додатковими джерелами дізнайтеся, як на них впливало таке сусідство та що Римська імперія запозичила в них.

§ 51. Кризові явища Римської імперії

1. Криза імперії. Наступником Марка Аврелія став імператор **Коммод**, який не мав політичного хисту. Крім того, сучасники вважали його божевільним. Його змінила низка імператорів, яких позбавляли влади, якщо вони не відповідали очікуванням знаті. Таким чином, система управління, яка склалася за Октавіана Августа й трималася на сильній особі імператора, більше не працювала.

У III ст. зростання території Римської імперії зупинилося, а сама вона переживала кризу. Основною причиною цього була слабкість державного управління. Іншою причиною було те, що господарство Риму трималося на праці рабів. Через відсутність нових завоювань, а відтак і надходження нових рабів нікому було обробляти великі земельні володіння та працювати в шахтах. Правителі Риму намагалися вилучати багатства з провінцій, фактично грабуючи їх, що неодноразово призводило до жорстоких повстань.

Внутрішнім безладдям одразу скористалися численні сусіди Риму: його прикордонні провінції потерпали від навали германських племен на заході та парфян на сході. Одне за одним повставало корінне населення провінцій: маркомани, готи, франки, алемани, вандалі. У другій половині III ст. римляни залишили Британію, Баварію, Галлію, Сирію.

2. Реформи Діоклетіана. Імператор **Діоклетіан** провів низку реформ, головною з яких був поділ імперії на західну та східну частини. Реформи на деякий час припинили розпад імперії та зміцнили її становище.

Реформи Діоклетіана (284—305 рр. н. е.)

1) *Політична реформа.* У 286 р. н. е. імперію було поділено між двома співправителями: Діоклетіан керував східними провінціями імперії із центром у місті Нікомедія, а його співправитель Максиміан — західними провінціями із центром у Медіолані. У 293 р. н. е. систему подвійного співправління було перетворено на **тетрархію** (у перекладі із грецької — влада чоти-

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли Рим перетворився на імперію?
2. Якими були повноваження римського імператора?
3. Назвіть народи — сусіди Риму.

Мармурове погруддя імператора Коммода в образі героя Геркулеса. Коммод вважав себе видатним воїном, охоче виходив на гладіаторську арену в Колізеї та вбивав диких тварин.

Палац Діоклетіана (місто Спліт, Хорватія). Сучасний вигляд.

Мармурова голова Діоклетіана.

У результаті військової реформи Діоклетіана військової влади було позбавлено намісників провінцій. Військову службу на добровільних засадах було ліквідовано. Загальна кількість армії досягла 1 млн осіб. Керували легіонами лише професійні воїни. Начальники всіх військових підрозділів підпорядковувалися безпосередньо августам і цезарям.

рьох), в основу якої було покладено висування людей на вищі посади за їхні заслуги. Відтепер Римською імперією правили два августи — Діоклетіан і Максиміан та два їхні помічники-співправителі — Гай Галерій і Констанцій Хлор. Сам Діоклетіан став носієм титулу «домінус» (повелитель), а створену ним систему назвали **домінатом**.

? Чому Діоклетіан поділив управління імперією?

- 2) *Адміністративна реформа*. Давні провінції було поділено на дрібніші частини, і відтепер у Римській імперії налічувалося близько 100 нових провінцій. Десять-дванадцять провінцій об'єднувалися у великі територіальні округи — **діоцези**. Усього було 13 діоцезів, очолюваних намісниками, підпорядкованими тетрархам. Такий поділ остаточно відокремив військову владу від цивільної, полегшив оборону і контроль за провінціями, послабив владу намісників і провінцій.
- 3) *Військова реформа*. Діоклетіан поділив римську армію на дві частини:
  - регулярні пересувні війська, які перебували при кожному із чотирьох тетрархів і склалися частково з піхотинців, а переважно з важкої кавалерії;
  - прикордонні й берегові війська, що формувалися за рахунок щорічного призову римських громадян. У цих формуваннях служили й варвари, кількість яких у складі римської армії постійно зростала.
- 4) *Грошова реформа*. Було вилучено з обігу знецінені й фальшиві монети. Із 294 р. розпочалося карбування нових золотих, а через деякий час і срібних монет. Проте реформа провалилася. Нові монети швидко

зникли з обігу (населення ховало їх «на чорний день»), і Діоклетіан був змушений відновити карбування звичайних розмінних монет із нижчою вартістю.

- 5) *Цінова реформа.* У 301 р. Діоклетіан, прагнучи зупинити зростання цін, видав закон про максимальні ціни, згідно з яким встановлювалися фіксовані межові ціни на продукти харчування, послуги, предмети першої необхідності. За перевищування цін або приховування товарів запроваджувалася смертна кара. Встановлювалася також єдина по всій імперії заробітна плата для робітників, ремісників і державних службовців. Проте зупинити зростання цін закон не зміг.
- 6) *Податкова реформа.* У 239—290 рр. для визначення кількості платників податків було проведено загальний перепис населення імперії. Після цього було запроваджено єдиний подушний податок. Від сплати податків звільнялися тільки жителі Риму. Щорічну суму податків встановлювали на термін п'ять років і лише після цього переглядали.
- 7) *Релігійна реформа.* У Римській імперії було здійснено спробу запровадити єдиний для всієї імперії культ особи імператора. Своім покровителем Діоклетіан обрав Зевса, а Максиміан — Геркулеса. Імператорів вшановували як богів, перед їхніми статуями здійснювали богослужіння, а зверталися до них зі словами «повелитель» і «бог». Проти цього виступали християни. Було видано чотири укази проти християн, які забороняли їх збори, зобов'язували руйнувати їхні церкви й спалювати священні книги. Під загрозою смерті християни мали зректися своєї віри.

Висновки

- Із кінця II ст. Римська імперія увійшла в тривалу кризу.
- Причинами кризи були недосконалість системи управління та неефективне ведення господарства, засноване на пограбуваннях провінцій та праці рабів.
- Реформи Діоклетіана на деякий час покращили становище імперії.

Запитання та завдання

1. Якими були причини кризи в Римській імперії?
2. У чому проявлялася криза Римської імперії?
3. Назвіть найважливіші реформи Діоклетіана. Як вони допомогли подолати кризу?

Відомо, що римський імператор Діоклетіан — перший, хто обмежив термін імператорського правління до 20 років і був єдиною людиною, яка виконала цю умову. Залишивши справи, Діоклетіан оселився у своєму маєтку в Спліті (сучасна Хорватія) і жив там усамітнено. Коли його намагалися переконати повернутися до влади, колишній імператор відповів: «Якби ви бачили, яку я виростив капусту, то ви б не робили мені таких пропозицій!».

Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду преторіанця — воїна, який служив в особистій охороні римського імператора. Преторіанці були могутньою політичною силою в Давньому Римі. Вони посадили на трон і позбавили влади не одного імператора.

§ 52. Падіння Західної Римської імперії

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть основні риси вірувань і релігії давніх римлян.
2. Чому за правління імператора Діоклетіана відбувалися переслідування християн?

Через постійні переслідування зібрання християн були таємними. Нерідко вони відбувалися в підземних приміщеннях — катакомбах. Це породило багато чуток у Римі. Наприклад, вважалося, що оскільки в головному таїнстві літургії — Причасті — їдється про «плоть і кров Христа», люди, не знаючи, що мається на увазі хліб і вино, вірили, що християни дійсно їдять людей.

Зрештою у **313 р.** імператор Константин видав Медіоланський едикт, який урівняв християнство з іншими релігіями і припинив переслідування християн. У **380 р.** імператор Феодосій I визнав християнство державною релігією.

1. Християнство. Християнство виникло в Палестині за часів правління імператора Октавіана Августа. У цей час з'явився Ісус із Назарета, який навчав людей любити Бога і своїх ближніх. Він називав себе Сином Божим, а послідовники називали його Месією.

Ісус проповідував, що земні царства минуці, а єдиним вічним є Царство небесне. Римська влада вважала нове вчення небезпечним, оскільки боялася, що воно підбурює людей до повстання. Тому Ісуса було страчено, але його учні та послідовники стверджували, що бачили його після смерті. Віра у Воскресіння Сина Божого лягла в основу нової релігії — **християнства**.

Учні Ісуса — **апостоли** — поширили його ідеї по всій імперії. Вони навчали, що нова релігія відкрита для будь-якої людини, яка вирішила пройти обряд хрещення. Влада переслідувала християн, багато з них прийняли мученицьку смерть, але це не завадило християнству за 300 років поширитися в Єгипті, Сирії, Малій Азії, Греції та інших частинах імперії. У Єгипті деякі християни пішли в пустелю, щоб уникнути переслідувань, і жили усамітнено. Так виникли перші ченці та монастирі.

- ?**
- 1) Яка віра стала основою християнства?
  - 2) Хто такі апостоли?

2. Правління Константина Великого. Наступник Діоклетіана імператор **Константин** намагався відродити імперію, використовуючи зростання впливу християнства. Воно мало стати основою нової культури в імперії, яка б сприяла її об'єднанню. Зібравши єпископів, він зобов'язав їх розробити церковні догми (правила) та створити сильну організацію. Це відбулося у **325 р.** на Першому Вселенському соборі в Нікеї. На цьому соборі було укладено **Символ віри** — короткий виклад єдиних для всього християнства догм, яких мав дотримуватися кожен віруючий. Це дозволило уникнути дроблення релігії та церкви на ворожі одна одній організації.

Константин прихильно ставився до християн, яких вважав менш розбещеними та корисливими, ніж римлян.

Бронзова статуя імператора Константина біля собору в Йорку (Велика Британія). Напис на п'єдесталі пов'язаний із легендою. Напередодні важливої битви Константинові приснився сон, у якому в небі він побачив знак з іменем Ісуса Христа й написом «Цим знаком переможеш». Константин наказав намалювати цей знак на щитах своїх воїнів, і в тій битві він дійсно здобув перемогу.

Він зробив християнство державною релігією та підтримував церкву. Проте сам він прийняв християнство лише перед смертю.

У 330 р. Константин переніс столицю імперії з Рима до Візантія, але це ще більше ускладнило ситуацію в державі та прискорило її падіння. Тим часом нова столиця, яку на честь імператора назвали Константинополем, багатіла й за розмірами та пишністю не поступалася Риму.

? Хто й коли переніс столицю Римської імперії до міста Візантії?

3. Падіння Західної Римської імперії. У 395 р. імператор Феодосій I поділив імперію між своїми двома синами, сподіваючись, що це допоможе краще захищати її кордони. Так виникли **Західна Римська імперія** та **Східна Римська імперія**.

У цей період кількість варварів у населенні Римської імперії ставала все більшою. Із дозволу імператорів вони переселялися на її територію та служили в римському війську, отримуючи за це платню. Натомість інша частина варварів продовжувала здійснювати напади на імперію й воювати проти її захисників — теж варварів. Варварські племена переселялися далі на захід під тиском кочівників-гунів, які прийшли з азіатських степів. Незабаром Західна Римська імперія зіткнулася з навалом племен гунів. У 451 р. відбулася битва на **Каталаунських полях** у Галлії. У ній римське військо під

Зображення риби та анаграма імені Христа були символами, які використовували перші християни.

Феодосій I — останній імператор єдиної Римської імперії.

Римляни та їхні союзники — варвари в битві на Каталаунських полях. Сучасний малюнок.

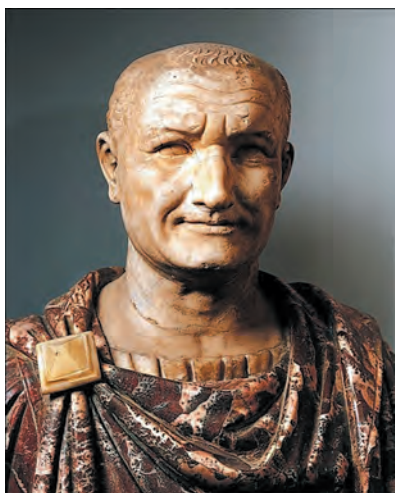
Гунський вершник. Сучасний малюнок.

керівництвом **Флавія Аеція** протистояло гунам на чолі з вождем **Аттілою**. У цій битві не було переможця, але римлянам вдалося зупинити просування гунів.

Проте це не допомогло врятувати імперію. У **410 р.** Рим був пограбований варварськими племенами **готів**, а в **455 р.** — **вандалів**. У **476 р.** готський вождь **Одоакр** змусив римського імператора **Ромула Августула** зректися престолу. У наступні десятиліття на території Західної Римської імперії виникли **варварські королівства**, на основі яких згодом сформувалися європейські держави Середньовіччя.

Східна Римська імперія проіснувала ще тисячу років під назвою **Візантійська імперія**.

Ромул Августул — останній імператор Західної Римської імперії.

Висновки

- Протягом 300 років Римською імперією поширилася нова релігія — християнство.
- У 395 р. Римську імперію було поділено на дві частини. Появилися Західна Римська імперія та Східна Римська імперія.
- 476 р. вважається датою падіння Західної Римської імперії.

Запитання та завдання

1. Якою була доля християн до того, як християнство зрівняло в правах з іншими релігіями?
2. Чому Константин приділяв багато уваги розбудові християнської церкви?
3. За яких обставин відбулося падіння Західної Римської імперії?

§ 53. Слов'яни та їхні сусіди

1. Історія слов'ян. Процес формування предків українців — племен слов'ян — розпочався одночасно з розвитком Давніх Греції та Риму. Слов'яни є автохтонним, тобто місцевим населенням Східної Європи.

Археологами було підтверджено, що предки слов'ян жили в лісовій та лісостеповій частинах України вже в бронзовий вік. Вони були сусідами степових кочівників: киммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли припинила своє існування Західна Римська імперія?
2. Хто такі киммерійці, сармати, скіфи? Де і коли вони жили?

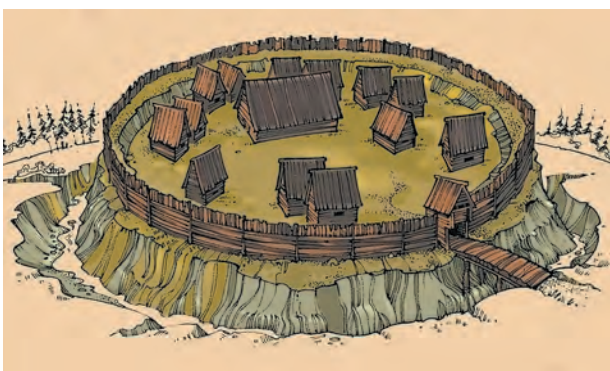
Українські землі в II—VII ст.

- ?**
- 1) У долинах яких річок розташована прабатьківщина слов'ян? У яких напрямках вони розселилися в V—VII ст.?
  - 2) Як називалися найбільші слов'янські племена VI ст.?
  - 3) Назвіть напрямки переселення гунів і готів.
  - 4) Знайдіть на карті межі розселення антів. У долинах яких річок вони жили?

Господарство слов'ян. Сучасний малюнок.

Сучасна реконструкція поселення давніх слов'ян.

Велике розселення

слов'ян — процес розселення спільнот давніх слов'ян територією Східної, Південної та Центральної Європи, який тривав у V—VII ст. і є складовою частиною Великого переселення народів.

Соха. Сучасний малюнок.

У VI—IV ст. до н. е. скіфи підкорили місцеві племена лісостепової смуги України, які вважаються предками слов'ян, і змусили їх сплачувати данину рабами та зерном.

Античні історики, наприклад Тацит, згадували слов'ян під назвою **венеди**. У II ст. у східному напрямку на Волинь просунулися германські племена готів, винищуючи місцеві слов'янські народи, а звідти долиною Південного Бугу вийшли в причорноморські степи. Рятуючись від готів, венеди тікали в Подністров'я та Подніпров'я. Так територія розселення слов'ян була розрізана готами на східну та західну частини. Потім вони розвивалися самостійно, набуваючи специфічних рис, що врешті-решт призвело до формування антив Подніпров'я та склавинів Подністров'я й Волині. З антами пов'язане існування слов'янського військово-політичного об'єднання, яке називають **Антським союзом**. Видатний український історик М. Грушевський стверджував, що анти є предками українського народу.

До кінця IV ст. на землях сучасної України існувала мішана слов'яно-гото-сарматська культура (черняхівська археологічна культура). Вона занепала після **Великого переселення народів**, спричиненого вторг-

ненням **гунів** у причорноморські степи в **375 р.** Переселення охопило майже всю Європу й суттєво змінило її політичний, культурний та етнічний вигляд.

Складовою частиною подальшого переселення народів стало **Велике розселення слов'ян V—VII ст.** Спочатку анти й склавини перейшли південний берег Дунаю та осіли на Балканах у візантійських володіннях. Вони започаткували південну гілку слов'ян. Частина склавинів рушила на захід, дійшовши до річок Одри та Ельби, — так виникли західні слов'яни. Ті слов'яни, які залишилися в Подніпров'ї, утворили східну гілку слов'ян. Більшість готів рушила на захід, дійшовши до території сучасної Іспанії, а невелика їх група поселилася в горах Криму.

? Хто такі анти та склавини? Де вони жили?

2. Господарство. Слов'яни вели осілий спосіб життя. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, бобові. Вирощували овочеві культури — ріпу (вона була так само

поширена, як у наш час картопля), редьку, цибулю, часник, капусту. Крім цього, вирощували льон, коноплі, із яких виготовляли тканину.

Давні слов'яни використовували дві системи землеробства: підсічно-вогневу й перелогову. **Підсічно-вогнева система** була характерна для лісових районів. Вона полягала в тому, що в перший рік вирубували ліс, викорчувували коріння дерев. Після того як дерева висихали, їх спалювали. Нове поле боронували, змішуючи попіл із верхнім шаром землі, а тоді сіяли зерно. Оброблена в такий спосіб земля давала високий урожай протягом трьох-чотирьох років. Після цього розчищали нову ділянку лісу, а старе поле залишали.

У лісостеповій зоні була поширена **перелогова система** землеробства. Ділянку землі засівали протягом декількох років, а після її виснаження переходили на іншу. Для обробки землі використовували соху із залізним наконечником — лемешем.

Поряд із землеробством значне місце в господарстві східних слов'ян посідало скотарство. Вони розводили коней, велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, свійську птицю.

Слов'яни також займалися рибальством і полюванням. Навколишні ліси, болота були багаті на звірів та птахів, а в річках водилося багато риби. Підсобну роль у господарстві відіграло бортництво (збирання меду диких бджіл).

? Назвіть основні господарські заняття давніх слов'ян.

Слов'янам як етнічній спільноті відповідає ціла низка археологічних культур: **білогрудівська, чорноліська, зарубинецька, черняхівська, київська**. Серед них особливо вирізняється черняхівська культура, що існувала у II—V ст. Її характеризують як провінційно-римську, тому що завдяки сусідству з Римом удосконалювалася землеробська техніка, розвивалися ремесло (з'явилося виробництво скла, ювелірних прикрас тощо) і торгівля.

3. Поселення та житло. Слов'янські поселення розміщувалися переважно на пагорбах поблизу річок. Поселення були невеликими й часто не мали укріплень. Укріплені городища будували в тих районах, які часто зазнавали нападів кочівників.

Найпоширенішими типами житла були землянки та напівземлянки зі стінами, обмазаними глиною, та хати зі стінами з лози та глини. Дах робили із соломи або очерету. Облаштування житла було небагатим: лави вздовж стін, стіл, лежанка, піч (іноді відкрите вогнище). Поблизу жител слов'яни викопували господарські ями завглибшки до двох метрів.

Кераміка черняхівської культури.

Посуд зарубинецької культури.

Сучасна реконструкція житла черняхівської культури.

Сварог.
Художник Андрій Шишкін.

Стрибог.
Художник Андрій Шишкін.

Волхв.
Художник Андрій Шишкін.

4. Релігія. Достовірно невідомо, чи мали слов'яни та їхні предки писемність. Тому відомостей про їхню культуру та релігію збереглося дуже мало.

Слов'яни вірили в існування багатьох богів, духів, надприродних істот. Слов'яни, як і багато інших народів, вважали, що Всесвіт складається із трьох частин: верхнього — небесного, середнього — земного та нижнього — підземного. На небі жили боги та добрі духи, на землі — люди та всілякі міфічні істоти, а підземний світ був місцем для злих сил і мертвих.

Верхній, небесний світ очолювали **Сварог** та **Стрибог**. Світлого Сварога пов'язували зі спокійним, ясним, доброзичливим до людей станом неба. Похмурий «бог-батько» Стрибог уособлював темну, буремну силу, яка могла обернутися як на благо, так і на зло.

На середньому рівні між небом і землею діяли їхні сини. **Дажбог**, син Сварога, був богом сонячного світла, тепла, родючості взагалі («бог спеки»). Він відповідав за хліборобство та суспільний порядок. **Перун**, син Стрибога, був богом грому. Слов'яни вважали його також богом воїнів. Перун Громовержець їздив небом на колісниці. Слідом його колеса на небі є блискавка, а грім — це звук під час руху його колісниць.

Головними постатями нижнього, підземного світу були **Род** — володар землі й усього живого, та **Велес** — господар підземного світу.

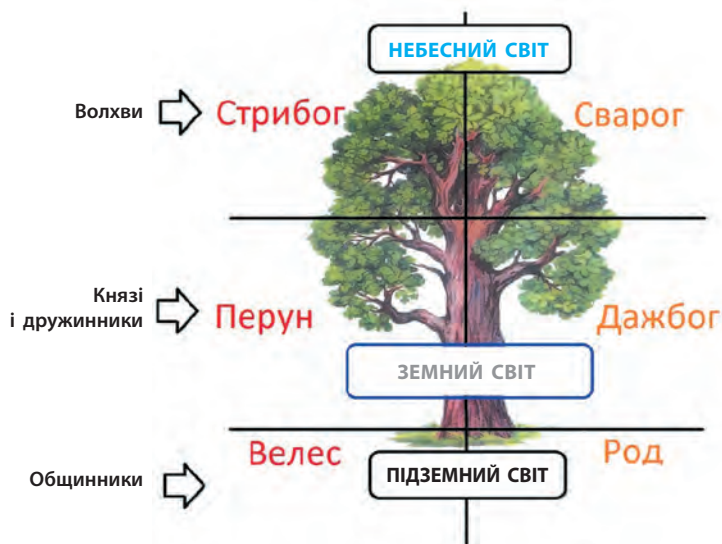
До богів підземного світу належала, імовірно, **Мати Сира Земля** — богиня землі, урожаю, Велика Мати всього живого. Богиня **Мокош** була посередницею між небесним, земним і підземним світами.

Група богів не залишалася сталою впродовж слов'янської історії. Зміни в господарстві та суспільно-політичному житті зумовили зміни в ієрархії богів: найбільше шанованими стали боги середнього світу, від яких безпосередньо залежало життя племені. Цей процес посилювався під час Великого переселення народів. Наприклад, значно змінився культ Велеса: його почали вважати богом скотарства, а згодом і торгівлі. У давнину слов'яни в розрахунках часто використовували худобу, і Велес став заступником купецтва та договірних відносин. Він також став богом урожаю, оскільки, як вирішили слов'яни, поховані в землі пращури захищають урожай. Під час жнив для Велеса завжди залишали на полі останній сніп хліба.

Із Велесом пов'язували й володіння таємними знаннями **волхвів**. Волхвами називали жерців.

? Назвіть головних богів давніх слов'ян.

Поява військових вождів із їх дружинами та формування основ державної влади спричинило те, що в другій половині I тис. вищим богом слов'яни почали вважати Перуна. Саме це, імовірно, мав на увазі візантійський історик Прокопій Кесарійський, коли писав, що анти й склавини «вважають, що тільки один бог — творець блискавок є володарем усього світу, і приносять йому в жертву биків та всіх інших тварин».

Основні боги слов'ян.

Дажбог.
Художник Андрій Шишкін.

Перун Громовержець.
Художник Андрій Шишкін.

Велес.
Художник Андрій Шишкін.

Висновки

- Слов'яни є місцевим населенням лісової та лісостепової смуг України. Античні письменники називали слов'ян венетами.
- Складовою частиною Великого переселення народів стало Велике розселення слов'ян V—VII ст.
- Слов'яни вели осілий спосіб життя. Вони займалися землеробством, скотарством, а також рибальством, полюванням і бортництвом. Важливу роль у їхньому житті посідала віра в різних богів.

Запитання та завдання

1. Що таке Велике переселення народів? Яку подію вважають його початком?
2. Де жили слов'яни до свого розселення?
3. Чому в другій половині I ст. серед усіх богів слов'яни найбільше почали шанувати Перуна — покровителя воїнів?

Перевірка знань

Варіант 1

Варіант 2

1

2

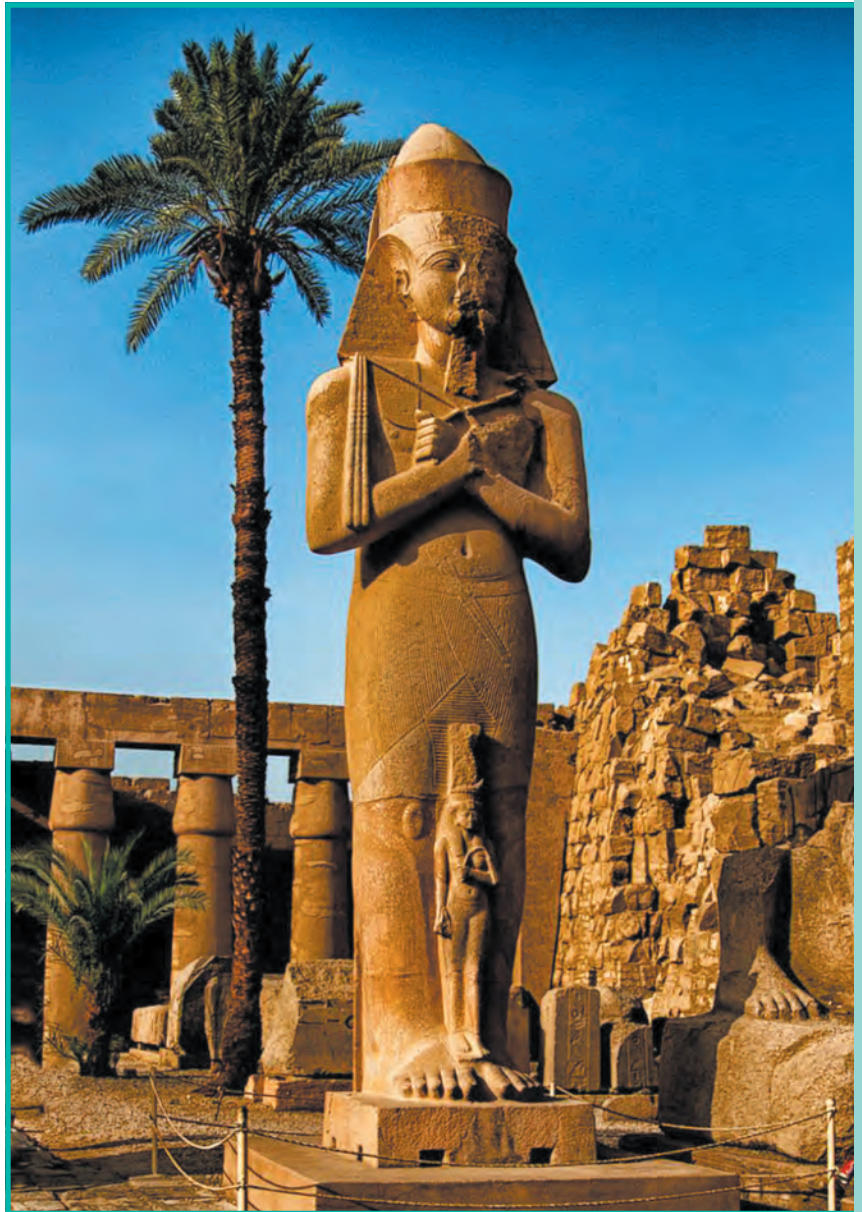
1. Назвіть три періоди історії Давнього Риму.
2. На які дві великі групи поділялося все населення Риму?
3. Завдяки чому Рим здобув величезні територіальні володіння?
4. Назвіть прояви кризи Римської республіки I ст. до н. е. та їхні причини.
5. Хто такий Гай Юлій Цезар?
6. Від якої дати римляни вели відлік своєї історії?
7. Хто був першим імператором Риму? Яким був його офіційний титул?
8. Чому римлян називали «кашоїдами»?
9. У чому проявилася криза Римської імперії?
10. Назвіть народи, які жили на кордонах Римської імперії.
11. Хто такі слов'яни? Назвіть їхні основні заняття. Яким богам вони поклонялися?
12. Розташуйте події у хронологічному порядку.
  - Криза Римської імперії
  - Народження Ісуса Христа
  - Надання всім жителям Римської імперії громадянських прав
  - Поділ Римської імперії на дві частини
  - Офіційне визнання християнства
13. Заповніть таблицю про систему управління Римської республіки.

Назва	Повноваження
Сенат	
Два консули	
Народні збори	
Військові трибуни	

14. Робота з ілюстраціями.
На якому малюнку зображено римського легіонера, а на якому — глдіатора? Поясніть свій вибір.

Узагальнення до курсу

ВНЕСОК ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ, КУЛЬТУР, НАРОДІВ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА

§ 54. Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства

Перші люди на території Північної Америки 12 тис. років тому. Сучасний малюнок.

Сокира доби неоліту.

Палеолітична фігурка жінки, відома як Венера з Віллендорфа.

1. Стародавні та сучасні цивілізації. Вивчаючи історію, ми пройшли шлях від виникнення перших людиноподібних істот, які тільки мали стати людиною, до падіння великої держави — Римської імперії та початку формування українського народу.

Ви дізналися, що головним підсумком дуже тривалої Первісної доби було виникнення людини сучасного типу. Найважливішим у людині стало те, що вона виявилася творцем. Людина почала вивчати, а потім і перетворювати природу, зрештою, виражати своє ставлення до неї через релігію та мистецтво. Людина опанувала землеробство й скотарство, навчилася зводити будівлі та міста.

На межі IV—III тис. до н. е. виникли перші цивілізації та перші держави. Великим досягненням людства була писемність, люди навчилися жити у великих спільнотах, узгоджувати свої інтереси з інтересами інших людей.

Кожна цивілізація була неповторною, і водночас усі вони мали й спільні риси. У VI ст. до н. е. відбулися величезні зрушення в культурах стародавніх народів. У Персії, Індії, Китаї виникли нові релігійні вчення — зороастризм, буддизм і конфуціанство, а в Греції зародилася філософія. Це був час великого духовного прориву давніх народів, що сприяв найвищому злету культури.

Сучасна цивілізація пов'язана з історією Стародавнього світу, де беруть початок народи і держави, мови й культури.

Європейська цивілізація, частина сучасної світової цивілізації, розвинула культурну й політичну спадщину Античності, а також перейняла одну зі світових релігій, яка зародилася в її межах, — християнство. У сучасній Китайській цивілізації живе конфуціанство, а в цивілізаціях Південно-Східної Азії — буддизм.

Слово «цивілізація» має давнє латинське коріння, так само як звичні нам поняття «культура», «конституція», «республіка». Із Давньої Греції прийшли такі слова і явища, як «політика», «демократія», «філософія», «стратегія».

Палеолітичне зображення коня з печери Ласко у Франції.

Сучасна реконструкція трипільських жителів.

У Греції зародилося розуміння того, що «людина — міра всіх речей», а в Римі була зроблена спроба обґрунтувати та захистити права людини. Античний світ дав приклади республіканського ладу, демократії, показав образ справжнього громадянина, який уміє мудро поєднувати права й обов'язки. У давніх цивілізаціях були закладені основи багатьох сучасних наук — математики й астрономії, медицини та фізики, історії та філософії. У них же склалися певні уявлення про красу, які наслідувало у своєму подальшому розвитку мистецтво, були створені архітектура й театр, поезія і музика. Сучасну літературу, наприклад, неможливо уявити без античних образів і міфології.

Історія Стародавнього світу показує, наскільки плідною може бути мирна взаємодія цивілізацій. У наш час ми особливо відчуваємо єдність людства. Завдяки розвитку техніки, нових видів транспорту, засобам масової інформації народи, країни виявилися тісно пов'язаними. Важливі події миттєво можуть стати надбанням усіх жителів планети. Комп'ютери утворили навколо земної кулі мережу передачі інформації і знань. Виникла єдина інформаційна цивілізація, яку називають глобальною, або світовою.

Проте не варто забувати, що ці досягнення не стали б можливими без сміливості, відваги, винахідливості перших мореплавців, астрономів, вчених. Вони навчилися не лише бачити, а й аналізувати світ навколо, ризикували вирушати в невідомі краї, маючи за орієнтир лише зорі та легенди про далекі незвідані багатства. Перші в історії

Найдавніша відома настільна гра у світі. Гральну дошку та фішки знайдено під час розкопок у місті Ур (Шумер).

Теракотові гральні кубики з Мохенджо-Даро.

Фрагмент настінного розпису гробниці фараона Ехнатона.

Погруддя єгипетської цариці Нефертіті — дружини фараона Ехнатона.

Ассирійська статуетка Пазузу — злого духа.

громадяни неодноразово захищали свої домівки від воєн, що вважався непереможним.

В основі сучасної світової цивілізації лежить спадщина Стародавнього світу. Історія пов'язує минуле, сьогодення й майбутнє.

2. Здобутки давніх цивілізацій і народів.

Єгипет

- чудеса світу — піраміди та Великий Сфінкс
- розгалужена іригаційна система землеробства
- накопичені значні наукові знання з медицини, астрономії, математики
- створено ієрогліфічне письмо
- винайдено папірус та кольорове чорнило
- сформовано складну релігію і міфологію
- здійснено численні побутові винаходи, серед яких перуки, косметика, хірургічні інструменти, ножиці та зубна паста

Дворіччя (Месопотамія)

- Шумер — найдавніша цивілізація, тут виникли найдавніші міста-держави
- створено зикурати
- створена розгалужена іригаційна система землеробства
- записано перші закони
- винайдено колесо
- створено систему письма — клинопис
- створено бібліотеки
- створено першу настільну гру

Ассирія

- перша могутня імперія Давнього Сходу, що трималася на військовій силі
- масова професійна армія з поділом на роди військ
- масове використання залізної зброї
- створено найбільшу на той час бібліотеку глиняних книг

Персія

- найбільша й наймогутніша імперія Давнього Сходу
- система державних доріг («царська дорога»)
- створення першої державної поштової служби
- виникнення релігії — зороастризму

Фінікія

- створення першого алфавіту
- винайдення пурпурової фарби, прозорого скла

Храм Ерехтейон в Афінах.
Сучасний вигляд.

Руїни елліністичного міста Пальміра.
Сучасний вигляд.

- розвиток мореплавства — перша зафіксована вдала спроба пропливти навколо Африки
- колонізація Середземномор'я та світова торгівля оловом від сучасної Великої Британії до Персії
- заснування міста-держави Карфаген

Ізраїль

- формування монотеїстичної релігії
- створення Старого Завіту — першої частини Біблії
- будівництво храму в Єрусалимі

Індія

- міста з продуманим плануванням і життєзабезпеченням (водогін, каналізація)
- у містах Хараппської цивілізації винайдено сучасний гральний кубик із крапками на гранях
- санскрит — найдавніша збережена до наших днів форма колись єдиної індоєвропейської мови
- створення найдавніших релігійних книг — Вед
- виникнення буддизму — однієї зі світових релігій
- система поділу суспільства на варни, що існує й донині
- винайдення сучасних цифр
- винайдення гри в шахи

Китай

- збудовано Велику Китайську стіну та унікальне поховання імператора Цінь Ши Хуан-ді (теракотова армія)
- за часів династії Цінь уперше створено єдину китайську державу
- виникли даосизм та конфуціанство
- винайдено шовк, папір, лак, компас, локшину, чай, стремена

Верхня частина колони з биками
із царського палацу в Персеполі.

Бронзова статуя коня в натуральний розмір, виготовлена за часів династії Хань.

Мінойський посуд. Зображені сокири із двома лезами мають назву лабріс.

Керамічний глечик з Ольвії.

- закладено основи сучасної китайської писемності
- було прокладено Великий Шовковий шлях зі Сходу на Захід

Греція

- зберегла окремі досягнення Мінойської та Мікенської цивілізацій
- зародилася і розвинулася міфологія
- створено видатні поеми «Іліада» та «Одіссея» (Гомер)
- виникнення поліса — самоврядної міської громади
- уперше сформувалися поняття «демократія» і «громадянин»
- відбулося становлення канонів (правил) в архітектурі та скульптурі, якими користуються й сьогодні
- було сформовано принцип, що закони однакові для всіх
- зародилися філософія як наука та основи інших наук
- зведено перші театри, створено перші трагедії і комедії
- виникнення та розвиток ораторського мистецтва
- започатковано проведення Олімпійських ігор
- приклад Александра Македонського як довершеного полководця, що зберігався протягом десятків століть
- взаємодія Грецької цивілізації і цивілізації Сходу, розквіт культури еллінізму, як наслідок — виникнення світової культури

Рим

- заклав підвалини сучасної західноєвропейської цивілізації
- римське право та розвинена система судочинства

Левові ворота, що вели до акрополя Мікен. Сучасний вигляд.

Тріумфальна арка імператора Константина в Римі. Сучасний вигляд.

Гавань Карфагена. Сучасна реконструкція.

- латина — мова медицини, біології та права; граматичні норми латини стали основою романської групи європейських мов
- ідея та устрій республіки
- світова імперія
- початки міського самоврядування
- мистецтво будівництва доріг і водогонів
- елементи архітектури — арка, купол; використання цементу
- військове мистецтво
- література, яка порушує нагальні проблеми суспільства
- зародження християнства та християнської церкви

Висновки

- Курс історії ознайомив вас із часом в історії людства від виникнення першої людиноподібної істоти до початку процесу масового розселення наших предків — слов'ян — територією Європи.
- Цього року ви вивчили історію давніх цивілізацій у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Римі.
- Кожна цивілізація мала неповторну культуру і вплинула на формування сучасного світу.

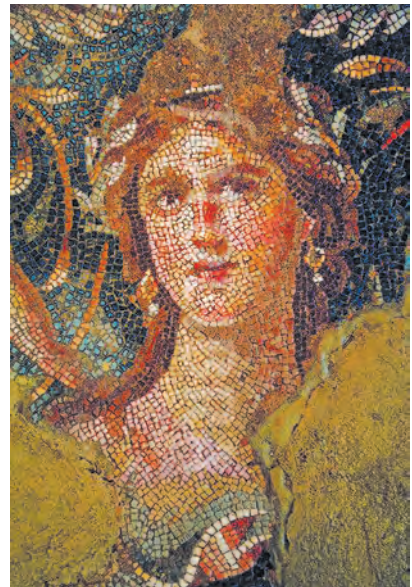

Запитання та завдання

1. Що таке Античність?
2. Які світові релігії виникли в період, що вивчає історія Стародавнього світу? Чи мають вони щось спільне?
3. Якими досягненнями народів Стародавнього Сходу, Греції і Риму ми користуємося сьогодні?

Давньогрецька мармурова статуя, відома як Ніка Самофракійська. Зображає богиню перемоги Ніку. Вважається одним із найдосконаліших зразків періоду еллінізму.

Давньоримська мозаїка, знайдена на території сучасного Ізраїлю, відома як Мона Ліза із Галілеї.

Перевірка знань

Варіант 1

Варіант 2

1

1. Розкажіть про походження людини.
2. Якою є латинська назва людини розумної?
3. Перелічіть основні досягнення людини розумної до виникнення перших цивілізацій.
4. Установіть відповідність між цивілізаціями та річками, у долинах яких вони виникли.

1	Тигр і Євфрат	А	Китайська
2	Ніл	Б	Єгипетська
3	Хуанхе та Янцзи	В	Месопотамська
4	Інд та Ганг	Г	Індійська

5. Назвіть головний принцип Кодексу Хаммурапі та законодавчої реформи Солона. Який із них успадкував сучасний світ?

6. Які літературні твори Стародавнього світу стали частиною сучасної світової культури?

7. Із якими цивілізаціями та як саме пов'язана давня історія нашої батьківщини?

8. Робота з ілюстраціями.

Назвіть цивілізацію, до якої належить кожна із зображених пам'яток.

2

3

4

ДОДАТКИ

Основні дати

Близько 4 млн років тому	Поява першої людиноподібної істоти — австралопітека
1 млн років тому	Поява людиноподібних істот на землях сучасної України
120 тис. років тому	Поява Homo sapiens (людини розумної)
10 тис. років тому	Зародження в Родючому півмісяці землеробства та поширення осілого способу життя
5500—275 рр. до н. е.	Розквіт трипільської археологічної культури на землях сучасної України
Кінець IV тис. до н. е.	Виникнення цивілізацій у Месопотамії та Єгипті
Близько 3000 р. до н. е.	Створення об'єднаної Єгипетської держави
Середина III тис. до н. е.	Виникнення цивілізації в долині річки Інд
II тис. до н. е.	Формування цивілізацій на території сучасних Греції та Китаю
1792—1750 рр. до н. е.	Правління вавилонського царя Хаммурапі
Середина II тис. до н. е.	Вторгнення племен аріїв до Індії
XII ст. до н. е.	Вторгнення племен дорійців на територію сучасної Греції
IX—VII ст. до н. е.	Розквіт Ассирії
776 р. до н. е.	Перші Олімпійські ігри
753 р. до н. е.	Заснування Рима
VIII—VI ст. до н. е.	Поява грецьких полісів. Велика грецька колонізація
VI ст. до н. е.	Виникнення буддизму
Середина VI ст. до н. е.	Формування Перської імперії
594—593 рр. до н. е.	Реформи Солона в Афінах
509 р. до н. е.	Встановлення Римської республіки
499—459 рр. до н. е.	Персько-грецькі війни
334—324 рр. до н. е.	Східний похід Александра Македонського
III ст. до н. е.	Об'єднання Індії під владою царя Ашоки
III—I ст. до н. е.	Завоювання Римом Середземномор'я
264—146 рр. до н. е.	Пунічні війни Риму з Карфагеном
221 р. до н. е.	Створення єдиної держави в Китаї
27 р. до н. е. — 14 р. н. е.	Правління Октавіана Августа
I ст. н. е.	Виникнення християнства
I—II ст. н. е.	Розквіт Римської імперії
IV—VII ст. н. е.	Велике переселення народів
395 р. н. е.	Поділ Римської імперії на Західну і Східну
451 р. н. е.	Битва на Каталаунських полях
476 р. н. е.	Падіння Західної Римської імперії
V—VII ст. н. е.	Велике розселення слов'ян

Статуя короля-жерця з Мохенджо-Даро.

Монета скіфського царя Атея.

Антична амфора.

Основні терміни та поняття

Homo sapiens (людина розумна) — людина сучасного біологічного виду, яка сформувалася 120 тис. років тому.

Аристократія (у перекладі із грецької — влада кращих) — форма політичного устрою, за якої правління здійснюється представниками родової знаті. У широкому розумінні — невелике коло знатних та освічених осіб.

Археологічна культура — сукупність характерних рис, прикметних виробам певної людської спільноти на певній території в певний проміжок часу.

Біблія (у перекладі із грецької — збірка книг) — зібрання священних книг християнства. Складається із двох частин — Старого та Нового Завіту. Книги Старого Завіту були створені у XIII—I ст. до н. е. Їх вважають священними не лише християни, але і юдеї. Новий Завіт сформувався у 45—140 рр. н. е. Він є священним для всіх християн.

Бронзовий вік — період в історії людства, що характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї, появою кочового скотарства, писемності, держав зі складним політичним устроєм.

Варна — верства в давньоіндійському суспільстві. Загалом варн налічувалося чотири: слуги, землероби, воїни, жерці.

Велике розселення слов'ян — процес розселення спільнот давніх слов'ян територією Східної, Південної та Центральної Європи, який тривав у V—VII ст. і є складовою частиною Великого переселення народів.

Вето — у Давньому Римі право народного трибуна накладати заборону на дії консулів або Сенату.

Верф — портова споруда на березі річки, моря тощо, де будують і ремонтують судна.

Вождь — керівник війська, племені або роду.

Гладіатор — у Давньому Римі воїн, який бився на арені для втіхи глядачів.

Громадянин — у Давніх Греції та Римі людина, яка мала право брати участь в управлінні, служити в армії, сплачувати податки.

Громадянська війна — війна за владу всередині одного суспільства або країни.

Демократія (у перекладі із грецької — влада народу) — державний лад, за якого джерелом влади є народ, а управління здійснюють виборні органи влади.

Демос — громадяни полісів, які не мали знатного походження.

Держава — спосіб організації суспільства, який забезпечує управління населенням на певній території та його контроль.

Диктатор — у період Римської республіки одноосібний правитель, вища посадова особа, яку Сенат призначав у разі найбільшої небезпеки для держави. Пізніше — воєначальник, який захопив владу в Римі завдяки своєму контролю над армією.

Еволюція — процес поступової неперервної зміни будь-чого. У біології цей термін використовують для позначення змін у будові живих організмів, що проявляються під час зміни поколінь.

Еллінізм — період в історії від смерті Александра Македонського в 323 р. до н. е. до 30 р. до н. е., коли остання з елліністичних держав була завойована Римською імперією. Найбільш характерним для цього періоду є формування нової культури на основі поєднання грецької та азіатської.

Ера — великий відрізок часу, більший за епоху або період. Наприклад, християнська ера (наша ера).

Закон — встановлене органом влади загальнообов'язкове правило.

Ієрархія — поділ суспільства на вищі і нижчі верстви.

Ієрогліф — окремі знаки давньоєгипетської та давньокитайської писемності.

Імперія — держава з єдиним центром, яка управляє багатьма завойованими народами.

Іригаційне (зрошувальне) землеробство — вид землеробства, заснований на зведенні споруд і пристосувань для зрошення оброблюваної землі.

Кам'яний вік — період в історії людської спільноти, за якого використовували кам'яні знаряддя праці.

Кераміка — вироби з обпаленої глини, переважно посуд.

Клинопис — система письма в Давній Месопотамії.

Колонізація — процес заснування поселень вихідцями з одних країн на нових територіях.

Колонія (у Стародавньому світі) — окреме поселення жителів країни або міста, організоване за його межами.

Курган — відносно великий насип землі, рідше — каміння над похованням знатної людини. Такий тип поховань був поширений серед жителів степів.

Легіон — основна структурна одиниця римської армії.

Легіонер — воїн легіону.

- Магістрати** — державні посадовці в Давніх Греції та Римі, що займалися питаннями внутрішнього життя суспільства. Їх обирали на Народних зборах.
- Метрополія** — місто або держава, вихідці з якого (якої) створили колонію; «батьківське місто» для колонії.
- Мідно-кам'яний вік (енеоліт)** — період в історії людських спільнот, коли поряд із кам'яними знаряддями праці почали використовувати мідні, а також виготовляти прикраси з міді, золота, срібла.
- Місто-держава** — держава, яка складається з одного міста та навколишньої території.
- Міфологія** — система уявлень про навколишній світ та сили, які діють у ньому, а також збірка усних і писаних текстів, які сформувалися на основі цієї системи.
- Мозаїка** — зображення, виконане з кольорових камінців.
- Мораль** — система неписаних норм і правил, що регулюють поведінку людей у суспільстві.
- Монарх** — людина, яка передає владу в спадок молодшим членам своєї родини.
- Монотеїзм** — віра лише в одного бога.
- Народні збори** — збори громадян, громади чи держави для обговорення суспільних справ, видання законів, обрання посадових осіб тощо. Також орган управління в полісах Давніх Греції та Риму.
- Обряд** — традиційні символічні дії, що в образній формі виражають важливі для конкретної людської спільноти події.
- Пантеон богів** — визначена група богів, що належать до певної релігії.
- Патриції** — прошарок знатних та заможних римлян, далекі нащадки засновників міста.
- Періодизація** — умовний поділ історичного часу на етапи, кожен із яких має власну назву та характерні особливості.
- Плебеї** — населення Риму, яке не мало знатного походження.
- Плем'я** — об'єднання людей, що мають спільні походження, мову, віру і звичаї.
- Податки** — обов'язкові платежі, які органи влади стягують із населення в обмін на захист і допомогу.
- Поліс** — місто-держава в Давніх Греції та Римі.
- Політеїзм** — віра в багатьох богів.
- Політика** (у перекладі із грецької — справи міста) — мистецтво управління полісом.
- Провінція** — залежна від Риму територія, розташована за межами Апеннінського півострова (Італії).

Рада старійшин — орган управління людською спільнотою, який складався з найстарших її представників.

Ранній залізний вік — період в історії людських спільнот, коли почали масово використовувати знаряддя праці та зброю із заліза, яка поступово витісняла бронзу.

Релігія — набір вірувань і віровчень, що існують у суспільстві, а також звичаїв, традицій, обрядів, правил життя й поведінки людей тощо.

Ремесло — ручне виробництво знарядь праці, речей повсякденного вжитку.

Республіка (у перекладі з латини — спільна справа) — форма державного устрою, за якої всі або більшість державних посад є виборними.

Реформа — поступове докорінне перетворення, поліпшення чого-небудь.

Родова община (рід) — група кровних родичів, які спільно працюють і спільно володіють результатами своєї праці.

Сенат — вищий орган влади в Давньому Римі.

Соціальна група (верства) — частина суспільства, група осіб, яка посідає більш-менш рівне становище в суспільній ієрархії, має подібні обов'язки, користується однаковими правами.

Стоянка первісних людей — місце тривалого проживання первісних людей і людиноподібних істот, на якому збереглися сліди їхнього перебування.

Суспільство — організоване в певний спосіб стійке об'єднання різних соціальних груп.

Територіальна (сусідська) община — об'єднання сімей, які не мали між собою кровних зв'язків, жили в одному поселенні та спільно володіли землею. Кожна сім'я окремо користувалася власним наділом землі та знаряддями праці.

Тиранія — одноосібне правління (у грецьких полісах).

Фараон — верховний правитель у Давньому Єгипті.

Фреска — зображення, виконане фарбами по вогкій штукатурці.

Цивілізація — спосіб організації суспільства, господарства, культури, поширений на певній території у визначений проміжок часу. Ознаки цивілізації: наявність міст; держава; писемність.

Чиновник — людина, яка здійснює управління від імені держави та отримує за це платню.

Плани-схеми для самостійної роботи

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа.

Як написати реферат

1. Уважно прочитайте тему реферату.
2. Опрацюйте додаткові джерела із цієї теми.
3. Складіть план реферату та послідовно розкрийте зміст кожної з його частин (на чернетці).
  - 1) Вступ (поясніть важливість обраної теми; зверніть увагу на те, що і як будете описувати).
  - 2) Основна частина (розкрийте зміст теми реферату).
  - 3) Заключна частина (сформулюйте висновки, яких ви дійшли).
  - 4) Список використаної літератури.
4. Оформте реферат у чистовому варіанті.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте, у чому полягає головна думка кожної наведеної оцінки історичної події або явища.
2. Поміркуйте, на що спирався автор, даючи таку оцінку. Як ви вважаєте, чи є його висновки неупередженими та незалежними від особистих уподобань або вигоди?
3. Проаналізуйте аргументи і докази, які наводить автор.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть його.

Як скласти портрет історичної постаті

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча.
  - 1) Назвіть ім'я та прізвище історичного діяча. Де і коли він народився?
  - 2) Де і в яких умовах він жив, зростав, виховувався?
  - 3) Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
  - 1) Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
  - 2) Які з його особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Діяльність історичного діяча.
  - 1) Охарактеризуйте основні справи його життя.
  - 2) Які успіхи й невдачі супроводжували його у справах?
  - 3) Які верстви населення підтримували його діяльність, а які — ні? Чому?
  - 4) Хто був його друзями, а хто — ворогами? Чому?
  - 5) Якими були наслідки його діяльності?
  - 6) Завдяки чому людство пам'ятає цю особу?
4. Ваше особисте ставлення до історичного діяча.
  - 1) Які почуття викликає у вас його діяльність?
  - 2) Як ви ставитеся до методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви складете повідомлення.
2. Доберіть літературу, за якою ви будете його готувати.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення або складіть його тези (стислі положення).
5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.

Як скласти коротку розповідь

1. Оберіть тему розповіді.
2. Ознайомтеся з відповідним матеріалом у підручнику.
3. Опрацюйте матеріал із додаткових джерел, виділіть у них головне.
4. Починайте складати розповідь від загального, потім переходьте до опису деталей.
5. Звертайте увагу, щоб речення були пов'язані одне з одним за змістом.
6. Завершіть розповідь узагальнюючим реченням, яке буде висновком до неї.

Зміст

Вступ. 3

Розділ I. Первісні спільноти. Археологічні культури. 7

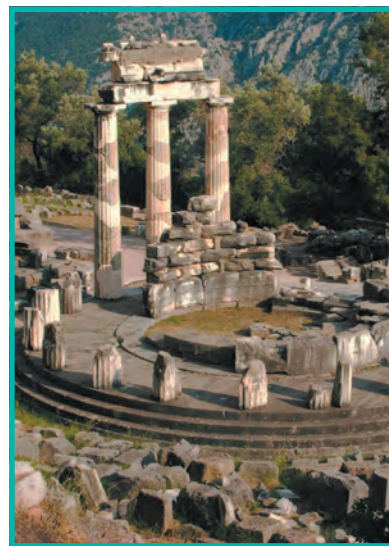
§ 1. Еволюція людини	8
§ 2. Розселення людини.	11
§ 3. Палеоліт	14
§ 4. Первісне суспільство.	17
§ 5. Палеолітичне мистецтво.	19
§ 6. Мезоліт	21
§ 7. Неоліт	23
§ 8. Енеоліт	26
§ 9. Бронзовий вік	29
Практична робота. Повсякденне життя в кам'яний вік.	32
Перевірка знань	34

Розділ II. Стародавні цивілізації Азії та Африки 35

§ 10. Месопотамія	36
§ 11. Міста і влада	39
§ 12. Держави бронзового віку: Шумер і Вавилон	42
§ 13. Держави залізного віку: Ассирія і Халдейське царство	45
§ 14. Персія	49
§ 15. Кочівники	51
§ 16. Писемність і наука у Дворіччі	54
§ 17. Культура Месопотамії.	56
Перевірка знань	58
§ 18. Природа та господарство Єгипту	59
§ 19. Давньоєгипетське суспільство	61
§ 20. Повсякденне життя в Давньому Єгипті	64
§ 21. Періодизація історії Давнього Єгипту	66
§ 22. Боги і храми	69
§ 23. Піраміди.	71
Практична робота. Мумії в Давньому Єгипті.	73
Перевірка знань	75
§ 24. Фінікія та Карфаген	76
§ 25. Ізраїльсько-Юдейське царство	79
§ 26. Харапська цивілізація	82
§ 27. Ведична цивілізація Індії	85
§ 28. Формування Китайської цивілізації	88
§ 29. Імперія Цінь і Хань	90
§ 30. Культура Китаю	93
Перевірка знань	96

Розділ III. Антична цивілізація та її сусіди.....97

§31. Мінойська цивілізація	98
§32. Греція	101
§33. Грецьке суспільство та повсякденне життя	104
§34. Сім'я, освіта та виховання	106
§35. Релігія та міфологія	109
§36. Грецькі колонії	112
§37. Персько-грецькі війни	116
§38. Спарта	118
§39. Демократія в Афінах	121
§40. Мистецтво та «золотий вік» Афін	124
§41. Імперія Александра Македонського	128
§42. Еллінізм	133
Перевірка знань	136
§43. Природа та господарство Апеннінського півострова. Виникнення міста Рима	137
§44. Римська республіка	139
§45. Повсякденне життя в римських містах	141
§46. Релігія та звичаї	144
§47. Військові завоювання Риму. Пунічні війни	147
§48. Римська імперія	151
§49. Культура Риму	154
Практична робота. Повсякденне життя римлян за часів Імперії	157
§50. Народи — сусіди Риму	161
§51. Кризові явища Римської імперії	163
§52. Падіння Західної Римської імперії	166
§53. Слов'яни та їхні сусіди	169
Перевірка знань	174

Узагальнення до курсу. Внесок давніх цивілізацій, культури, народів в історію людства..... 175

§54. Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства	176
Перевірка знань	182

ДОДАТКИ	163
Основні дати	163
Основні терміни та поняття	184
Плани-схеми для самостійної роботи	188

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
ГІСЕМ Ольга Олександрівна

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС)»
підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Плisko*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*.
Комп'ютерна верстка *А. Г. Вережкіна*.
Коректор *Н. В. Красна*.

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 06.06.2019. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 18,3.
Тираж 151 935 прим. (1-й запуск 1—40 000). Зам. № 3506-2019/1.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua